ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД
БОБУР

Бобурнома

Тошкент
«Юлдузча»
1989

Ўз1
Б79

Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев
Мухаррир: Аъзам Ўктам

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад.
Бобурнома: [Ўрта-ёшдаги мактаб болалари учун] / [Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев: Мухаррир А. Ўктам]. — Т.: Юлдузча, 1989.— 368 б.

Бобурнома — ўзбек намунавий адабиётидаги бебаҳо асарлардан. Унда Ўрта Осиё, Афгонистон, Ҳиндистон ва Эрон халклари тарихи, жуғрофиясига оид қимматли маълумотлар бор. Ўша давр ўзбек адабий тилининг ёркин намунаси эканлиги эса янада муҳимроқдир.

Бобур З. М. Бабурнаме: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз1

Б $\frac{4803620100-88}{360(04)-89}$ 5—89

© «Юлдузча» нашриети, 1989.

ISBN 5-8250-051-4

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намояндаларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қарама-қаршиликли, мураккаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас.

Бобурнинг ҳозиргача илм хазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девони, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубаййин» номли шеърий рисоласи, «Волидия» аталган тасаввуфга оид бир китобчанинг назм билан таржимаси, Бобур ихтиро этган ва «Хатти Бобурий» номи билан машҳур бўлган алфавит жадвали ҳамда қўлингиздаги «Бобурнома» асаридан иборатдир.

Бобурдан қолган ижодий меросининг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша даврда ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёркин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материалини ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунос олимларининг диққатини ўзига тортган ва унинг турли қўлёзма нусхалари изланиш бошлаган ва ғарб тилларига таржима қилишга киришилган эди.

Асарнинг асли номи «Бобурия» бўлса-да, уни «Воқеанома», «Тузуки Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар, кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди[1].

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ текста 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Қозонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципларини кўрсатган русча сўз бошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг эътиборли фаолият кўрсатганини алоҳида қайд этиб кетак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўлёзмасининг факсимиле нусхасини (қўлёзманинг айни ўзини литография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, қозон босмасига негизган баъзи тушиб қолган жойлари ва айрим нуқсонлари бордир. Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айрим-айрим нуқсонлардан холи эмасдир.

---

[1] Қаранг: «Бобурнома». I қисм. Сўз боши. Т., 1948. 5—8 бетлар (Бунда «Бобурнома» қўлёзма варианти нашри ва турли тилларга таржималари ва бошқалари ҳақида маълумот берилган).

Лондон нусхасининг афзаллиги шундаки, бунда А. Бевериж нусханинг айни ўзини бериб жуда яхши иш қилган, шу билан бирга асар охирида мукаммал киши исмлари, география ва қабила, уруғ номлари кўрсаткичи берилган ва инглиз тилида ўп бетлик сўз бошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерациясиз араб ёзуви билан берилиши номларни тўғри ўқиш масаласини қийинлаштиради.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки қисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди. Бу нашр янги ўзбек алифбосида, киши ва географик номлар кўрсаткичи, тўлиқ луғат, баъзи бир қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Шундан кейин «Бобурнома»нинг тўлиқ тексти 1960 йили қайта нашрга тайёрланди ва нашр этилди.

Илгариги нашри каби бу нашрга ҳам юқорида зикр этилган Лондон ва Қозон босма нусхалари асос қилиб олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини бириси тўлдириш йўли билан тузилган мазкур текстни анчагина мукаммаллаштан деса бўлади. Нусхаларда маъно жиҳатидан фарқ қиладиган сўзлар келганда бундайларнинг фарқ ва вариантлари бет остида кўрсатила борилган. Шу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалгига нисбатан анчагина кўпайган эди.

Бу нашрни тайёрлаш давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясини аниқлаш масалаларида «Бобурнома»нинг Анқара (Туркия) да туркчага қилинган таржимаси[2] ва филология фанлари кандидати М. Сальенинг русгача қилган тўлиқ таржимасини[3] ҳам кўздан кечира борилган ва шулар билан мослаштиришга уринилган эди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилган ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилган. Асарнинг илгариги босмасида баъзи бир тушириб қолдирилган жойлари бу босмада киритилиб, текстни мукаммаллаштирилган эди.

«Бобурнома»нинг биз томондан тайёрланган ҳозирги нашрида ҳам, илгариги нашрларидаги каби, юқоридги асосий ва ёрдамчи манбаларга таққослаб, босмада юз берган ва ўз томонимиздан йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш ва тузатишга уринилди. Таржима ва изоҳлар ҳам қайтадан қараб чиқилди, изоҳлар бирмунча тўлдирилди.

Аммо илгари ҳам айтганимиздек, қилинган шу ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бирмунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афгонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайди. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бирмунча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобурнома»нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобурнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афгонистон ҳамда Ҳиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транскрипцияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир...

Порсо ШАМСИЕВ

---

[1] Заҳириддин Муҳаммад Бобур. «Бобурнома», I—II қисм. Т., 1948—1949 нашрга тайёрловчилар: П. Шамсиев, С. Мирзаев.

[2] Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi, Babur, in hatirati, Gilt I-II Ankara.

[3] Бабурнаме, записки Бабура. Ташкент, 1958.

САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ[1]

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари коинотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати билан сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум. Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар бор экандур мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янги ким, кутубларда Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу тарихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур. Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғий кела олмас. Сайҳун дарёсиким, Хўжанд суйиға[2] машҳурдур, шарқ ва шимолий тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, ҳоло Шоҳрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар[3], ҳеч дарёға қотилмас.

Етти пора қасабаси бор; беши Сайҳун суйининг жануб тарафида, икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасабалар бир А н д и ж о н д у р к и м, васатта воқе бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун

---

[1] Агарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳаларнинг таржималари саҳифа остида кўрсатиб борилади. Мундарижада эса шу таржималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил ҳисобидир. Асарнинг бошланишида сарлавҳа йўқ, уни биз шартли равишда қўйдик, бу ҳозирги йил ҳисобида 1493 йилга тўғри келади.

[2] Алишер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда бўлган «Бобурнома» Лондон босмасининг биринчи варағи йўқ. 1 б варақ текстини қ. б. дан олдик.

[3] Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг қумда йўқолиши ҳақида маълумотлар учрайди.

ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажаб турким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қадъаға фосила ушбу хандақ ёқасидоги шоҳрухтур. Ови кўши доғи кўп[2] бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била роттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳиринда нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳуси хейли бордур. Юсуф Хожаким[3] муси қида машҳурдур. Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил. Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида хейли аҳодис ворид бўлубтур. Қўрғоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур. Барокўҳга мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қўйироқ ушбу тоғнинг тумшуғида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафеъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонға борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар гуллари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокўҳ тоғи доманасида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Жавзо отлиқ. Тоғ тарафидин бир улуғ шаҳжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни ниҳеброқ, себаргалик, пурсоя, сафолиқ майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш анбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул шаҳжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида қизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва тақбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фарғона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Марғинондур. Андижоннинг ғарбидадур. Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бў

---

[2] Қ. б. — хандақтур ва.

[3] Л. б. «кўш» сўзи йўқ.

[4] Л. б. Хожа Юсуф

лур. «дона калон» дерлар. чучуклигида зардолу майхушлиғидин андак чошни бор. Самион анорларига таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичига мағз солиб қуру турлар. «субҳоний» дерлар. бисёр лазиздур. Ови қуши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштаан ва пуршару шўр элдур. Жангаралик расми Мовароуннаҳрда шоеъдур. Самарқанд ва Бухорода иомдор жангаралар аксар Марғиноний-дур. Соҳиби «Ҳидоя» Марғиновнинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

Яна бир Исфарадур, кўҳпояда воқе бўлубтур. Окар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғинонинг ғарби жанубидадур. Марғинон била Исфара ораси тўққуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва кўҳийдур. Исфараниинг бир шаръисида жануб сори пушталарнинг орасида бир парча тош тушубдур. «Санги ойина» дерлар, узунлиғи тахминан ўн қари бўлғай, баландлиғи баъзи ери киши бўйи, пастлиғи, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мушъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўҳпоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Ҳушёр. Муҳаммад Шайбонийхон Султон Маҳмудхон била Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухиянн олғон маҳалда, ушбу Сўх била Ҳушёр кўҳпояларига келиб, бир йилга ёвуқ танқислик била ўткариб, Кобул азимати қилдим.

Яна бир Хўжанддур, Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанднн Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслиҳиддин[1] ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшиликка машҳурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғинон анори кўп ортуқдур.

Қўрғони баланд ерда воқе бўлубтур. Сайҳуи суйи шимол жонибидин окар. Қўрғондин дарё бир ўқ отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мутуғил[2] отлиқ, дерларким, бу тоғда фируза кони ва баъзи конлар топилур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғу марал, кирғовул ва товушқони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиндур, кузлар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, чунчук безгак бўлғондур. Дерларким, ҳавосининг таффуни шимолдаги тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавобидин Кандибодомдур. Агарчи қасаба эмас, яхшигина қасабачадур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Хурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бодоми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хўжанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғиноғаким, шар-

---

[1] Л. б. Шайх Маслиҳат

[2] К. б. Мутуғил

қидур, хамиша мундин ел борур[1]. Хўжандгаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлукуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо, дарвеш», «Ҳо, дарвеш», дей-дей халок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар.

Сайҳун суйининг шимоли тарафидаги қасабалар: бир А х с и д у р. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улуғроқ қасаба йўқтур. Андижондин ғарб сори тўққуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо муни пойтахт қилиб эди, Сайҳун дарёси қўрғонининг остидин оқар. Қўрғони баланд жар устида воқе бўлубтур. Хандақининг ўрнига амийқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, муни пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқаррокдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк қўрғон йўқтур. Маҳаллоти қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех кужову дарахтон кужо»[2] масалини юлибо Ахси учун айтибтурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундурким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлгай. Бухоро қовуни машқурдур. Самарқандни олғон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум. Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайҳун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп топилур, асру семиз бўлур.

Яна бир К о с о н д у р. Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи Ўшдин келур. Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволиқ ердур. Сафолиқ боғчалари бор. Вале сафолиқ боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлгон учун, «пўстини пеш берра»[3] дебтурлар. Сафо ва ҳавода Ўш била Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, камчи дастаси ҳам қилурлар, қушларға қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклук била йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «яброҳус-санам»[4] бу тоғлардадур, вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳргиёҳ хосиятлиқ, юлибо меҳргиёҳдур, ул эл бу от била айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона

---

[1] Л. б. — бордур.

[2] «Қишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

[3] Мақтаб айтилган сўз: «Олдига қоракўл тери тутилган пўстин» демак.

[4] *Яброҳус-санам* — меҳргиёҳ.

вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди, неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин отаси Юнусхонниким, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхон наслидиндур, Чиғатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатта ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлғай, истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эрди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг мухолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонга чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ўшал фурсаттин тарих тўққуз юз секкизгача Тошканд ва Шоҳрухия вилояти Чиғатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуг ўғли менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг оғаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мутазаррир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлғон тарихда Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устиға черик торттилар.

Бу аснода гариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Ахси қўрғони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эрди.

В а л о д а т в а н а с а б и: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик. Шоҳруҳ мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулин Умаршайх мирзоға бериб, Бобон Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларин суннат қилур тўйи жиҳатдин Даран Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуғ Умаршайх мирзоға Фарғона вилоятини бергандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: наст бўйлуқ, тегирма[1] соқоллиқ,

[1] Қ. б.— булма (بلما)

қўба кўлук, танбал киши эди. Тўни бисёр тор кияр эди, андоқким, боғ боғлатурда корнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлаюндин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дастори дастарпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алока қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

А х л о к в а а т в о р и: ҳанавий маъҳаблик покиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарк қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар тиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға продаги бор эрди, суҳбатларига бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табъи назми бор эди, вале шеърга парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдиким, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлук корвонни андоқ қор бостиким, икки киши кўтулди. Хабар топиб муҳассиллар йиборибдурлар, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим топшурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи даги саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасиҳ ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Ахси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидин кейли яраплар урушқа ва дўстлуқлар, душманликка мубаддал бўлур эди.

Бурунлар кўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била ҳўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпроқ ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда калла хушк бўлур эди, етим шиор эди, лаъби даги[1] бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайҳун дарёсининг ёқасида Такасекретку[2] деган ерда, бу жиҳатдин ул мавзуъ бу исмга мавсумдурким, тоғ доманаси жиҳатидин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликкa тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятига рухсат берди. Бу ерда уруш бўлгон учун Такасекретку уруши ул вилоятга тарих бўлубтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб, борадурғон ўзбек била Арс суйини муз била кечиб, яхши

---

[1] Л. б.— наъл ва доги (?).

[2] К. б.— Такасекриган.

босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндура бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шоҳрухия ва Ўратепа орасида Хавос деган кентта урушиб мағлуб бўлди.

В и л о я т и: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, оғаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлур эди. Охир чоғларида Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Хўжанд ва Ўратепаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шаҳрий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти. Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.[1] Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

А я л о д и: уч ўғул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуқ мен — Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Қутлуқ Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди. Фотима Султон отлиқ. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлик эди, ғунчачи эди. Умид отлиқ. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг била бир туққон эрди, мендин беш ёш улуғ эрди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳтимолдин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлик қилдим, қалъадорлик забти ва истеҳкоми ва сардорликда тақсир бўлмади.[2] Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротта Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди. Хуррамшоҳ отлиқ, мақбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил узбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар. Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфорақат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвуғидағилар танимади.

Л. б. — *Фарғона вилояти эди ва Хўжанд ва Ўратепаким, асл отн Асруш*надур ва Асруш ҳам дерлар. Хўжандни баъзи дохили Фарғона тутмаслар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди. Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

[2] *Л. б.*— бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлик қилдим.

лар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Меҳрбонубегим эрди. Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин икки ёш улуғ эрди.

Яна бир қиз Шаҳрбонубегим эрди, бу дағи Носир мирзо била бир туқгон эрди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлиқ ғунчачи эди.[1] Яна бир қиз Руқия Султонбегим эди, онаси Махдум Султонбегим эди. Қоракўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўлдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлиға тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга қотилди. Ўшул фатаротта Руқия Султонбегим Жонибек Султонға тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматиға борибтур.

Ҳавотун ва сарори. Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чиғатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали Ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожахон ибн Тўғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Есун Тува ибн Мутугон[2] ибн Чиғатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди[3]. Юнусхоннинг онаси Туркистонлиқ қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеасида мўғул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроги Эсан Буғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улуғбек мирзо Абдулазиз мирзоға олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, Чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлук мўғул улуси била Улуғбек мирзоға келтурдиларким, кўмак олиб яна мўғул улусини олғайлар. мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа перешон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўғул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтказиб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшохи Жаҳоншоҳ Бороний Қоракўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шоҳруҳ

---

[1] *Л. б.* — бу ибора йўқ.

[2] *Л. б.* — Муватугон (موانوكان)

[3] *Л. б.* — бу жумла йўқ.

мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзоға хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шероэда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг ғавғосида Эсан Буғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодомғача чопиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада[1], Мўғулистонда Эсан Буғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъиға Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда, Сағричи туман беклари тамом ул фурсатға Эсан Буғахондин ямонлаб Мўғулистонға келиб эдилар, буларнинг орасиға келди. Ул фурсатға Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир оқ кийиз устиға ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзоға қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Сўнгра фатаротта Шайбонийхонға тушиб эди. Мен Кобулға келганда, Шоҳбегим била Самарқандтин Хуросонға келиб, Хуросондин Кобулда келдилар. Шайбонийхон Қандахорда Носир мирзони қабағонда, мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шоҳбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонға бордилар. Мирзохонни[2] Муборакшоҳ қалъаи Зафарға тилаганда Абобакр[3] Кошғарийнинг чопқуниға йўлуқуб, Шоҳбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирлиққа тушуб, ул золим бадкирдорнинг ҳабсида дунёйи фонийни видоъ қилдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам — Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазоқликларда ва фатаротларда менинг билан бир эдилар. Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўққуз юз ўн бирда тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатқа бериб эдилар, бир қизи, бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандға манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саидхон олди. Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтурганидин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Кошғарға, хон қошиға борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,

---

[1] Қ. б. — Янгидин бери Атпарада.
[2] Қ. б. — Хон Мирзони.
[3] Қ. б. — Бобакр.

Зари софию нуқрау арзиз[1].

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тарика пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зеҳгир ҳар нимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ямон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шоҳбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди.

Шоҳбегим Бадахшон шоҳи Шоҳ Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандари Файлақусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шоҳбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абдусаид мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шоҳбегимдин икки ўғул ва икки қиз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлғон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон[2] дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонға машҳурдур. Олачанинг важҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтурғучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин кирғон учун Олача дей-дей кастрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукаррарон тақриб била келгусидур. Вақое ва ҳолатлари анда мазкур бўлғусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзоға чиқариб эдилар. Мирзодин бир ўғли бўлуб эди. Султон Вайс отлуқ, зикри бу тарихда келгусидур. Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўғлини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғаларига бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонғаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шоҳрухияни олгонда ўн икки мўғул навкари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонларига, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилғон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ чепарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарға Султон Саидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлиғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонға тушуб эрди, аниг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар. Андин сўнгра Кошғарға Султон Саидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Ҳусайнбек

---

[1] *Ҳамма нарса:* хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

[2] *Қ. б.* — Жоникахон.

нинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлур эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг харамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қоракўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хейли суюк лук эди. Мирзонинг хушомадиға насабини Султон Абусаид мир зонинг оғаси Минучухр мирзоға еткуриб эди.

Ғума ва ғунчачи хейли бор эди. Бир Умид оғача эди, мир зодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун[1] Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

У м а р о с и: Худойберди Темуртош эрди. Хирий ҳокими Оқбу ғабекнинг оғасининг насилдиндур. Султон Абусаид мирзо Жўги мирзони Шоҳрухияда қабагонда, Фарғона вилоятини Умаршайх мирзоға бериб, эшикин бу Худойберди Темуртошға бошлатиб йиборибэрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёшда кичик эрди, тузуки ва забту рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчик Ўш навоҳисини чопқонда, Худойберди Темуртош кейинича бориб, уру шуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққачғай[2] деган яйлоғида эдиким. Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобо Хо кийда эрдиким. Ҳирийдин ўн икки[3] йиғоч шарқ соридур, бу ха барни Абдулваҳҳоб шиғовулдин арзадошт қилиб, мирзоға чоптур дилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни гўрт кунда чопар

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Кошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра мунн эшик ихтиёри қилиб йибориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқеасидин сўнгра Андижон беклари анинг била яхши чиқишмоқон жиҳатидин Самарқандға Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзоға Чир шикасти бўлғонда Ўратепада эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо мудо заимларига топшуруб, мирзо мулозаматида бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгралар Султон Маҳ мудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олғондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжиҳ бўлди. Йўлда тенгри раҳ матиға боридур. Фақир ва камсуҳан ва беҳайсият киши эрди.

Яна бир Хожа Ҳусайнбек эрди, одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури била ичкуларда қўшуқларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манга аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мир зоға хизмат қилғондур. Умаршайх мирзо қошида андин улуғроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чуҳра сахлар эди.

---

[1] *Қ. б.* — Турсун

[2] *Қ. б.* — Оққапчиғай.

[3] *Қ. б.* — юз қи икки

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошкандга Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгуллук, яхши табъ лиқ, чуст ва чаплон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй ҳумойки, бетўтии хатат
Наздик шуд ки зоғ барад устухони ман

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитна, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек қавчин эди. Қадимий Андижон қўшун бек ларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умригача ихтиёр ва эътибори ортти, ўксумади. Мардона киши эди. Бир мартаба Косон навоҳисини чоп қон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чолқуллашти. Қазоқликларда Масиҳо[2] кўҳистонидин Султон Маҳмудхон қошиға бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек-ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дараи Хушда чолқонда Қосимбек бовужуди карилик йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин, Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулға келганда Ҳумоюнға бек атка қилдим. Замини Доварни олғон фурсатларда тенгри раҳматиға борди. Мусулмон ва мутадаййин ва муттақий киши эрди ва шубҳалик таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштабъона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга черик тортқонда Султон Аҳмад мирзоға кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши сахлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирваш киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағричи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим. Илигидин иш келур дедилар. Бу неча йилким, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусаид мирзоға хизмат қилғон даврида идачилик даъвосини қилур эди.

Қайтиб кел, эй бахт қуши, сенинг тўтидай хатларингсиз менинг суяк ларимни қарғалар олиб кетаёзди.

[2] Л. б. да [illegible] К. б. да [illegible] ёзилган, лекин Масчо бўлиши керак.

Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлик киши эрди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлиқ тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқлиқларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

Яна бир Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу мухри мунда эди. Умаршайх мирзонинг охирзамонларида кўп муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусоҳиб эди. Косонниким. Султон Маҳмудхонға бердилар. андин сўнг охир умригача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Кулагач ва хаззол киши эди. Фисқда бебок киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлиқ эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чуҳраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаид мирзонинг тахти тасаруфиға кирганда бу икки пойтахтнинг ишга ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чуҳра тобини ва Самарқанд чуҳра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Наск таълиқ хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эрди. Табъиға ҳиссат ғолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятка кириб неча маҳал саллохлиқ қилғон учун Қанбар Али саллоҳ дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилик қилди, сўнгра бег бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улуғ риоят топиб эди. Ишга етгунча аҳтимоми яхши эди. Ишга етилган маҳалда қолтоғайлиғи бор эди. Пургай ва паришонгўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки кўп айтур. паришон айтур. Ҳавсаласи кам эди. Тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда мен Андижонда чахорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб била отланиб, қошимдаги навкар ва савдар била кўргон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимни олиб. Намозгоҳ сори тебрадим. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улуғ подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни топшургуларидур. Мени Ўзганд ва Олатоғ доманаси сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға борғаймен.

Хожа Мавлонойи қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурҳониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийга етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулислом йўсунлуқ бўла келгандур, зикрлари мунда мукаррар келгусидур, қўргон ичидаги беклар бу хабарни топиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойруси ва бир қизининг аткаси эди, йибориб ул дағдағаларни буларнинг хотиридин рафъ қилиб. Намозгоҳга [illegible]

ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Маълоной қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, *кўргонинг бурж ва борусининг забт ва рабтига машғул бўлдилар.* Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғинон ва ул тарафларда илғор қуюб эдилар, бир икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, борча якдил ва якжиҳат жид ва эҳтимом била қалъадорликка машғул бўлдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа ва Хўжанд ва Марғилонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубоға[1] тушти. Бу фурсатта Дарвеш Гов отлиқ Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айткон учун ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл боспдилар.

Хожа қозини ва Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятта мулозимлардин бир кишини худ кўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизматни манга ухда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсуҳун ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз ун ва иш куч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоққим бояду шояд беминнати махлуқ рост келтурубдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжухдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бир буким, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпригидин ўзга ердин кечиб бўлмас, калин черик келиб кўпрукда тиқилиб, калин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуғ шикаст топиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб, черик элига ваҳми ғолиб бўлди.

Яна бир буким, ул фурсатта андоқ от улати бўлдиким, тавила тавила отлар йиқилиб ўла кириштн.

Яна бир буким, бизнинг синоҳи ва раиятни андоқ якдил ва якжиҳат топтиларким, то жон ва танларида рамак ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисида чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндилар.

Хўжанд суйининг шимол жонибидиниким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини кободи. *Жаҳонгир мирзо анда* эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзоқули қўқалтош, Муҳаммад Бокирбек, Шайх Абдулло эшикоға Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Ғиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваққум қилиб Косонғаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, *бордилар. Носир мирзоға* Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисиға етганда бу беклар хонға кириб Косонни бердилар. Мир Ғиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Ло-

---

[1] Қубо — хозирги Кува.

ғарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Муҳаммад Маъсид тархонға топшурдилар.

Хон Ахси ёвуғиға келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Ахсидағи беклар ва йигитлар яхши жонлар тортилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонға ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятиға мурожаат қилди.

Абобакр дуғлат Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғиға келиб, қўрғон солиб, вилоятға бузуғлуқ қила кириштн. Хожа қози ва жамиъ беклар таъйин[1] бўлдиким, бориб Кошғарийни дафъ қилғайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошғарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур. Хожа қозини ораға солиб, юз макр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақое рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар тортгилар. Ахсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонға келдилар. Азо расмини бажо кел туруб, ош ва таом фуқаро ва масжинға тортилди. Бу муҳим моттин фориғ бўлғондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва наски ва забт ва рабтиға иштигол кўрсатилди. Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубға муқаррар бўлди. Ўш Қосим кавчинға қарор тонти. Ахси ва Маргинон Узуи Ҳасанға ва Али Дўст тағойиға таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фарохўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарға ва важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мижози эътидол наҳажидин мунҳариф бўлуб, муҳриқ иситма тори бўлди. Ўратепа навоҳисн Оқсувга етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда қирқ тўрт ёшида олами фонийдан видоъ қилди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз эллик бешда, Султон Абусаид мирзо тахт олғон йили эди. Султон Абусаид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Буға тархоннинг қизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: баланд бўйлуқ, қунқор соқоллиқ, кизил юзлуқ, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эрди. Икки янгоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дастурни ул замон дастури била чаҳорнеч чирмаб, алоқасини илгарирак қошнинг устига қўяр эди.

А х л о қ в а а т в о р и: ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди.[2] Алалхусус Хожа сухбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бири тизига ёвут-

[1] *К. б.* — бекларга якин бўлдиким.

[2] *Л. б.* бу жумла йўқ.

каган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо қўпкондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтурғон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўкуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шаҳрда улғайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўк эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарийқи била файсал топар эди. Аҳд ва кавлиға рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиги ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўкни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўки ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул бошы, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охирлар танбал бўлғонларида кирғовул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қушчи киши эрди, қуш талаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўк эди.

Асру кўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисда гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эди, яхши ичар эди. Чоғир ичмас кунлари баситни гузаро сяр эрди. Табиатиға имсок ғолиб эди, камсуҳан ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илгида эди.

М а с о ф л а р и: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх жамол арғуннинг иниси Неъмат арғун била, Зомин навоҳисида Оқар тузида ғолиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам ғолиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида Чир суйининг ёқасида султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўк эди, мўғулнинг чопқунчиси бирин-икин черикнинг кейнидан келиб парталға илик қўйғон била, мунча қалин черик уруш йўк, талош йўк, бири-бирига боқмай бузулдилар. Кўпрак черик эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Ҳайдар кўкалтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисида ғолиб бўлди.

В и л о ё т и: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шоҳрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзога бериб эди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

А в л о д и: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклигида колмади. Беш қизи бор эди, тўрти Кутуқбегимдин эди. Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қоракўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонға ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, хейли мақбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шаҳид қилғонда, ани ва андоқ неча норасидани зоє қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг вокеасидан сўнг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди. Оқбегим дерлар эди Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға олди. Сўнгра Шоҳ бегим, Меҳр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандға келганда манга кўлуб эдилар. Сўнгра қазоқликларда Хўжандқа келди, анда олиб эдим Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлуғудин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти

Тўртунчи қизи Султонбегим эди. Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Маҳди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон Арғуннинг биродарзодаси, Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонға боргонда кўруб, хушлаб, тилаб, Қобулға келтуруб олдим. Бир қиз бўлди. Ўшал фурсатда ўк «зоча» заҳмати била тенгри раҳматиға борди, қизиға онасининг отини-ўқ қўюлди.

Хавотин ва сарори: аввали, Султон Абусаид мирзо кўлғон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онамнинг туққон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутуқбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалтоши эди. Султон Аҳмад мирзо ошиқлиқлар била олиб эди, асру кўп суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди. Охир ўлтурди ва бадномлиғидин халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди. Тирмиз хонзодаларидин эди. Мен Самарқандға беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошига келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёлуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очтим. Яна бир Аҳмад Хожибекнинг қиз набираси эди, Латифбегим отлиқ, Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди. Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар ва яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Арғуннинг биродарзодаси эди.

Умароси: Жонибек дўлдой эди. Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшик оқо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлиқ киши экандур. Андин ғариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким. Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машҳур экандур. Ўзбак зўр кишини бўка дер эмиш. Жонибек дерким: Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел курашалинг.

Бу элчи ҳар неча музояқа қилур, қўймас, курашурлар. Жонибек йиқар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Ҳожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукуматини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг аниг муча

сини бериб, Самарқандға йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафоий» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эрди, шеъри ямон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй муҳтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,
Иҳтисобам бикун он рӯз ки ёби хушёр[1].

Мир Алишер Навоий Ҳирийдин Самарқандға келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлғондин сўнгра Ҳирийға келди. Асру улуғ риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тўпчоқлар сахлаб, яхши минар эди. Бу тўпчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али Мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлғонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг туҳмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўға тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг тукгон, тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улуғроқ ва мўътабарроқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарвешваш киши эди. Ҳамиша «мусҳаф китобат қилур эди».[2] *Шатранжни бисёр* ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хўб билур эди, қушни хўб солур эди. *Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али* мирзонинг ғавғосида улуғлуқ замонида бадномлиқ била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонға ёвуқ уруқ бўлур эди. Синглиси ҳам мунда эди. Боқи тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуғ эди, вале бу фиръавн ани кўзга илмас эди. Бухоро хукумати неча йил мунда эди, навкари уч мингга етиб эди, навкарни яхши шафқат била сахлар эди. Бахшиш ва нурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва золим ва фосиқ ва мудаммеъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навкари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кирим султонлар худ аксар *навкари* бўлуб эдилар. Шайбонийхоннинг мунча тараккий топмоғиға ва мунча қадим хонаводалар *бузулмоғиға Абдулали тархон сабаб* бўлди.

Яна бир Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуғ отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улуғбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулға келганда менинг қошимда эди, улуғ риоят қилиб эдим, филвоқе риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалғи йил Ҳиндустон азимати била черик отлонғонда Сайид Юсуф-бекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатта тенгри раҳматиға борди.

---

[1] Эй муҳтасиб, мастман, бугун мендан қўлингни торт, качонки хушёр топсанг, ўша куни текшир.

[2] *Қ. б.* — мусҳаф ва китоб мутолаа қилур эди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилғон Эгу Темур бекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожаға продати бор эди. Мусиқий илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топқанда Чир суйига борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонинг туққон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳокими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғонда менинг қошимға келиб эди. Мен даги яхши риоят қилиб эдим. Кўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулали тархонинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султонали мирзо замонида кўп улғайиб эди, навкари беш-олти минга етиб эди. Султонали мирзоға хейли мутеъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била калъаи Дабусида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлғай. Мирзодаликта ва давлатга улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшиликлар қилғон жиҳатидан Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуноси бемурувват ул яхшиликларнинг мукобаласида ҳеч навъ риоят ва шафқат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Ахси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайн арғун эди. Неча маҳал Қоракўл ҳукумати анда учун. Султон Ҳусайн Қоракўлийға машҳур эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлур эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Бўғдо эди, қавчин эди. Мардона лиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абулкарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқеасидин сўнг беклар иттифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Манучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва авбошни ўзига қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандға келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгач-ук бетавақкуф Самарқандға келиб, безаҳмат ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча ишларидин вазиъ ва шариф ва синоҳи ва раият мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буким, мазкур бўлғон Малик Муҳаммад мирзониким, обоғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирзони Кўк саройға чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисиға худ

К. б. – Қул Муҳаммад Бағдодий.

подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу даъдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девон шиор эрди. Сиёқ илмини билур эди, вале табъи зулм ва фисққа мойил эди. Самарқандга киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутаалликларигаким, бурун харж ва таҳмилларда кўп фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди, не жой улким, аларға муидоқ таклифлар бўлғай, кўп таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодига даги сироят қилди.

Яна бир буким, ўзганким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким. Ҳисор эли, алалхусус, Хисравшоҳга тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Хисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Хисравшоҳға келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки турк ва сипоҳининг амрад ўғлонлари чуҳра қилур қўрқунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фаронат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шарь тарийқи била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазеъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш.
Ки реши дарун оқибат сар кўнад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад[1].

Ложарам зулм ва фисқнинг шоматидан Самарқандга беш-олти ой беш[2] ҳукумат қилмади.

---

[1] Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра охир юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч бир дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

[2] *Беш* — ортиқ.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА МИА[1]

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олғон. Сочиқни келтурди: олтундин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруқлуғи бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғондек қилиб элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мижози мунҳариф бўлиб, менинг ёвуғимдағи киши қаро била ямон маош қила киришти. Ишни мушга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилғай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир умаро ва сипоҳи била даҳи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Узун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлат бегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилгай. Хотунлар орасида раъй ва тадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлғай эди, бисёр оқила ва мудаббира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб арқта эди. Менинг онам ва улуғ онам Эсан Давлатбегим тош қўрғонда чақарда[2] эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжиҳ бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонғон экандур. Хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжиҳ бўлди. Анинг била бор киши, бор беклари туттурулди. Тутулғон беклар Муҳаммад Бокирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинга қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Ахси азимати қилиб, Хўқон ўрчин навосиға келди. Хабар топиб баъзи беклар била йигитларни анинг устига йиборилди. Илғор беклари ўзлари

---

[1] Тўқуз асарнинг (1494–1495) йил воқеалари.

[2] *Қ. б.* чақарда.

дин илгаррак бир пора йигитларни коровул йибордилар. Хасан Яъқуб хабар топиб, кеча била бу коровул айирғон йигитларнинг устига қоруб, ўн мунғуз қобсоб[1] шиба қўярлар. Коронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Хасан Яъқубнинг қочиғига тегиб, қочиридин бурупроқ ўз амалиға гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот.
Ки вожиб шуд табиатро мукофот[2].

Ушбу йил шубхалик таомдин парҳиз қила бошладим. Пичоқ ва қошиқ ва дастурхонгача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзоға қавиуй ориза юзланиб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

Валодат ва насаби: секкиз юз эллик еттида эди. Абусаид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир туққон эди.

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, суюқ[3] соқоллиқ, танбал, синчисизроқ[4] киши эди.

Ахлоқ ва атвори: яхши эди. Намозни тарк қилмас эди. Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини хўб билур эди. Вилоётдин бир дирам ва бир динор анинг бевуқуфи харж бўлмас эди. Навкарининг улуфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бахшиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қонда ва тузуки била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қўюб эди, сипоҳи ва раият асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли қотрор экандур. Сунгралар бахлум овни қалин овлар эди.

Зулм ва фисққа кўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди. Чуҳра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлиқ амрад ўғлон бўлса, ҳар навъ била келтуруб чуҳра қилур эди. Бекларининг ўғлонларини, балки кўкалтошларини чуҳра қилиб эди, балки ўзининг кўкалтошидин туққонға доғи бу хизматни буюруб эрди. Бу шум фесл анинг замонида андоқ шоъ эдиким, чуҳрасиз киши асло йўқ эди. Чуҳра сахламоқлиғни ҳунар билурлар эрди. Чуҳра сахламаслиғни айб қилурлар эди. Зулм ва фисқанинг шоматидин ўғлонлари тамом жувонмарг бўлдилар.

Табъи назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеъри бисёр суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқонидин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфоф қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масхара ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт ва шанеъ ҳаракатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филҳол англаб бўлмас эди.

Масофлари: икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла

---

[1] *Л. б.* — кобоб قابان

[2] Емонлик қилганингдан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг берадиган жазоси аниқдир.

[3] *Қ. б* — бурма

[4] *Қ. б* — сухансизроқ.

Султон Ҳусайн мирзо била, бир мартаба Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андихуд навоҳисида Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жонибн Кофиристонға бориб ғазот қилди. Бу жиҳатдин фаромининнинг тўғросида Султон Маҳмуд юзий битирлар эди.

В и л о ё т и : Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди, Ирок воқеасида Хуросонға келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериклаб. Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди. Хуросонға етиб эди. Султон Маҳмуд мирзоға мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқордилар. Самарқандға Султон Аҳмад мирзонинг қошиға келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиғ Сайид Бадр ва Хисравшоҳ ва яна баъзи йигитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорға Қанбар Алибек қошиға келдилар. Андин бери Қаҳқа била Кўҳтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёт, мисли: Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғиғача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти даҳи мунинг тасарруфида бўлди.

А в л о д и : беш ўғул, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуғ Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғул Султон Али мирзо эди. Онаси Зуҳрабеги оға эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди, Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматиға борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онамнинг сингили Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолоти бу тарихда йил вақоеида мазкур бўлғусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо била бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обағаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзоға чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобакр Кўпғарийга бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилғонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлиғаким, Султон Абусаид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Ҳисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди[1]. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била кўмак йиборганда Жаҳонгир мирзоға номзад бўлуб эди. Тарих тўққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасида Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизда эдилар.

Л. б. да йўқ.

Булар хам Боки Чағониёнийнинг кучи била келиб қушулдилар. Коҳмардқа келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Кутлуқ Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хейли созворлик бўлмади. Икки уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ғунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хаботини ва сарори: улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр қаттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани хам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қоракўйлук Баҳорлу аймоғи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг[1] қизи эди. Жаҳоншоҳ мирхо Бороний ва Ирокни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлук Узун Ҳасан олғонда Али Шукрбекнинг ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қоракўйлук туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шикаст топқонда бу вилоятларға тушдилар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул махалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизнинг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоеида машруҳ мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зуҳрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди. Бир ўғул, бир қизнинг онаси эди ва ғунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлур эдиким, мазкур бўлди.

Умароси: Хисравшоҳ эди. Туркистонлик қипчоқдиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвук хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек арғунға навкар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзоға қушулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру кўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида ўк навкари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоёт ғайри Бадахшон, тамом мунга тааллук эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди турклук маҳкам пайдокунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши хам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру кўп улғойиб эди. Навкари йигирма мингга ёвушуб эди.

---

[1] *Қ. б.* — Алишербекнинг

[2] *Л. б.* да йўқ

Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромиамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини кўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ямон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча калин яроқлиқ навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида ҳазора[1] урушида Султон Абусаид мирзо олдида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо паъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобоғонда Ҳисравшоҳнинг таассубиға оз киши била яроксиз беҳисоб шабихул келди. Иш ҳам кила олмади. Андоқ қалин черикка не иш кила олғай эди. Сўнггича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, ғарк бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон ҳуҳраси чаргасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунғур мирзонинг бек аткаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё, деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навкарини яхши сахлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғиға ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамиъ элни ғийбат қилур эди. Бадзаон ва фаҳшгўй ва худписанд ва тийра мағз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, савдаридин айриб рухсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг қўрқунчидин Андароб ва Серобқа келиб эди. Ул навоҳидаги аймоқларни босиб талаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйнига урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сириқ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандоклиқ барлослардиндур. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлғонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ[3] туркман беклари қўшулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғосиға Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши сахлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

---

[1] *Л. б.* — Ҳазорасиий

[2] *Қ. б.* — Сароб

[3] *Қ. б.* — ва қорачуй қорақўйлиқ.

Султон Маҳмуд мирзонинг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеани элдин яшуруб хазинаға дастандозлик қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун қолур[1], филҳол бори шаҳр элиға бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуғ ийд эди. Сипоҳи ва раият Хисравшоҳнинг устиға ҳужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Ҳожирхон беклари ғавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Ҳисор узаттилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуғ ўғли Султон Масъуд мирзоға Ҳисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонларига рухсат бериб эди. Бу воқеада ҳеч кайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнг Самарқанд ва Ҳисор беклари иттифоқ била Бухорога Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтиға ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ўшал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлоснинг ва Самаркандинг баъзи акобирининг сўзи била Самарқанд доираси била черик тортиб, Канбой навоҳисиға келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлиқ черик билан чиқиб, Канбой навоҳисида масоф уруштилар. Ҳайдар кўкалтошким муғул черикнинг рукни аъзами эди, провул эди, тамом оттин тушуб, шиба қўймоққа машғул бўлди. Қалин отлиқ[2] таассублуқ Самарқанд ва Ҳисор йигитлари от солғон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғининг остиға ўқ қолдилар. Муни олдурғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин мўғул кишиси қирилди. Бойсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишининг бўйнини урдурубдур.[3]

Андоққким, ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруким, минглиғ элидин эди, отамнинг[4] олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасиға етиб эди, бир жарима жиҳатидин сўнгралар мардуд эди. Исфара қўрғониға кириб Бойсунғур мирзонинг отиға хутба ўқуб, мухолафат мақомида бўлди.

Шаъбон ойи Иброҳим сорунинг фитнасининг дафъиға азимат қилиб черик отланилди. Ушбу ойнинг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул куни йигитлар шўхлуқ қилиб, етган била-ўқ қўрғонининг тошида янги том қўпориб, соладурғон қўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу куни борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Ганбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодур улушини Сайид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мўғулда қадимий расмдур. Хар тўй ва ош бўл-

---

[1] *К. б.* — яшуруқлук бўлур.

[2] *К. б.* — яроқлиқ.

[3] *К. б.* — бўйнига урур эди

[4] *Л. б.* да (...) шаклида ёзилиши хатолир.

ғонда[1] ҳар кимки элдин ўзуб қилич тегурғон бўлса, ул улушни ул олур. Шоҳрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлуқ улушни Сайид Қосим олди. Аввалғи кун урушда Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз[2] уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоеъ бўлуб, хейли киши яралиқ бўлди. Иброҳим сорунинг қошида тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Онча тахшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралиғ қилди. Қўрғон фатҳидин сўнг менинг қошимда бўлур эрди[3]. Муҳосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки уч ерда серкўблар ясаб, нақблар солғайлар. Қалъагирлиқ асбобиға бажид машғул бўлғайлар. Муҳосара имтидоди кирк кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлонойи қозининг тавассути била қуллуқни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдогини[4] бўйниға осиб келиб, мулозамат қилиб, кўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девониға тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлғон учун Султон Аҳмад мирзоға боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Амир Мўғулнинг отаси Абдулваҳҳоб шиғовул эрди, мен етгач ўқ кўрғонни бемузояқа топшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шоҳрухияга келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисиға келганда хон ҳам келиб, Ахсини кабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон чун ота оғадурлар, бориб

---

[1] Элдан ўзиб чиккан кишиға баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишини уруш, маъракада берилади деб тушуниш керак.

[2] *Яроқсиз* – бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич утмайдиган махсус кийим (жиба)сиз демакдир.

[3] «Андоқким ўлукнинг кагратидин уч ерда ҳирғоҳин буюткабдурлар» деган жумладан бошлаб то шу ергача бўлган қисми Қозон босмасида форсча берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини берамизким, ҳар иккала текст орасида оз бўлсада, фарк бордир. Форсча текстнинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Шундай жойларга нукталар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сақланди.

«Ўлукларнинг кўплигидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кунларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кунларда бир гуноҳи сабабли қувгин бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойсунғур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шаъбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфараға жўнади. Ўша куни ёшлар шўхлик қилиб, қалъага етиш билан ташқаридаги янги солинаётган қалъани олдилар. Шу кун ҳаммадан ортикроқ... Танбал ҳам Муҳаммад Дўст тағойи каби қилич... Мўғул улусида қадимдан раем бўлиб келгандирки (маъракада) халқ орасида ёлғиз чиқиб душманга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Шу жиҳатдан баҳодирлик улуши унга берилган. Аввалғи куни аткам Худойбердига ўқ тегиб ўлди. Сўнг қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар талаф бўлиб, кўписи ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурида бир мерган бор эди, у кўп кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерган менинг олдимда турар эди».

[4] *Қ. б.* – садоғини.

мулозамат қилсам ўтган кудуратлар рафъ бўлса. ирокда-ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шоҳрухиядин ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонға мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солғон улуғ чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб қўптилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнларига тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонликлар кўрсаттилар.

Бир икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимат қилдим. Ахсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намози шом била намози хуфтан орасида Андижонға келдим . Бу йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққиз йиғоч йўлдур. Андижон *вилоятининг сахровшинларидин бир* Чакрак элидур, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Кошғар орасидағи тоғларда бўлурлар. Отлари кўп ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда уй ўрнига қўтос сахлар. Қўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сархадта воқе бўлубтур, мол бермакта ройиж эмас турлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким. Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб, йигирма мингга ёвуқ қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик *элига* улашти.

Черик Чакракдин ёнғондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили ушликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин инниси Султон Али мирзо анда эди, азимат қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масиҳо кўҳистонларига чиқиб, аткаси Шайх Зуннунни Ўратепада қўюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлға етганда Халифани Шайх Зуннунға рисолат тариқи била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби *шофий* бермай, *Халифани туттуруб* ўлумға буюрди. Чун хост йўқ экандур. Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки уч кундин сўнг яёқ ва ялангоч келди.

Ўратепанинг навоҳисиға келдук. Чун қиш ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ тўлукини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнғондин сўнг хон кишиси Ўратепа устига юруди. Ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонға берди. *Ўшул тарихдин тўққиз юз секкизгача* Ўратепа Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонда эди.

Қ. б.— кирдим.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО ВА ТИСЪА МИА[1]

Султон Ҳусайн мирзо Хуросондин Ҳисор устига черик тортиб, кип Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизга муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Кундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишнинг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Кундуз сари сув юққори боқа кўчти. Ўртадаги черикни юфил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Килиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлғунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлғон эл била Килиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзоға келгач, Вали Хисравшоқким бу кечган кишининг[2] устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулғон йўсунлуқ Ҳисор сари ёндилар.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзони ва Иброҳим Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун арғунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига йиборди[3]. Ўзи Ҳисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўлдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Камруд руди юқори Сира тоғ[4] йўли била иниси Бойсунғур мирзо қошиға, Самарқандға борди. Вали ҳам Хатлон сари тортти. Ҳисор қўрғонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Кучбекнинг отаси беркиттилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбонийхондин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар.

---

[1] Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

[2] *Қ. б.*— келгач бетавақкуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишиларнинг

[3] *Қ. б.* Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзони Хатлон устига йиборди

[4] *Қ. б.* Сарв тоғ.

Жамиъ ўзбаклари била Муҳаммад[1] дуғлат Султон Ҳусайн дуғлат ва жамиъ Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ мўғуллар била бу бузуғлуқға Қоратегин сари торттилар. Султон Ҳусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юққори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди. Тангига кирган маҳалда кейиндин етарлар, опча иш қила олмаслар. Мирзобек фарангибоз анда қилич тегурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикин Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейиндин етиб уруштилар. Султон Ҳусайн мирзонинг илғорини босиб, бу бекларнинг аксарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ўшул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуғлатким, сўнгралар Муҳаммад Ҳисорийга машҳур бўлуб эди, Султон Ҳусайн дуғлат ва бу султонларга тааллуқ ўзбаклар Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Маҳмуд мирзо навкари мўғуллар бизни деб, рамазон ойи Андижонға келдилар.

Ул фурсатлар Темурия салотини дастури била тўшақ устида ўлтурур эдим. Ҳамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султончким келдилар, бу салотининг таъзимиға қўнуб, тўшақдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда ботишда ўлтуғуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўрғонини кабаб тушти. Нақб солмоқ ва кўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солғон нақб хейли илгари келиб эди. Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбни тоштилар. Қўрғон эли юқоридин буларға дуд қилдилар. Алар тўшукни беркитган била тутун юққори қўрғон элига-ўқ ёниб, қўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир кўза-кўза сув кетуруб қуюб, ташқи элни нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковак қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушға рухсат тиладилар. Кечадур деб, мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда ғайраз сиёсат ва нақб солмоқ, саркуб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиуззамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч тўрт йиғоч қуйироқ тушганда Хисравшоҳ бўлғон кишиси била ясатиб, Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиуззамон мирзо ва черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазм риоят қилиб, ҳандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши ямон, улуғ-кичик навкари тўрт-беш минг бўлғай эди.

---

[1] *К. б.*— Маҳмуд.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёйи бебақо учун ва кетар навкари бевафо учун мунча ямоплик ва бадномликни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилоятлар олиб, мунча қалин навкар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгралар навкар ва чокари йигирма уттуз мингга тортиб вилоёт ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилғон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобеининг оти сардорликка чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чикмағонлар кўрқоқликка отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиуззамон мирзо андин кўчиб, неча кўч била Толиққонининг Олғу тоғига келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз кўрғонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар билан Ишкамиш ва Фулул ва ул тоғ доманаларига йибориб эдиким, яна ташқаридин хадук ва ташвиш бергай, яна Мухиб Али кўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон суйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб, бир пора киши тушуруб, бир неча бош кесиб борди. Сунгги навбат мунинг таассубига Сейдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳлул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбар кўҳ доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сейдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзога етишти. Даги Ҳисорнинг баҳор ёғиплари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эрди, яраш тарҳин ораға солиб ичкардин Маҳмуд барлос келди. Ташкаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлғон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлғон улуғ қизини Ҳайдар мирзоғаким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди, Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси эди, олиб, Ҳисор устидин қўпуб. Қундуз сари юзландилар. Қундузға келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиузzамон мирзо ораға тушуб, ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни алишиб ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғига, мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғига Султон Ҳусайн мирзонинг икки катла келиб, ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхга етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиузzамон мирзоға бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзоға берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиузzамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийликлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким. Бойсунғур мирзо ул миқдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳидари била ихтилот ва омизиш қилур эди. Самарқанд бек ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди. Ўғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлиқ била маъшуқлуққа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардин тар бўлдилар.

---

* *Қ. б.* — Улуғ боғига.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзо ни Қаршидин келтуруб подшоҳ кўтариб, Боғи Навға келдилар. Бойсунғур мирзо Боғи навда эди. Бойсунғур мирзони тутқун йўсун лук қилиб, навкар, савдаридин айириб, аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтурғуздилар. Кеч намози дигар Бойсунғур мирзони Кўк саройға чиқорур хаёли қилдилар. Бойсунғур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқи шимол тарафидағи иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар. Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан шарбат-чи била кирдилар. Алқазо[1], мирзо таҳоратга кирган уйининг орқа тарафида ҳишт била тиға қўпорғон эшиги бор экандурким, хавли дин ташқари чиқар экандур. Филҳол бу тиғани йиқиб чиқиб, арк ининг Ғотфар тарафидағи фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб, Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обхонанинг эшигида турғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо қочибтур.

Тонгласи тархонийлар йиғилиб, Хожаго Хожанинг эшигига борурлар. Хожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмас лар. Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сипоҳлар ва жамиъ шаҳр эли ҳужуми ом қилиб, Хожанинг уйидин мирзони келтуруб, Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам саҳлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб, Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бето қатлиқтин сутунға ёпушти, сутунға ёпушқон била қўйғайларми? Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўк са ройға чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқандининг аркида воқе бўлубтур. Ажаб хосиятлиқ иморатдур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт дояси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, кинояти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройға чиқордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўк саройга чиқариб кўзларига мил торттилар, жарроҳнинг ихтиёри била ё беҳосят милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб, Бухорога тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг авлодининг ора сида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғига мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий.

---

[1] *Қ. б.*— алқисса.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яҳё ҳам Бухорога борди. Бойсунғур мирзо черик тортиб Бухорога, Султон Али мирзонинг устига борди. Бухорога ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ғалоқ уруш бўлди. Фатҳ Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунғур мирзо шикаст топти. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир юра ўбдон йигитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қошининг туҳмати била[1] бенизатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунғур мирзонинг кейнича ўқ Самаркандға юруди. Бу хабар шаввол ойи Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд доираси била ўшул шаввол ойи ўқ[2] черик отландуқ. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрсабз устига келди. Хисравшоҳ иниси Валини мирзоға қошти[1]. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яҳё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлик сўзини ораға солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шарўий қуйироқ Суғд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғига кочиб, от устида ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Бинойни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Бинойи худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнг чун қиш ёвуқ келиб эди, Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонға, Султон Али мирзо Бухорога мурожаат қилдук.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизига бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Ҳисорға ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Канбой навоҳисидин Маҳди Султон кочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зомидин ижозат била Самарқанд борди.

---

[1] *Қ. б.*—«била»дан кейин «қул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

[2] *Қ. б.*— шаввол ойининг тўртида ўқ

[1] *Қ. б.*— Вали мирзога қайтти.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЪА МИА[1]

Ушбу кишлиқта Бойсунғур мирзонинг иши филжумла тараққий да эди. Абдулкарим аширтким, Султон Али мирзо жонибидин Кўфин ва ул навоҳиға келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султон Бойсунғур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устига юрудилар. Абдулкарим аширт била Маҳди Султон ўқ рўбарў бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич била санчқоч-ўқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳди Султон илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхши бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эшигини музаббаб, кўруб, айрилиб ёзиға Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султон Али мирзонинг ўтрусиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мирзо Саришул келди. Султон Али мирзо Хожаи Кордзан келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ўшийнинг ангизи била Хожа Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Боқир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунғур мирзонинг бир пора ичкиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета Бухородағилар хабардор бўлдилар, буларнинг иши юрумай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушганда андоқ муқаррар бўлуб эдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғойбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёряйлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлуи Хожа мўғулни икки-уч юз қазоқ йигитлар била илғор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулғон йўсунлуқ ёнар. Бу йигитлар ушал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўклаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз қўрғониға еттук. Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сақлай олмай, қўрғонни берди. Шероз Қўрғони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжиҳ бўлуб, Обёр кўрунғиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоҳарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс[2] уч

---

[1] Тўққуз юз иккинчи (1496—1497)— йил воқеалари.

[2] Қ. б.— Илғор.

[3] Қ. б.— Султон Муҳаммад Дарвеш.

тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким, Бойсунғур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғиға келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунғур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз яна мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Қорабулоқ тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсизлик қилғон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки учини пора-пора қилдурди. Тўрт беш йилдин сўнгра казоклиқларда Масиҳодин хон қошиға мутаважжиҳ бўлғонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ем тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Хиёбон бошида Бойсунғур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзиға пайзалаб йиқтилар. вале тушмади. Хожаги Мулло Садрким. Хожа Калоннинг улуғ оғаси эди, йўғон бўйниға ўқ тегди. Ўшал замон тенгри раҳматиға борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, мухрдор килиб эди. Толиби илмлиғи бор эди, луғатни хейли билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ем навоҳисида эканда шаҳрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб. ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ин учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқандниинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқанддин уч курух бўлғай. Қирқ-эллик кун бу юртда ўлтурулди. Бу юртда эканда неча навбат ташқаридин ичкаридин кунгуллук йигитлар Хиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Хиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопук дерлар эди. Яна бир навбат ҳам Хиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўҳбур пиёзи[1] тугури. Яна бир қатла ҳам Хиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмиға ёвуқ чопилиб эди, юзташ шаҳраги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда қўргондагилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингким, қўрғошни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора убдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт беш пиёдани чиқариб эдилар ким, воқиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртда эканда Самарқанддин шаҳрий ва бозорий ул миқдор

[1] *Л. б.* — сози.

чиқиб эдиким, ўрду шаҳри бўлуб эди. Ҳарне шаҳрларда тиласалар, ўрдуда топилур эди. Бу муддатта бир Самарқандни ўзга тамом кўргонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор[1] тоғининг доманасида Ургут[2] отлиқ кўргонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юртдин кўчуб Ургут[3] устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа қозини ораға солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қилдук. Яна Самарқанд муҳосарасиға ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиуззамон мирзо орасидаги ниқорлар урушға тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрободни Бадиуззамон мирзоға ва Музаффар мирзоға бериб, юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ўшул муддатдин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд саъй қилдилар, Астрободни инисиға бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилғонда мирзо анга бағишлабтур.

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғиға ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий[4] сўзларни мирзоға гўшаки ғалаба[5] айтти. Доғи дедиким:— Бу сўзларни унутунг.— Мирзо филҳол айттиким:— Қайси сўзларни?— Алишербек бисёр мутаассир бўлуб кўп[6] йиғлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфту-гўйлар анға мунжар бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўғли ўғлининг устига[7] Балх ва Астрободқа черик тортгилар. Гарзавонининг оёғида Якчироғ ўлангиға қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, юққоридин Бадиуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг ғуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илгаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йигитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйнига урдурди. Ёлғуз мунда эмас эди, қачон бир ўғликим, ёғилғи юруди, бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйнига урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи жандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшға машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойға кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, ҳануз иши чоғир, ичмак эди нашот била, мажлис оройлиқ эди инбисот била. Мукаррардурким, мундоқ бўлгон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астробод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди,

---

[1] *Л. б.* – Шоҳдор.

[2, 3] *Қ. б.*— да Л. б. да шаклида М Салье таржимасида Ургут ёзилган, биз шуни олдик.

[4] *Қ. б.* бори.

[5] *Қ. б.* — қилиб.

[6] *Қ. б.* — «кўп» сўзи йўқ.

[7] *Қ. б.*— отаси ўғлининг устига.

хаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзеб бўлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавоти бисёр бўлуб эди. Ва қумошпўш йигити ва тўлучоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Кочарда, тоғ йўлиға учраб, иниш ва учма ерга йўлукуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Кўп эли бу учмада зое бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балхқа келди. Бадиуззамон мирзо, Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора кила олмай, кириб Балхни топшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзоға бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чуҳрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонға мурожаат қилди.

Бадиуззамон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ ёлинги била Қундузға, Хисравшоҳға тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳилик яроғидин мирзоға ва мирзо била бўлғонларига ул миқдор хизмат ва одамигарлик килдиким, кўрганлар дедиларким, бурунғи яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидоллиғларидин ва мунинг улғаймокларидин ниқорлар ва кудуратлар бўлуб эди. Валини ва Бокини Бадиуззамон мирзоға қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорға йиборди. Кўрғонға якин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир икки катла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али қўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур махалда яна ул тарафидин эўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гург оштирок килиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун арғун ва ўғли Шоҳ Шужоъ арғунға ўзини тортти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилғонда қирқ минг кўй пешкаш қилди.

Бу ғариб воқеоттиндурким, ўшул чаҳоршанба кунким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астроболта Музаффар мирзо Муҳаммад Мўъмин мирзони босар. Яна бу ажаброққим, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Мўъмин мирзони тушуруб келтурур.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА[1]

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навоҳисига қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлгунча, Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонга элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошиға тушулди. Сайид Юсуффбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртта келиб мулозамат қилди.

Самарқанддағилар ул юртдин кўчиб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий Мирзо кўпругигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпругигача чиқтилар. Буюрдукким, бўлғон йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин эўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин, бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чопиб, олиб келтурдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди[2].

Мундоқ сипоҳи ва эл тонигудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабофни ва Кал Қошуқни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган шўёларининг қасосиға буюрулдиким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу қуллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Ин анга еттиким, бизнинг эл хандақ ёқасиғача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонға таҳвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашға кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлубтур. Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш тортқунча шаҳрнинг ёвуғидин кўпуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат кўруб, кўчуб

---

[1] Тўққиз юз учинчи (1497—1498) — йил воқеалари.

[2] *Қ. б* — Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

Хожа Дийдорнинг олидаги ўлангга тушулди. Кўрғонға кириб, уй ва капа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил қўюб юртқа келдук. Неча кун кишлоқи уйлар тайёр бўлғунча ўлангда ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунғур мирзо Туркистонга Шайбонийхонға, мутавотир кишилар йиборибь. Шайбонийхонни кўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб кўрғонға кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илғаб ўшул саҳари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобулға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай. Самарқанд сари ўзини тортти. Самарқанд навоҳисиға борди. Чун Бойсунғур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъюс Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунғур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам поумид бўлди. Икки-уч юз оч уруғи била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амуни кечатурғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруғи, ҳам муътабар кишиси эди. Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб. Бойсунғур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим тархон анда сувға борди, кейин қолғон киши-қаро партол мартолни олди. Бойсунғур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлиқ чуҳраси даги иликка тушти. Бойсунғур мирзони Хисравшоҳ даги яхши кўрди.

Бойсунғур мирзо чиққач бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандға мутаважжиҳ бўлдук. Йўлда акобир ва беклар ва йигитлар мутаоқиб истиқболға келдилар. Рабиулаввал ойининг авохирида келиб аркта Бўстонсарога туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99) рамзи нужумий (56) даража ва дақиқадур, арзи (40) даража ва дақиқадур*. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмағон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда борғондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шоҳға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Семирқанд[1] дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмастур, Кўрғонини фаслнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаййин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор аиммаи ислом-

---

* Қавс орасидаги рақамларни биз қўйдик. (П.Ш.)

[1] Л. б. Семизқанд [illegible]

ким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлубтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абумансурким аиммаи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Аиммаи калом икки фирқадур, бирни мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурға мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанг ҳам Мовароуннаҳрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фиқҳ кам бўлғой. Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятидиндур, ул ҳам дохили Мовароуннаҳрдур.

Маъмуранинг канорасида воқе бўлубтур. Шарқи Фарғона ва Кошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз. Кўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки курух бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур. Кўҳак дерлар. Бу руд мунинг тубидин оқар учун Кўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуғ руд айирибтурлар, балки дарёчадур. Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар. Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағот ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қора кўлгачаким, ўттуз-қирқ йиғоч, йўлға ёвуклашур, Кўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуғ дарё асло зироаттин ва имораттин ортмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Узуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси хўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори агарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, агарчи Кобулча йўктур.

Темурбекнинг ва Улуғбек мирзонинг имороти ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуғ кўшк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавоида (ило оҳириҳи)» андоқ улуғ хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроктур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасиғача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Кўҳакнинг доманасида Конигилнинг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалда бу боғ бузулуб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъаға ёвуктур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳиштгур. Темурбекнинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг тош кўрғонида — Чақарда бир мадраса солибтур.

Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлиқ қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. *Мирзо ҳаммомига машҳурдур*, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хуросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хитоий нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сақфи ушбу йўсунлуктур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тариқи била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал қилурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир Тусий Ҳалокухон замонида Мароғада расад боғлатибтур, Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Хиндустонда рожа Бикраможит хинду замонида Ўжин ва Дахордаким, Молва мулкидур, ҳоло Мандуға машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло хиндуларнинг мустаъмал Хиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлағони минг беш юз сексон гўрт йилдур. Бу ул зичларға боқа нокисроқтур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғ солибтур. Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қўпоритурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морпеч хиёра қилибтурлар. Юққориғи ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу иморатнинг пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвонининг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умки бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтурубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтиргандин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чинний. Чинийхона дерлар. Хитойдин киши йибориб келтурубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лаклака дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лак-лак ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархонинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйироқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тиқибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуғ суйи йўқтур.

Самарқанд шаҳри ажаб ороста шаҳредур. бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига маҳлут эмастур, тавр расмедур. Хўб нонволиқлари ва ошпазлиқлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқанддин чиқар. Жувози коғазлар суйи тамом Конигилдин келадур. Конигил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.[1]

Самарқандининг яна бир матоъ қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Конигил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Конигилнинг ўртасидин оқар, етти секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Конигил битирлар , хейле яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни кўрук қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юққорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур. Хон юртиға мавсум. Самарқандининг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Конигил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Будана қўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Кўли маъоқ ўлангидур. Самарқандтин икки шаърига ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Маъоқ ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Кўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Кўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур[2]. Самарқанднинг ғарбий тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шаҳре

---

[1] *Л. б.*— бу жумла: «хейли яхши ўлангни кўрук қилурлар. Бир ой» — тарзида ёзилиб, сўзлар тушиб қолган ва бузилган.

[2] *Қ. б* — қаранг Бухоро тур.

воқе бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хуб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва хуб қовун бўлмас. Агарчи Фарғона вилоятидин Ахсининг бир навъ қовушқким, мир темурий дерлар, мунинг қовунидин чучукроқ ва юзукроқ бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклук била вилоятдин вилоятка элтарлар. Талйин учун бисёр яхши тадовидур. Парвори[1] товуғи ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидин тундроқ чоғир бўлмас. Мен Самаркандга аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самаркандниng жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлик қилур тошларни тамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хуб сабз бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекниng зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилуриға кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улуғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна савруп эли ўлтурур учун бу девонхонаниng ҳар эилъида кичик кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берурлар. Дерларким, Кисро тоқидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва мақбара қилибтур. Жаҳонгир мирзо ва яна баъзи авлодниng мақобири андадур. Чун Кешниng қобилиятн шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ўк ихтиёр қилди.

Яна Карши вилоятидурким. Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар. Карши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била к а р ш и дерлар. Ғолибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Кам оброқ ердур, баҳори хуб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандтин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсунлик қушкина бўлурким, қилқуйруқ дерлар. Карши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки карши дерлар.

Яна Хузор вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур. Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Қоракўл вилоятидур. Борчадин ноён оброқдур. Бухородин етти йиғоч ғарб шимолийдур. Яхши тумоноти бор.[3] Ул жумладин, Суғд тумани ва Суғдға пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумоноти дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсабз орасидаги

---

[1] *К. б.* — парвози

[2] *Л. б.* — навоҳи

[3] *К. б.* — бу ерда: «ва Самаркандни ҳам яхши тумоноти бор» жумласи қўшилган.

тоғ воқе бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушҳаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъмати арзон, хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлик ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлғонларча эмас. Ушмунча била иктифо қилилди

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзоға бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуғ ўғли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шоҳрух мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуғ ўғли Улуғбек мирзоға бериб эди. Улуғбек мирзодин ўғли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ доншманд ва қари отасини шаҳид қилди: Улуғбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқе бўлубтур. Назм:

Улуғбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву дипро азў буд пушт,

Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт[1].

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машҳурдурким:

Падаркуш подшоҳеро нашояд,
Агар шояд ба шаш моҳаш нашояд[2].

Анинг тарихи ҳам тавре воқе бўлубтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт,
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихаш ин навис ки Бобо Ҳусайн кушт[3].

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шоҳрух мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўғли Абдулло мирзоким, Улуғбек мирзо-

---

[1] Илм ва ақл денгизи бўлган Улуғбек дунё ва динининг таянчи эди. Аббос қўлидин шаҳидлик бўлини татиди. «Аббос кушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди.

(Аббос ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 853 ҳижрий (1449—1450) йил чиқади.

[2] Отасини ўлдирган (падаркуш) подшо бўлолмайди, агар бўлса ҳам олти ойга етмайди.

Л. б.—«башаш маҳош» ўрнида «бажуз шаш маҳ».

[3] Абдуллатиф Жамшиддай шукуҳли подшо эди, Фаридуи билан, Зардушт қуллари қаторн эди. Уни Бобо Ҳусайн жума кечаси ўқ билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Ҳусайн кушт» деб ёзгин.

«Бобо Ҳусайн ўлдирди» ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 854 ҳижрий, (1450—1451) йил чиқади.

нинг куёви эди, тахтка ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга ёвукка подшоҳлик қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўа ҳаётида улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзоға бериб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Султои Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди[1] Султон Аҳмад мирзонинг фавтидин сўнг Султон Махмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг ғавғосида Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ултурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо ўқ олди. Нечукким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнгги вакоеда ўзга кайфиятлар маълум бўлғусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгудек ўк риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлғон бекларни ҳам фарохўри ҳолларига яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасига риоят кўпрак воке бўлди. Ички беклар чаргасида эди, улуғ беклар чаргасида риоят қилдим. Самарқандникким, етти ой муҳосара килиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик алига ўлжа мўлжадек нима тушуб эди. Бир Самарқандин ўзга жамъи вилоятлар манга кириб эди, ё Султон Али мирзоға бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортғон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовиға эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кўп танқислик торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Уйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз кўйдилар. Аввал кишиким қочти Хонқули Баёнқули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Муғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа қозини йибордукким. Узун Ҳасан Хожаға ўзини хейли мухлис ва муътақид тутар эди. Узун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисиға сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизга йиборгайлар.

Бу фитналарни ангиз қилғучи, мундин қочиб борғонларни ёмонликка тез қилғучи худ Узун Ҳасан ҳаромпамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал борғон била зоҳир ва ошкора ёмонлик макомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким баъжид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун биҳ мадад ва кўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва муғуллар тамом қочиб Андижон. Ахсиға бордилар. Узун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонгир мирзоға тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эмас эдиким, аларға берилгай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайдур эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонгир мирзоға берилса, хон била тамом якрў бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эл қочиб ул вилоятқа борди, тақаккум тариқи била тамаъ қиладур, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, филжумла важҳи бор эрди,

[1] К. б — да бу жумла йук.

аларнинг таҳаккумини ким тортар бўлғай? Мўғул ва Андижон черики ва баъзи беклардин, ичкилардин ҳам Андижонға бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ямон мингга ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўлмади, қочиб борғон таваҳҳумлуқ эллари тамом тилаб ўзларига қўштилар. Таваҳҳумлуқ эллар ҳуд мундоқ воқеани ўз кўркунчидин тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб *ямонлиқ ва ёғийлиқни сариҳ ва ошкора қилдилар.*

Тўлун Хожа отлиқ Боринниng мардона ва саромад ва қазоқ йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва ҳануз риоят қилмоқта эди. Мен ҳуд тарбият қилиб, бек қилиб эдим. Ажаб мардона ва қазоқ йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар ичида риоят қилғон эътимодлиқ кишимиз Тўлун хожа учун Самарқанддин мўғул улуси коча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилиб *эдиким, элга насиҳат қилиб таваҳҳумни хотирларидин чиқарғой*, то эл кўркунчтин сар бабод бермағайлар. Элни ҳуд бу муфаттинлар била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва ваид ва насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак Ўрчини дерлар, Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илғор Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб тофилликта олиб келтуруб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал *Жаҳонгирни олиб келиб*, Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст ғойини ва Ахсида Узун Ҳасанни кўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самарқанддин борғон черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа қози ул қалъадорликта менинг давлатхоҳлигим учун ўн секкиз минг кўйни кўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлғон йигитларнинг кўчларига улашти. Муҳосара муддатида менинг волидаларимдин ва Хожа козидин муттасил, бу мазмун била хатлар келур эдиким, бизларни мундоқ[1] муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарёдимизға етмасангиз ин вубол бўлғусидур. Самарқанд Андижон кучи била олилиб эди. Агар Андижон илиқта бўлса, яна тенгри рост келтурса, Самарқанднн иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эдим. Нақоҳат айёмини убдон риоят қила олмадим, узулдим. Бу навбат ёмон беҳузур бўлдум. Андоққим, тўрт кунгача тилим тутулди, оғзимға пахта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолғон бек ва бегот ва йигит яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, бек лар раъйда ғалат қилиб, мени кўрсатиб рухсат бердилар. Тўрт-беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале тилимда калолат қолди. Неча кундун сўнг ўз ҳолимға келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси Эсан Давлат

---

[1] *Қ. б* — менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг арза дошти келдиким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

бегим бўлғай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонои қози бўлғай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб ойи, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шаҳрида юз кун подшоҳлиқ қилдим. Яна шанба эдиким, Хўжандға еттим. Ўшул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ўшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини мухолифларға бериб тур. Тафсили бу дурким, Узун Ҳасаннинг навкарининким, менинг беҳузурлуғумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, мухолифлар Андижон кўрғони ни қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб, эди, оғзиға пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилғон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онт ичиб айтибдур. Хакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, мухолифларни тилаб аҳд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин қўрғонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ ул мунофики на мақҳаром мардакнинг номардлиги эди. Бу мазкур бўлғон сўзларни ўзига баҳонаи рост қилди. Андижонни олғондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонои қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шаҳид қилдилар.

Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машҳур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозийға етар. Фар ғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Убайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш вилоятқа мундин яхшироқ далилдур киким, аларға қасд қилғонлардин оз фурсатта осор ва аломат қол мади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқмоқ анда асло йўқ эрди. Онча далер киши кўрилган эмас. Бу сифат ҳам вилоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андак дағдағаси ва таваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдағa ва таваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожаға мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Андижонға бўла Самарқандни иликдин бердук. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга «гофил аз инҷо ронда ва аз оиҷо монда»[1] дегандек бўлди. Бисёр шоқ ва дилшод келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардни ва вилоятни айрил майдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машақкатни билмайдур эдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифанинг менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошканд сари рухсат берил ди. Қосимбекни Тошкандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрмакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик гортиб, Оҳангарон жулгаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен

[1] «Гофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган» (ҳар йўлда саргон бўлиб қолишдан киноя).

ҳам Хўжандни бориб, хон додамни кўрдим. Кандирлик добонини ошиб Ахси тарафига тушулди.

Ул тарафдин мухолифлар ҳам бўлғон черикларини йиғиб, Ахси келдилар. Бу фурсатта Нон кўрғонини мени деб беркиттилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухолифлар Нон кўрғонини зўрлаб олдилар. Хоннинг агарчи ўзга ахлоқ ва атвори хўб эрди, вале сипохилиқ била сардорликдин бисёр бебахра эди. Иш бу ерга етгандаким, агар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эдиким, уруш сиз ўк вилоят муяссар бўлгай эди. Ушмундоқ маҳалда мухолифларнинг фирибомиз сўзларини қулоққа олиб ношоҳ ҳикоятини ораға солиб, Хўжа Абулмакорим била Таибал оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлғон сўзлар айтиб хонға е орадағиларға пора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маъюс бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-яланглин етти-саккиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилғонлардин: беклардин Али Дарвишбек, Али Мазид кавчин, Муҳаммад Бокирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий. Менинг била қолғонлар ғурбат била меҳнатни ихтиёр қилғонлар, яхши-ямон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин Қосим кавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруйи Минглиғ бек, Ширим тағойи, Сейдий Қаробек, ичкилардин Миршоҳ кавчин, Сайид Қосим эшикоға жалойир, Қосим Ажаб[1] Муҳаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Муҳаммад Али Мубашшир[2], Худойберди Туғчи Мўғул, Ёрак тағойи, Султон қули Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёр Али Билол, Қосим мирохўр, Хайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр галаба йигладим.

Андин Хўжандка келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолғонларнинг кўчлари била Хўжандка менинг қошимға йибордилар. Ул рамазонни Хўжандта ўткарилди. Султон Маҳмудхонға киши йибориб, кумак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Ўғли Султон Муҳаммад Хонқани[3] ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиб Ўратепагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёр яйлоқ йўли била мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек ўзга йўл била илғаррак Ёр яйлоқ келибгур. Мен Бўрка яйлоқи била Сангзорғаким, Ёр яйлоқнинг дорўғанишини ул кўрғондур, келдим. Султон Муҳаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чопқон хабарини топиб, ёнибтурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандка келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкгирлик доираси бор, бир катла, икки катла иш юрумаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонға

---

[1] *Қ. б.* Сайд Қосим, эшикоқлардин Қосим жалойир Ажаб.

[2] *Қ. б.* - мушри.

[3] *Қ. б.* Чопқани.

уйрушмак хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошига бордим. Шох бегимни ва уруг-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Сайид Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боринни етти-секкиз юзча черик била кўмак тайин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжандта таваккуф қилмай, ўта чиқиб, илгаб Кандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух кўрғонинким, Хўжандтин ўн йиғоч йўлдур, Кандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Ковун пишиғи эди. Насухда бир навъ ковун бўлурким, «немоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлук, осуда ковун бўлур, тухми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз ковундир. Онча ковун ул навоҳида бўлмас.

Тонгласи мўғул беклари арзга еткурдиларким, кишимиз оз, бу бир кўрғонни олғон била не иш очилғай? Филвоқе андоқ эди. Анда турарнинг ё кўрғонни беркитурнинг маслаҳатини топмай, ёниб Хўжандга келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунғур мирзо била черик тортиб, Чағониён келиб, макр ва фириб била олди, Султон Масъуд мирзоға[1] элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самаркандта ўлтурғай, яна бир мирзо Ҳисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йигит-яланғи озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мирзо қошидин Султон Масъуд мирзо қошиғаким борди, чун мирзоға қойин ота эди, асру улуғ риоят тонти. Бовужудким, Ҳисор вилояти муҳаккар ва мухтасар вилоятдур, улуфасини минг туман фулус қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичкиларининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлғонлар қочиб қочиб Бойсунғур мирзоға кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мирзони тофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Ҳисор кўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо кўрғондин ташқари маҳаллота отаси солғон Давлатсаро отлиқ иморатта эрди, кўрғонға кира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била[2] Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож[3] гузари била ўтиб, Султон Ҳусайн мирзоға борди. Ҳисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунғур мирзони Ҳисорда ўлтургузуб, Хатлонни Валиға берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ доияси била отланди. Ўзидин илгарроқ Назар баҳодир отлиқ улуғ навкарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисиға йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

---

[1] К. б. — макр ва фириб билан Султон Масъуд мирзоға.
[2] К. б. — барлоска.
[3] Л. б. — Уёж.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайнинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валиға калин черик қўшуб, Шабурғонни кабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак чўлидағи эл ва улусни чопколи йиборди. Бориб Зардак чўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, талаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта отасиға мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фурсатта бир кун мазкур бўлған Назар баҳодир отлиқ навкарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенгриберди сомончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риоят қилғон беги эди, етмиш-сексон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодир била рўбарў бўлуб, йиқиштиб, бошини кесиб олиб, қалъаға кирди. Бисёр мардона бориб, намоён иш қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун арғунинг ва ўғли Шоҳ Шужоъниигким, Бадиуззамон мирзоға навкар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъиға черик тортиб келиб, Бустқа тушти. Черикиға ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, оч лиқтин батанг кела ёвушуб эдиларким, Бust доругаси Бустнинг кўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хуросонға мурожаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ мунча асбоб ва тамтарақ била неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнғон учун, ўғлонлари ва бек лари мунча далер бўлуб, ёғийликлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зарариғаким, Астрободқа мусаллат бўлуб, ямоллик мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илғор йибориб, ўзи Нишин улангида ўлтуруб эдиким, Бадиуззамон мирзо ва Зуннуининг ўғли Шоҳбек ғофилликта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоти ҳасанадин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадур эди, ушбу кун етишти. Астрободқа борғон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзоға мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоч ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуззамон мирзо била Шоҳбек қочти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб, кўёвлукка юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, муидин бурунроқ келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе била Хуросонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Ҳусайн мирзодин берухсат Хисравшоҳға борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунғур мирзони талаб келтурди. Ушбу фурсатта Улуғбек мирзонинг ўғли Мирошоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, ҳазорага кириб, ҳазорада ҳам беэътиқодликлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошиға келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишлар ҳуд барин эдиларким, учала подшоҳдан ўлтуруб, Хисравшоҳ отиға хутба ўқутғайлар. Ул ниқин маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигидин бери

сахлаб улгайтиб эди, бек аткаси эди. бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анга вафо килди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига ништар солиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандға Султон Али мирзо қошиға келтурур хаёли била Кешка келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин кочиб. Чоржў гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Ҳар кимким мундоғ шанъъ ҳаракатға иқдом қилғай ва ул кишиғаким бу навъ ишга эҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур киёматқачаким, хар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун. Бу шанъъ ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб. Ҳисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзоға Санд Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА[1]

Самарқанд ва Андижонға мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандға келдук. Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар. Доялик киши нечук боқиб ўлтурғай. Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандға эврушмак доияси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлоқ кентларидин Пашоғариқким, Ҳазрат Хожанинг мулк кентларидиндур, бу фатаротта анга тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу қиш ориятн бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятиға иликдин келганча эврушгайбиз. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарға мутаважжиҳ бўлдум. Зоминға етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдимким, ғофиллиқта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғонинингким, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда тавақкуф қилмай, Пашоғарға келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Логарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиққонда колиб эди. Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ қўрғонларининг забт ва рабтиға йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлкут ҳукумати андадур, ул қўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йигитлар ҳам бориб тамом қиш баъзи қўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва инчкалиқ била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, аниинг қўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадгумон бўлуб, Хуросонға рухсат бердилар. Бу қиш бу навъ талош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни

[1] Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари.

йибордилар, ўзлари ҳам черик англзи била Шероз ва Кобуд навоҳисиға келдилар. Бизнинг бўлғон сипоҳймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлғой эди, ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонға эврушуб, толе ҳеч мадад қилмади. Самаркандға илик қўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳ гуна қилиб, Пашоғардин мурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йилға ёвук[1] аҳл ва аёл била анда эдук. Ул мусулмонлар ҳам бу муддатта имконн борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоқта таксир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандға борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?

Бормоққа не маскан муяссар,
Турмоққа не давлат муқаррар[2].

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларға бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур турарнмизни билмай, саргардон ўткарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абдумакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиълом ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизға риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлиқ киши пайдо бўлди, бу худ Али дўст тағойининг навкари экандур. Йўлчуқ* отлиқ. Бу мазмун била йибориб турким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, инояъ қилиб гуноҳимни бағишлаб, бериға мутаважжиҳ бўлсалар, Марғинонни тошшуруб бир навъ қуллуқ ва хизматгорлик қилғаймен, гуноҳим ариб ҳижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлиқ ва саргардонликта бу хабар келган била ҳеч андиша ва тавақкуф қилмай, ўшал замон ўкким, офтоб ўлтурур чоғ эди. Марғинонға илғор тариқа била мутаважжиҳ бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт йигирма беш йиғоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул куни намози пешингача ҳеч ерда тавақкуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжандинг Тангоб отлиқ кентига тушулди. От совутуб, отға бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул куни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғинонниг бир йиғочиға етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арзға еткурдиларким, Али Дўст не навъ ямонлиқ қилғон кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормай ва келмай, гуфтугў ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоқе тараддудларининг важхи бор эрди. Бир замон туруб кенгаш қилдук, охир мушға қарор топтиким, бу тараддудларнинг агарчи важҳи бор, вале мундин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, тавақкуф қилмай, йигирма тўрт-йигирма беш

[1] *Қ. б.*— бир ярим йил, икки йилга ёвук.

[2] *Л. б.* — Бормоққа не маскане, турмоққа не маъмане.

* *Қ. б.*— тўпчук.

йиғоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу *ердин не навъ ёнилғай, ёниб* ҳам қайсариға чиқилғай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким. Марғинон кўрғонининг эшигига келдим. Али Дўст тағойи *дарвозанинг* орқасида туруб, дарвозани очмай, ахд илтимос қилди. Ахд ва шарт қилғондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни кўргандин сўнг, кўрғон ичида бир муносиб ҳовлида тушуди. Менинг бирла бўлғон киши улуғ-кичик икки юз кирк киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят *элига* бисёр *зулмлар* ўткариб, ямон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғинонга киргандин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлғонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига мисли Ашпориён ва Тўруқшорон *ва Чакрак ва ул навоҳиларға йиборилдиким*, истимолат била ё зўр била бу элларни келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сейдий Қарони Ахси тарафиға юзга ёвуқ киши била йиборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги кўрғонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтурғайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлғон сипоҳий ва мўғулни йиғиб, Андижон ва Ахсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғинонни қабамоқ доираси била Марғинонинг бир шарқисида шарқ сари Сапон отлиқ кентга келиб тушдилар. Бир икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб *Марғинонинг маҳаллотиға келдилар*. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафға илғор йиборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлғон йигитлар ясаниб чиқтилар, Маҳаллотин илгари келгани қўймадилар. Ул куни Халил чуҳраи даставпеч яхши юруб, илиги ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай кўрғон ёвуғиға келмадилар. Қосимбекким, Андижонининг жанубий тоғларига бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги раият ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларғаким, Ахси тарафиға *сувдин* ўтуб бориб эдилар. Поп кўрғони ва яна бир икки кўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваш эллар эди. раият ва вилоят эллари булардин бисёр оғриб эдилар. Ахси улуғларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Ахсининг бир юра лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Ахсининг *тош* кўрғонидағиларни зарби рост аркка тикиб. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сейдий Қаро бошлиғларни тилаб. Ахсининг тош кўр

К. б — туздаги.

ғонига киюрдилар. Султон Маҳмудхон[1], Банда Али ва Ҳайдар кўкал тошни ва Ҳожи Ғози мангитниким, ўшул фурсатта Шайбоний хондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари била бизга кўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанға етиб, беной бўлуб, риоят қилғон навкарларини ва ўбдон йигитларини Ахсининг аркига кўмак тайин қилиб йиборди. Сахар вақти дарё ёкасиға еттилар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар толиб, бир пора кишини от яланғочлантуруб, сувдин кечурдилар. кўмак келганлар олдараб[2] кемани юққори тортмай кечган еридин — ўк қўя бердилар. Қўрғон ға ўта олмай қуйи тушгилар. Бизнинг черик ва мўғул черики туш тушдин от яланғочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопқулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғиға бу харакат сабаб бўлди, бир замонда дарёдағиларни арик олиб, борини кир дилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди. Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қуллуқ баҳонаси била халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Сайид Аликим, холо менинг қошимда муътабардур. Яна Хайдар-қули яна Қулика Кошғарий етмиш-ексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Мар ғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулғон йўсун-луқ этиб кўчтилар. Андижонда Носирбекни куюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг ғзнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси ҳуд не сўз эди ким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлиғини маълум қилиб, Андижон қўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Анди-жонға етганда қўрғон беркиганни маълум қилиб, сўзлари бир бирига қовушолмай бузулуб, Узун Ҳасан кўчига Ахси сари тортти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятиға — Ўшға борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичкилари ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб[3] кочиб, Танбалғаким, ҳануз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижонининг беркиган хабари манга келди, ҳеч тавакқуф қилмай, Марғинондин офтоб чиқа отланиб, туш кайтиб эдиким. Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, иликдин чиқиб эди, тенгри инояти била зилқаъда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким. Жаҳонгир мирзо

---

[1] *К. б* — Султон Мухаммадхон.

[2] *Л. б.* — Яладараб.

[3] *К. б* — айириб.

била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ўшқа киргач,, Ўшда ҳам қизилюёқ, каротаёқ қилиб зарби рост ура-ура Ўшдин қовлаб, кўргонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонға кира олмай, Ахси тарафиға бориб эди, *хабар келдиким, бориб* Ахсининг аркига кирмиш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортуқ таваққуф қилмай, Ахси азимати қилдук. Ахсига етгач чора кила олмай, аҳд ва амон тилаб, кўргонини топшурди. Бир неча кун Ахсида туруб, Ахси ва Косон ва ул қортнинг иш кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонға келилди. Ахсида Қосим Ажабиниким, ички чаргасида эди, оллимда беклик мартабасиға етиб эди, орияти қўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, *жон ва молиға зарар ва нуқсон* тегурмай Қоратегин йўли била Ҳисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорға борди. Ўзга тамом навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллуқ элни ва Хожа кози ва мутаалликларини тутқон ва талағон бўлар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдукким мунча жўғуллуқ ва бузукчилик қилғон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу *жамоат эдилар. Ўзларининг* бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни тутгурсак, не айб бўлғай? Батахсис бизинг кўзимизнинг ўтрусида *бизнинг отимизни* миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг қўюмизни еб юргайлар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тараҳҳум қилиб тутгурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлғон жамоатнинг ҳозир таниғон молларига бори фармон бўлса ким, илкларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоқе маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизинг била бўлғонлар *таниғон нималарини олсунлар*, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи[1] ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ ҳуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулкгирликда ва мамлакатдорликда агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар қўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизға сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваққум йўл бериб, Работак ўрчиндин ким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ўзганд тарафиға кўчуб Танбалға киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Муҳаммад дуғлат алар била ушмунча чоғлиқ мўғул *келиб эди. Ҳамзага* ёмонлиқ ва бузуқчилиқ мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлик жиҳатидин ёғиқ

[1] *Қ. 6* — Жаҳонгирдек санимс.

миш бўлғайлар. Мундоқ харакотларни ўз хонларига мукаррар кил дилар. Бу хабарни Султонқули чинокким, отаси Худойберди бўкокни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди. ўзи мўғуллар била бўлур эди, келтурди. Яхши борди, ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабоҳатлар қилдиким, юз мунингдек хизмат қилса ёпқай. Нечукким мазкур бўлғусидур. Сўнгги қабоҳатлари ҳам мўғуллукнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзға еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Суз мунга қарор топти. Саҳл туттилар, бу раъй ғалат экандур. Букуни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Оралағунча[1] Танбал худ келиб мўғулларға қўшулғон экандур.

Тонгласи эрта била Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлиқ гузарини ўтгач — ўк рўбурў бўлурлар, яхши чопқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун била рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қуймас. Ғалаба йигитлар, чопқулашурлар, охир шикаст топарлар, Қосимбек, Али Дўст тағойи. Иброхим сору, Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар иликка тушгилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопқулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим сорунинг ишларидин Самад отлиқ, алар соридин Ҳисорий мўғуллардин Шаҳсувор отлиқ рўбарў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг[2] бошиға қилич хейли ўлтурур.

Бовужуди бу захм Самад[3] андоқ чопарким, Шаҳсувориинг бошидин кафи дастча парча сўнггакни қилич олиб кетар. Шаҳсувориинг дубулғаси йўк экандур. Шаҳсувориинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг[4] бошини ўяр киши йўк эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм била — ўк борди. Қазоқлиқлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевакт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижонни олғон чоғда вилоятиға бориб эди, йўк эди. Ушмунча била Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижонининг бир шаръиси Пуштаи Айшнинг олидаги ўлангга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон била ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасиға келди. Бизинг йигитлар маҳаллот ва боғоттин ташкари ўк ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин ўк нари ёнди. Ушбу навоҳиға келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлтурди. Бир ойға ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ўш сариға боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди. Ўшни беркитгилар.

---

[1] *Қ. б.* — Алар борғунча.

* Таржималарда «*Айламиш*» ёзилган

[2] *Қ. б.* — Ҳамиднинг.

[3] *Қ. б.* — Ҳамид.

[4] *Қ. б.* — Ҳамидбек.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЪА МИА[1]

Вилоётнинг отлиқ ва яёқ черикларига қадаған била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарне вилоятларға борғон черикларга эҳтимом била тавочилар чоптурубтур ва кетмон ва болту ва неким бўлғон черик масолиҳ ва асбобиға эҳтимомлиқ муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин черикка келур отлиқ ва яёқни суруб, ул тараф, бу тараф иш — кучга борғон навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб, тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбоғиға сафар қилдим. Бир икки кун чорбоғда туруб, қолғон асбоб ва олотни тайёр ва мукаммал қилиб, Ўш сори мухолифларнинг устига буронғор ва жувонғор ва ғул ва ҳировул ва отлиқ яёкни ясаб, ясол била ўк мутаважжиҳ бўлдук. Ўшқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, мухолифлар Ўш навоҳисида тура олмай, Работи сарҳанг ўрчини сариғаким Ўшнинг шимолидур тортмиш, ул ахшом Лотканд кентга тушулди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, мухолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжуҳ бўлдук. Ўаумиадин илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Мухолифларким, Андижонға борурлар, кеча била хандаққа кириб фасилға шоту чоғда қўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилолмай ёндилар. Бизинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликларига тушмай ёниб келдилар.

Ўш қўрғонларидин Мозу[2] қўрғонидаким, ул орада рустлиқ била машҳур қўрғондур. Танбал ниеси Халилни икки юз икки юз эллик киши била кўюб, ул қўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу[3] қўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу[4] қўрғони хейли руст қўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқе бўлубтур. Агар сойдин ўк отсалар шоядким, фасилға етгай. Обдузди ушбу тарафда воқе бўлубтур. Қўрғондин қуйиға боқа кўчадек икки тарафдин фасил кўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улуқ-улуқ қозондек тошлар қўрғониға чиқариб адилар. Ул миқдор улуғ тошларким, Мозу* қўрғонида оттилар, ушмунча

---

[1] Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари

[2], [3], [4] *К. б.*— Моду (*ред.*)

кўргон уруши бўлуб ҳеч кўргондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус кўҳбур Каттабекнинг оғаси фасил тубиға чикиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб: ўшандоқ баланд ердин кўргоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди, вале ҳеч бўшмади. Ушул замон ўқ отланиб юруди. Дутаҳи обдуздда Ер Али Билолнинг бошиға бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош била зоеъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чоштгоҳдин бурун рок обдузд олилди. Ахшомғача уруш эди. Обдуздким олилди, бўлдура олмай тонгласиға амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-сексон-юз кишини банд қилиб Андижонға йиборилдиким, эҳтиёт била сахлағайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандиға тушуб эди. Бу иш тавре воқе бўлди.

Мозуни олиб келиб Ўшнинг кентларидин Ўнжу Тўба деган кентга тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки черкнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлуқ жиҳатидин Ўшқа борди. Бир ой — кирк кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизнинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отжулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қилилур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмағон ерда шох тутулур эди. Бўлғон сипоҳи тамом яроғланиб, хандақ ёқасиға чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир ғавғо ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайига Сайидибек тағойи бориб эди, ғанимнинг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Сайидибекни олдилар.

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устиға черик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузға келтуруб. Балх устига отланди. Ўёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат сал танат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не асаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат! Бойсунғур мирзони беклари била тутуб, Бойсунғур мирзоға кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била оростa подшоҳзодани шаҳид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз сексон икки да. Ҳисор вилоятида эди. Султон Махмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур. Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайс мирзоким, Хонмирзо била машҳурдур, улуғ, онаси Пашшабегим эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: улуғ кўзлук, кўба юзлук, ўрта бўйлук, туркман чеҳралик, малоҳатлиқ йигит эди.

А х л о қ в а а т в о р и: адолатпеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ подшоҳзода эди. Устоди Сайид Махмуд шиий экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандта ул ямон ақидадин ёниб, пок эътиқод

бўлубтур. Хейли чоғирға хирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши зътиқод била эди. Насхтаълиқ хатини хейли хўб битир эди. Наққошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одилий» тахаллус қилур эди. Шеъри девон тартиб қилғунча бўлмайдур эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз потавонй жо бажо меўфтам,
Гар нагирам рўи деворе зи по меўфтам[1].

Самарқандта Бойсунғур мирзонинг ғазаллари онча шоеъдурким, кам уй бўлғай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмагай эди.

М а с о ф л а р и: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмуд хон била. Аввал тахтға ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг иғво ва ангизи жиҳатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик тортиб, Оққўталдин ўтуб, Работи Суғд ва Канбой навоҳисиға келди. Бойсунғур мирзо Самарқанддин чиқти. Канбойда урушуб, яхши бости. Уч-тўрт минг мўғулнинг бўйниға урдурди. Ҳайдар кўкалтошким, хоннинг ҳалл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

В и л о ё т и: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандта подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалғача мунинг девониға дохил эди. Тархонлар ёғийлигидин сўнг анинг тасарруфидин чиқти. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳқа тортар борди. Хисравшоҳ Ҳисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда обоғаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари отаобоғасининг — ўқ беклари эди.

Бойсунғур мирзонинг воқеасидин сўнг Султон Аҳмад қоровул Қучбекнинг отаси, оға-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Канбар Аликим. Ўшда беҳузур эди, беҳузурлуқдин қўпуб, ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб кўмаги Султон Аҳмад қоровул жамоати била келиб, қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ғаним устиги ясаб юрудук. Оби Хонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва гилем ва партолдек нималари черик элига тушди. Келиб анинг юртиға туштук. Ушбу ахшоми Танбал Жаҳонгирни олиб, ўнг ёнимиздин эврулуб, Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздин уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам буронғор, жувонғор, ғул, ҳировулни тартиб қилиб, кежим кийиб, яроғланиб,

---

[1] Кучсизлиқдин соядай у ер-бу ерга тушаман, агар деворни ушламасам йиқиламан.

ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизға солиб, ғаним устига юрудук. Бизнинг буронғор Али Дўст тағойи эди, тавобеи била. Жувонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар: Султон Аҳмад қоровулни ва Кучбекни оға инилари била жувонғорга битилди. Қосимбек ғулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарқи-жануб тарафидин Сақо отлиқ кентдаким. Хўбондин бир шаръий бўлғай, етишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ — ўқ юрудук: ҳазм ва эҳтиётни марьи тутуб, тўра ва сиёқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин — ўқ қолдилар. Тенгри иноятн била аларға хеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизнинг жувонғор кишиси анинг буронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқуллашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам. Кичикбектин сўнгра чопқуллашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Буронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йиғитларни келтурдилар. Бўюнларига буюрдикким, урдилар. Бизнинг беклар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлиғини риоят қилиб, қовғунчини йироқ йиборгали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига — ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши урушқоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатх ва зафар рўзи қилди. Шугун туттук.

Тонгласиға-ўқ отамнинг онаси менинг улуғ онам Шоҳ Султон беғим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонгир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун қиш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ тўлук қолмайдур эди, Ўзганд устига борурни маслаҳат кўрмай, Андижонға мурожаат қилинди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига хеч зарар ва осиби етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлиқ била кучланмагининг эҳтимоли бордур. Бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизлиқдан ожиз бўлмағай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисида қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлгон кентларнинг навоҳисиға келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш[1] дарёсининг яқинидаги қалин чанғалларда буғу, марал ва тунқуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чанғалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулкуси бисёр бўлур, даркамин бўлур,[2] тулкуси ўзга ернинг тулкусига боқа юғурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овга отланур эдим. Улуғ чанғалларни ўртаб, буғу марал овлар эдук. Ушоқ чанғалларига чарга солиб, қирғовулға қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур.

---

[1] *Қ. б.* Ирамиш ([illegible])

[2] *Қ. б.* – рангин.

То ул қишлоқта эдук, қирғовул эти фаровон эди. Ушбу қишлоқта эканда Худойберди туғчиким, риоят қилиб бек қилиб эдим, икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазоғини босиб, бошлар кесиб келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёрлиқ била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб бисёр ожиз қилдилар. Агар ул қишни ушул қишлоқта ўткарилса эди, кўпроқ эҳтимоли бу эдиким, ёзғача урушсиз-ўқ бузулғайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилғон маҳалда Қанбар Али вилоятиға бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу ҳисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл қилди. Ажаб енгил ва бетааммул мардак эди. Заруърат бўлди, вилоятиға ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берилди. Бизнинг беклар орасида қалин вилоятлиқ ва кўп навкарлик Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навкари ва вилояти онча эмас эди. Қирк-эллик кун ул қишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонға келдук. Бу муддаттаким қишлоқта ва Андижонда эдук, Танбалнинг кишиси тинмай хон қошиға, Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли Султон Муҳаммаднинг бек аткаси ва хоннинг улуғ риоят қилғон беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг эшикоғаси эди, Танбалнинг туққон оғаси эди, бора кела хонни барин қилдиларким, Танбалға кўмак йиборғай, кўмакдин бурунроқ Бек Телбаким, ғо тўғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳларига хизмат қилмайдур эди, хонларга ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини Тошкандта қўюб, ўзи келиб иниси Танбалға қўшулди.

Бу фурсатта ажаб ҳодиса даст берди. Қосим Ажабиниким, Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ қазоқ кейинича чиқиб, қавлаб Бичрота[2] била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин кишисиға учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тарқовон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб келиб эди, кўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди. Ўзгандтин отланиб, Икки сув орасиға келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳаммад Хониканиким, Султонимға машҳур эди, Аҳмадбек била тайин қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб келиб, Косонни қабадилар. Биз даги йирокдаги кишимизға бокмай, ҳозир кишимиз била бетавакқуф қишнинг заърб совуғида тенгрига таваккул қилиб, Андижондин Банди Солор йўли била Султоним била Аҳмадбекнинг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда турмай, тун қотиб сабоҳи Ахсига тушгук. Ул ахшом маҳкам қаттиқ совуқ эди. Андоққким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди. Кўп кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди. Ахсида тавакқуф қилмай, Қосим Ажабининг ўрунига Ёрак тағойини ҳам орияти қўюб, Косон устига ўттук, Косонға бир шарқи

---

[1] *О. — оқ дёрва йўқ.*

[2] *Қ. б. — Бихрота.*

келгонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулғон йўсунлуқ илдам ёнди.

Танбал бизнинг отланғонимизни билиб, оғасиға қўмак илғаб келадур экандур. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Таи балининг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам еткаинмиздин донг ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, худой муни мундоқ келтурди, отининг буйни қотиб келибтур, юруб илик қўшғондин кейин тенгри рост келтирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла қаёнға борғусидур. Сабоҳ ҳар канда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоҳ кўрмайдилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч навъ мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайгурур».

Байт:

Корҳоро ба вақт бояд жуст.
Кори бе вақт суст бошад, суст.

Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғонига кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини ёвук қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръисида Ғазнан Намангонга тушулди. Ўттуз-қирқ кун биз бу юртта эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг танқарисидин бир пора ўқ қуюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртта эканда Қанбар Али икки уч қатла ямонлаб вилоятиға бормоқчи бўлди. Бир қатла ҳуд отланиб тебраб эди, баъзи бекларни йиборибташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажамий[2] Султон Аҳмад Танбалға киши йиборибан, анга боқти Андижон кўҳпояларидин Уйғур Мажам[3] дерлар, икки кўҳпоядур. Сайид Юсуф Мажам[1] аниинг улуғи эди, сўнгралар эшикда танимони[4] бўлуб эди. Иши улуғлуқтин ўтуб эди. Беклик дагдага ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофик ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олғондин ушбу тариққача пиёдким, икки уч қатла манга кириб Танбалға ёғиқти экин. Яна икки уч қатла Танбалға кириб манга ёғиқти экин. Охир ёғий бўлғони ушбу эди. Аниинг била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Танбалға қўшулмасун, деб оралай отландук. Ора қўнуб,

---

Ишлар ўз вақтида бажарилиши керак: вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст.

[2] *Қ. б.* — Манжамий ёки Мунажжимий.

[3] *Қ. б.* — Уйғу Манжам ёки мунажжим.

[1] *Қ. б.* — Мунажжим ёки Манжам.

[4] *Қ. б.* - танимол.

Пешхорон навоҳисиға келдик. Пешхорон[1] қўрғониға Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Кучбек оға иниси била Пешхорон эшигига бориб яхшилар чопқулаштилар. Кучбек оға иниси била яхшилар бордилар. Илклари аксари ишга тегди.

Пешхоронинг бир шаръисида бир баланди устида туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пешхорон қўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизинг мухолиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллох тавобеъ ва лавоҳики била бўлғайлар, яраш сўзини ораға сола кириштилар. Менинг ва менинг давлатхоҳларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратқа асло ризо бермас эрдук. Чун икки улуғ бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсунлуқ сулҳ бўлдиким, Хужанд сувининг Ахси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзоға тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзганди ҳам кўчларини чиқорғондин сўнг бизинг девонга қўйғайлар. Вилоятлар қарор топғондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргайбиз, Самарқанд тахти муяссар ва мусаххар бўлғоч, Андижонни Жаҳонгир мирзоға берилгай. Сўзни мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал тонгласиға келиб, ражаб ойининг авохирида мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлғон йўсунлуқ аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзоға Ахси сари рухсат бериб ўзум Андижонға мурожаат қилдим, Андижонға келгач, Танбалнинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар даги банддаги бекларни ва ичкиларниким, Тагойи бек ва Муҳаммад Дўст ва Миршоҳ қавчин ва Сайндийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим девон бошлиғлар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонға келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била қазоқлиқларда ва меҳнатларда бўлғон кишилар била ямон маош қила кириштi. Аввал Халифаға рухсат берди, Андин сўнг Иброҳим Соруни ва Вайс Лоғарийни бегунох ва бежиҳат туттуруб, ғалатиб вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда муни санад қилдиким, Халифа ва Иброҳим Хожа қозининг ҳаводорларидур. Мендин интиқом олғурларидур. Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури била бошлайди. Бу оталиқ ўғуллуқ Танбалға орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ номаъқул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Танбалдек душман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не кўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозуқ маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмас эди. Бу оталиқ, ўғуллуқтин ул муддатда ғалаба хорлиқлар тортилди.

Қ. б. Бишхорон.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким, ота обоға тирик эканда манга қалинлиқ қилиб эдилар. Хужандта келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олгонда агарчи меҳрим ямон эмас эди, вале аввали кадхудолик эди, ҳаё ва ҳижоб жиҳатидин ҳар ун, ун беш, йигирма кунда бир навбат борур эдим. Сунгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда на қирқ кунда онам хоним муҳассиллиқлар била сура-сура, ташвишлар била йиборур эди...

Ушбу йил Султон Али мирзо била Муҳаммад Мазид тархонинг орасида мухолафат тушти. Сабаби бу эдиким, тарханийлар асру кун эътибор ва ихтиёр бўлуб эдилар. Бухоронн дарбаст[1] Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин донге кишига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандта соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонларига ва тавобе ва лавоҳиқига олиб эди. Шахрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин[2] Султон Али мирзога тегмас эди. Султон Али мирзо улуғ йигит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошига неча таҳаммул қилсун? Бир неча ичкилари била Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навкар-савдари, тавобе ва лавоҳиқи била яна ашинг била бор кишн бори беклар била, мисли: Султон Ҳусайн арғун, Пир Аҳмад арғун[3] Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг ишеи Қаро барлос, Солиҳ Муҳаммад, яна баъзи беклар ва йигитлар била шахрдин чиқди.

Ул фурсатларда хон мирзога хон Муҳаммад Ҳусайн дўғлатни на Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини қўшуб Самарқанд устига тайин қилиб эди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тоҳирбек худ хон мирзонинг бек аткаси эдилар. Ҳасан набира ва Ҳиндубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати жиҳатидин Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошига бориб эдилар. Муҳаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқот қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшиғина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тутар хаёл ҳам қилгондурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилгоч мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёр яйлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз кишн билан Самарқанддин илгоб Хон мирзо била мўғул черики устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшиғина иши бу бўлдиким, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маъюс бўлуб, мўғул Абдулвахҳобниким, мундин бурнароқ ҳам менинг қошимда бор эди, Анди жон қабалида ҳам Хожа қози била яхши якжиҳатликлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йиборнб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

---

[1] *Қ. б* — дардаст.

[2] *Қ. б* — ҳеч нимадин.

[3] *Л. б* да «арғун» сўзи йўқ.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб, Самарқанд устига юрумакка жозим эдук. Филҳол Мир Мўғулни Ахсиға Жаҳонгир мирзо қошига булжор била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Қубоға келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Ўш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким[1], сулҳ бўлғонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўлолуб эди. Нечукким мазкур бўлди. Танбал Халилни Ўзгандаги кўч ва урукини чиқормоқ учун йибориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Ўзгандга кириб, бу кун чиқай, тонгла чиқай деб ҳиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отланғонда фурсат топиб, Ўш холи қолғонда кеча била келиб, Ўш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чирмашмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буким, бизнинг синоҳий отоғлиқ тамом черик ярогини қилмоқ учун уйлук уйига ҳар сариға тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб, буларнинг бу макр ва ғадридин бехабар ва ғофил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуғ бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътимод қолмади, нечукким, мазкур бўлди. Яна бир буким, Муҳаммад Мазид тархон бошлиғ жамиъ Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йибориб эдилар. Самарқандек пойтахт турғунча, не киройи ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зоеъ қилғай.

Қубодин Марғинонға келилди. Кучбекнинг отаси Султон Аҳмад бекка Марғинони берилиб эди. Алойиқ ва авойиқ жиҳатидин менинг била эргаша олмай Марғинонда қолди. Ўғли Кучбек бир икки оға иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испараниng тавобиғи Маҳан[2] отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосим яна бек жамоати била, Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йигитлар била ушбу ахшом Маҳанда[3] эканда булжор қилғондек борча келиб қотилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон[3] била юруб, Чўпон кўпригидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандгин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Ахсиға келур. Бу вақеа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юрур. Ул бир турки масал бордурким, «Иноймағил дўстунгға, сомон тиқар пўстунгға». Йўлда келадургонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъаи Дабусида Боки тархонни босиб, Бухоро устига борибтур, Ўратепадин Бўрка яйлоқи йўли била Сангзорға келдук. Сангзор доруғаси қўрғонни берди. Қанбар Али чун туттуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда қўюб ўттук. Келиб Хои юртиға тушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб му-

---

[1] *Л. б.* олиб, тўрт фасили будурким (?).

[2] *Қ. б.* Муҳсин (محسن)

[3] *Қ. б.*— Ҳасон حسان

лозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Иҳё ҳам подшоҳ нинг ҳоҳишидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлик била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яҳёга кишилар йиборибе сўзлашилди. Хожа Яҳё бизни Самарқандга киормакни жазм айтиб йибормади, вале маъюс бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасига келдук. Дарғам ёқасидин Хожа Яҳёга Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шаҳрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шаҳрга мутаважжиҳ бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси юртдин-ўқ кочиб бориб, бу иттифоқдин аларни хабардор қилиб-тур, чун хабар топтилар, аввал қилғон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасига тушдук. Иброҳим соруйи мингликим, менинг бир яхши риоят қилғон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ёр яйлоққа келган фурсатда Сайид Юсуфбекнинг улуғ ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва инкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлур эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар қилур эди. Менинг ҳам табъим бу мардак била ямон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳҳумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен даги минnат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст[1] ушул рухсат олғон била Танбал қошига бордилар. Танбалга муқарраб бўлуб, калаба ёғийлиқлар ва ямонлиқлар бу оталиқ, ўғуллуқтин эҳтирга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла ямон эмас эди. Андин ҳам қўрнамаклик қилиб, кочиб, Андижоннинг кўҳ пояларига бориб, ёғийлиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар: Кўзларини туз тутти-нинг бу маъниси бор эмиш.

Буларга рухсат бергандин сўнг Ғури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжиҳ бўлди. Ул навоҳида бўлмоқни маслаҳат кўрмай, Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларининг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки хафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсили будурким, Султон Али мирзонинг онаси Зуҳрабеги оға билмаслигидин ва беақллигидин махфий Шайбонийхонга кишти йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олғондин сўнг Султон Али мирзога бергай.

Бу раъйдин Абу Юсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйни кўрсатгучи ушул гаддор экандур.

---

[1] Қ. б. — бу ном йўқ.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА[1]

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, беготиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонға Шайбонийхон қошиға борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яҳё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай. Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон қўймай ўқ кўрушти. Бир пора шикоятомуз сўзлар айтти. Хожа Яҳё қўшқонда Шайбонийхон таъзим қилиб кўпти. Жон Али Хожа Али бойнинг ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиқғон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошиға келди. Бу бедавлат хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хонумонин барбод берди. Шайбонийхон бир заррa парво ҳам қилмади, балки ғума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятин англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўрт беш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини некномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақоеин мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсунлуқ шанеъ ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзони қошиға йиборди.

Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит

---

[1] Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари.

ўғли била Хожа Кордзан[1] навоҳисида шаҳид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу эканлурким, Хожанинг иши менинг эмас эди, Қанбар бий ва Кўпак бий қилдилар. Бу ердин ямонроқ масал борким: «Узраш батар аз гуноҳ»[2]. Мундоқ ишларни беклар ўз бошлари била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғиға ва подшоҳлиғиға не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Кешдин Ҳисор сари мутаважжиҳ бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чағониённиг Чилту[3] улангиға тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилоятни маҳрум, борур тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўткариб эди, чора тополмай, заруратдин аниг вилоятининг ичи била-ўқ ўттук. Бир хаёл қилилиб эдиким, Коратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамғаким. Олачахон бўлғай борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ[4] добони дин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисига етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзиға тушганда, Шерали чўҳра қочиб Хисравшоҳ қошига борди. Тонгласиға Кўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасиға[5] кириб юққори бока юрудук. Ташти ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора қўнуб, Сира тоқ кўталиға еттук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Кўп ташвиш ва сўубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисиға келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўледур, ғаробатдин ҳоли эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз кўрғонини беркитиб ўлтурубтур. Ёр яйлоқ кўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўҳбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиғи кўрғонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг қўлда қўюб Каштут[6] сари юрудук. Фон маликн карам ва саховат ва хизматгорлик ва инсоният била машҳур ва маъруф эди. Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, инисн Бойсунғур мирзоға Самарқандға бу йўл била бориб эди. Фон маликн етмиш сексон от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорликларин ушбу юсунлук қилди. Манга бир фурудроқ от йиборнб, ўзи ҳам келмади. Бизга

---

[1] *Қ. б.* ва *Л. б.*— Корузан.

[2] «Узри гуноҳидин ёмонроқ».

[3] *Қ. б.* — Хилту.

[4] *Қ. б.*— Сари тоғ.

[5] *Қ. б.* дарёсиға.

[6] *Қ. б.*— Кишгут.

етганда саховат била машҳур бўлғон эл хасис бўлур. мурувват била мазкур бўлғон элнинг мурувватн унутулар. Хисравшоҳ ким, саховат ва карам била маъруф ва машҳур эди. Бадиуз замон мирзоға не навъ хизматкорликлар килғони мазкур бўлди.

Яна Боқи тархонға ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатти. Икки навбат анинг вилоятидин убурумиз воқе бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адио навкаримизга қилғон инсониятни бизга килмади, балки навкаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиқ.

Фондин ўтгач Каштуд кўрғонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб, Каштуд устига илғадук. Каштуд кўрғони худ бузук экандур. Бу муддатта анда киши ўлтурғон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасиға келиб туштук, Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўприк билан кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йибо рилдиким. Работи Хожа кўрғонини ўгурлаб олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёр яйлоққа келдук. Работи Хожага боргон беклар шоту қўяр маҳалда туюбтурлар, ёнду рубтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Санғзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўҳбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йиборибқуллуқ ва ихлос изҳорини қилдилар. Ёр яйлоқ кентларидин Асфи дак кўрғонига келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик сиюҳийдин ҳам мунча чоғлиқ киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзоға бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд кўрғонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳди султон тавобе ва лавоҳиқи била Самарқандниинг ёвуғида Будана қўруғида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ямон икки юз қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит яланғ била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳапуз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтатмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд кўрғонини шоту қўюб ўгурлуқ била олсак, Самарқанд эли худ бизниндур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не тенгрининг хости бўлса ул бўлғусидур.

Бу қарор била намозни пешиндин сўнг Ёр яйлоқдин отланиб, кеча тун қотиб, ярим кеча Хон кортиға еттук. Ул охшом эл

хабардор бўлубтур деб кўрғонинг ёвуғиға келмай. Хон юртидин ўқ ёнилди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин қуйироқ Қўҳак суйини кечиб яна Ёр яйлоқ келдук. Бир кун Асфидак кўрғонида жамиъ ичкилар мисли Дўст Носир, Нуён кўкалтош[1], Хонқули Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав кўкалтош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тарафдин сўз ўтар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтурса, Самаркандни қачон олғайбиз?» — Баъзи дедиларким: «Ёзға олғайбиз». Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой қирқ кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён кўкалтош дедиким: «Ун тўрт кунда олурбиз». Тенгри рост келтурди, рост ун тўрт кунда ўқ Самарқандни олдук.

Ўшул фурсатта ажаб туш кўрдум. Туш кўрармапким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболларига чиқмишмен. Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олига ғолибо бетакаллуфроқ дастурхон солмишлар. Бу жихаттин ҳазрат хотирига нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солғучи таксир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр маъмуъ тушти. Қўптилар. Узата чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сўл қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий дедиларким: «Шайх маслаҳат берди». Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўрғонидин Васманд қўрғонига келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдук, яна тенгрига таваккул қилиб, ўшул хаёл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиёбонинг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўдон йигитларни илғари айирдукким. Ғори Ошиқон гўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Фируза дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани иликлаб бизга киши йиборғайлар.

Бу йигитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқибтурлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасиға келиб Фозил тархонким ул, бек тархонлардин эмас, Туркистоний савдогар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонға Туркистонда хизмат қилиб, риоят топиб эди, устига юрурлар. Фозил тархонни бир неча навкари била чопқулаб ўлтуруб, дарвозанинг қулфини болту била чопиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта мен етган била ўқ Фируза дарвозасидин кирдим. Абулқосим кўхбур ўзи келмайдур эди. Инисн Ахмад Қосимни ўттуз-қирқча навкари била йиборибтур эди. Иброҳим тар-

---

Қ. б. — «Қосим кўкалтош» бор.

[1] *Л. б.* — ҳамма жойда «Пируза» шаклида.

хонинг кишиси ҳуд йўқ эди. Шаҳрға кириб хонақоқда ўлтурғонда Аҳмад тархон отлиқ иниси бир неча навкари била келди. Шаҳр эли хануз уйқуда эрдилар. Дўкондорлар дўконларидин бокиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсатдин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча соилларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳр доруғаси Жонвафо Хожа Яҳёнинг уйларида эди, кочиб чиқиб Шайбоқхон қошиға борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоҳнинг токининг устида ўлтурдум. Тонг отқунча тун тушдин сурон эди ва ғавғо эди. Баъзи хабардор бўлғон арбоб ва дўкондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол отланиб Оҳанин дарвозасиға мутаважжих бўлдум. Менинг била ўн ўн беш-йигирма кишн бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Ҳар ким кунжковлиққа бир тўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр эли *Уруб*[1] чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз юз эллик кишн била Оҳанин дарвозасиға етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинг била кишн кўп оз эди, печукким, мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бот-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркға Бўстонсарояға туштим. Акобир ва ашроф ва шаҳр улуғлари мени келиб кўруб, муборакбодлиглар қилдилар. Юз қирқ йилға ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёгий, ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. *Илиқдин кетган мулкни яна тенгри берди. Ғорат ва торож* тошган вилоят тасарруфумизға кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳиротни ушбу йўсунлуқ ғофиллиқта олибтур. Вале иш билур кишн олида равшан ва инсофлиқ эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улуғ ёшлиқ подшоҳ эди. Иккинчи буким, ғанимн Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди. Ўн етти ўн секкиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимнинг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган кишн Мир Али мирохур мирзоға кишилар йиборнб, ғофиллиқта ғаним устига келтурди. Тўртунчи буким, ғанимн қўрғонда эмас эди. Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олғон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобеи ашдоқ ичкулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч кишн экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба ғофиллиқта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғонда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш

Л. б — бу сўзлар йўқ

кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ғанимим Шайбоқхондек нуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуғ ёшлиқ киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдур эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгуллук эди, вале Шайбоқхоннинг кўрқунчидин ҳеч киши бу хаёлни қила олмас эди. Тўртунчи буким, менинг ғанимим қўрғонда эди, ҳам кўрғонни олилди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини орттурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шуаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда колибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодур аст, бидон.[1]

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи қўрғонлар бирар бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи қўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳҳум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи қўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб қўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисида эди. Қўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элнинг бу навъ ружунни кўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри иноятн била Суғд ва Миёнкол қўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши қўрғониға кирди. Хузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қоракўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсин мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиқғандин сўнгра юз ташвиш ва машаққатлар била Ўратепа келиб эдилар, киши йибориб Самарқандға келтурдук. Ўшул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султон бегимдинким, аввал менинг ақди никоҳимга кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фахрунниcоға мавсум бўлди. Менинг тўнгуч фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўққуз ёшта эдим. Ўшул бир ой қирқ кунда-ўк тенгри раҳматиға борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг каррот ва маррот атроф ва жавонибдаги ҳавонин ва салотин ва умаро ва сарҳадиннинларға истимдод ва истионат учун мутавотир ва мутаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар

---

[1] Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур. 905 (1499).

[2] *Қ. б.* — тўнгуҳ, Л. б. — тун (?).

саҳл инкорлик қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақаға беадаблиқлар ва нохушлуқлар воқе бўлуб эди, ўз таваҳҳумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муътаддунбиҳ кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Биноийни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандға келди. Қосимбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳрсабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайдур эди. Самарқандға келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўткарур эди. Навода бир амал менинг отимға боғлаб ўткарди. Ўшул аснода бир рубоий айтиб ўткарди: Рубоий:

Не ғалла маро к азу тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму ҳунар кужо тавонад кўшид.[1]

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайдур эдим. Бирпора турки рубоий айтиб йибордим.

Рубоий:

Ишлар бори кўнгулунгдағидек бўлғусидур,
Иньому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалға бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубоийнинг сўнгги мисраининг кофиясини радиф қилиб, ўзга кофия била бир рубоий айтиб ўткарди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал[2] агар десам, нелар бўлғусидур?

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фироқий Шаҳрсабздин Самарқандға келиб эди. Дединким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубоийни Хожа Абулбарака айтди:

---

[1] На сгудик ғаллам бор ва на кийишшга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва ҳунарга қандай урина олсин

[2] Л. б.— маъқул

Рубоий:

Бу жавркн қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкултонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу қишлиқта ишимиз, бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназзулда эди. Бу аснода бир икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қоракўлни олғонлар тўхтата[1] олмадилар. Қоракўл яна ўзбаклар тасарруфига кирди. Қалъаи Дабусида Иброҳим тархонинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истеъдод тайёр қилғунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқандни олғонда саноғлиқ икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдиким, Шайбоқхондек киши била Сариғулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавонибдағилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қошқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз кишн кўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз кишн била кўмакка келиб эди. Султон Ҳусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдиниким, Шайбоқхоннинг афъол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч кишн кўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам кишн келмади. Хиравшоҳ худ ўзининг таваққумидин кишн йибормади. Чун бемиқдор ямонликлар андин нисбат бу хонаводаға воқе бўлуб эди, нечукким, мазкур бўлди, биздин қўрқунчи кўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ дояси била сафар қилиб, Боғи Навга чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истеъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб кўч-баркўч мутаважжих бўлдук. Сариғулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини ғамом шоҳ, хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб, Хожа Кордзан навоҳисиға тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртда ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғнй кишиси кунда наридин келиб, беридин бориб, отқулашиб урушурлар эди. Бир кун ғанім кишиси кўпрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин ортуқлиқ бўлмади. Бизнинг бир туғлуқ кишн сигилрак ёниб хандақка кирибтур. Баъзи Сейдий Қаробекнинг туғи эди, дедилар. Сейдий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличига забунроқ[2] эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик

---

[1] *Қ. б.* — тўхтай.
[2] *Л. б.* — хулё.

гирдини шох ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилиниб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен саъй ва эҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам сой эди. Боқи тархон минг икки минг яроғлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Сайид Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдур. Сабоҳиға бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба тег,
Ба дандон газад пушти дасти дареғ[2].

Менинг эҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетакриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доираси била жибаланиб, отларға кежим солиб, буронғор, жувонғор, ғул, провул ясол ясаб мутаважжиҳ бўлдук. Буронғор Иброҳим соқу, Иброҳим жонай, Абулқосим кўҳбур яна баъзи беклар эди. Жувонғор Муҳаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Ҳусайн арғун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эди. Ғўлда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Провул Қанбар Али саллоҳ, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға, Холдор, Банда Алининг иниси Қўч Ҳайдар Қосимбекнинг ўғли: бўлғон ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом провулға битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Буронғор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жувонғор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллар ёвуқ етгач, ғанимнинг буронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг провулким, неким бўлғай, иш кўрган, килич чопқон йигитларни тамом провулға битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулға тиқдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонға дебтурларким, юрумак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимнинг буронғори бизнинг жувонғоримизни босиб орқага эврулди, провул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўк қўя киришти.

Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари

---

[1] *Қ. б.* — шохбанд.

[2] Енгилтак ачиғланғанда тиғ билан қўлин кесар, сўнгра афсус қўли орқасин тиш билан чайнар.

йўк эди. Урушмоқни қўюб бизнинг элни-ўқ талаб, оттни тушура кириштилар. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздағиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврулган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрладилар. Бизнинг элни тебраттилар.

Ўзбакнинг урушта бир улуқ ҳунари ушбу тўлгамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар тамом ўқ қўюб жиловлуқ келадурлар, ёнгонда ҳам паришон ёнмай жиловлуқ[1] ёнадурлар.

Менинг била ўн ўн икки киши қолиб эди. Кўҳак дарёси яқин эди. Буронғорнинг учи дарёға тўқунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Кўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёға етган била жибалиқ, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма[2] эди. Бир тиргаз отими ер жибалиқ, кежимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач кежимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале якка-яримни талаб тушургучи, ялангочлағучи тамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли ўбдон ўбдон йигитларни мўғул талаб оттни тушуруб зоеъ қилдилар. Кўҳак дарёсининг шимол тарафи била Қулба навоҳисидин Кўҳак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхши-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлиқ улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўҳбур, яна Ҳайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ул жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Ҳисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуғ риоят қилгон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлиқ қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойи Пашоғарий Ўратепа сари чиқтилар. Ул фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлуқ юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим тағойи жамоати била бовужудким, бизнинг била Самарқандға кирди, машварат қилиб ўлуқ-тирикни Самарқанд қўрғонининг ичида кўруб, қўрғонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли қўрғонда туруб, бўлгон кўч ва уруқ ва киши-қаросини Ўратепага чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била

---

[1] *Қ. б.* Пари́шон ямон жиловсиз. (?)

[2] *Уздурма* (суздурма) — яъни сузиб ўтиладиган чуқур ер.

жарида кўрғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпқалиқ ва поҳамжихатликлар андин содир бўлғондур.

Тонгласиға Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни кўрғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни кўрғон ичида кўрмакка қўйдук. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдағи ичкилар ва йигитлар била кўмак бўлдук. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўртасида Улуғбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй тикиб ўлтурдум. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб кўрғондин йироқроқ тушти. Самарқандиннг маҳалла маҳалла, кўй кўй авбош ва ятимлари фавж фавж йигилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигиға келиб, урушға чиқарлар эди. Шайбоқхон урушқаким отланур эди, кўрғоннинг ёвуғиға ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини кўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далер бўлуб йироқ-йироқ чиқа кириштилар. Иш кўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таъи қила кириштилар.

Бир куи Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далер бўлуб эрдилар, доимғидек далер ва йироқ чиқтилар. Буларнинг орқасиға баъзи йигитларни отлиқ чиқорилди. Уштургардан тарафида кўкалтошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён кўкалтош Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар, аидин бир икки уч ўзбак буларға от солди. Қулназар била қилич олиштилар. Бўлғон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳр ятимларини тебраттилар. Оҳанин дарвозасиға тиқтилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отлиқлари Хожа Хизрнинг масжидиға йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чопқуллашиб намоён иш қилди. Бори эл боқиб туруб эди, қуйиғи қочқонлар худ қочмоқлари била ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юққориғи ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ўшандин-ўқ ёндилар. Муҳосара овонида кўрғон фасилининг устида ҳар кеча юрур эдук. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, гоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврулурлар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасиғача фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврулурлар эди, бир эврулгунча тонг отар эди.

Бир куи Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким кўмак эдим, уруш мунда бўлғоч мунда келдим. Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадук. Ул куни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учида бир бўз отлиқнинг огини новак ўқи

била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зўр келтурдиларким. Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда харбу зарбқа машғул, ул тарафдин тамом ғофил: йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пустура[1] қўюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда пусқон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғрисидин бир йўли ўқ фасилға қўярлар.

Кўчбекнинг[2] Муҳаммадқули қавчиннинг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойнинг ва оға инисининг ва Қутлуқ Хожа кўкалтошнинг булжори эди.

Қўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит яхшилар бориб мардоналиқлар қилдилар. Фасил устига ёғий кишиси баъзи чиқиб эдилар, баъзи чиқмоқта эдилар. Бу мазкур бўлғон тўрт киши югуриб етиб чопқулаша зарби рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Қўчбек яхшироқ борди. Қўчбекнинг бирписандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиги ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхтади. Қутлуқ Хожа кўкалтош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, кўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди пишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ киюрмайдур эди.

Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йия кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфт бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отға берурлар эди. Уч тўрт ойғача Шайбоқхон қўрғоннинг ёвуғиға келмай, ироқроқдин қўрғонни эврулуб кўчиб юрур эди.

Бир охшом эл ғофил ярим кечаға ёвуқ Фируза дарвозаси тарафида келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим. Бисёр тараддуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг ҳар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, ғавғо қилур эдилар.

Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин кўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўл-

---

[1] *Л. б.* — бўсаға.

[2] *Л. б.* - бу жойлари тушган.

майдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда ҳуд не ҳисоб билан мадад қилғайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлиқ қилмоқ бетакриб экандур.

Бурунғилар дебтурларким, кўрғон беркитмакликка бош керак, икки кўл керак, икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки кўл икки тарафдин келур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут кўрғонининг суйи била захираси бўлғай. Биз бу атроф жавонибдагилардин кўмак ва мадад кўз тутарбиз, булар ҳуд ҳар қайси бир ўзга хаёлда.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай. Шайбоқхонға Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳийни муҳосара овонида элчиликка йиборди.

Танбал Андижондин Пискет[1] навоҳисиға келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Танбалнинг мукобаласиға чиқордилар. Лаклакон ва Турак[2] чорбоғи навоҳисида рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажраштилар. Султон Маҳмудхон уруш кишиси эмас эди. Синоҳийликдан бисёр ориё эди. Танбал била ўтру бўлғон чоғ хондин бедилона ақвол ва афъол зоҳир бўлур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Фариб дурушт айтур, дерким, бу Танбал не миқдор кишидурким, мунча дағдағa ва тараддуд тортарсиз. Агар кўзунгиз кўркса, кўзингизни боғлаб юруб рўбарў бўлалинг.

---

[1] *К. б.* — Бешкент (بشكنت)
[2] *К. б.* — Тўлак (طولك)

ВАҚОЕИ САНАИ САБЪ ВА ТИСЪА МИА[1]

Муҳосара имтидоди узоққа тортти. Захира ва узоқ ҳеч тарафдин келмади. Кўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳи ва раият навмид бўлиб, бирар, иккирар қўрғондин ташлаб қоча кириштилар. Шайбоқхон қўрғон элининг ожизлиғини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарўйиға Кўйи Поенда Малик Муҳаммад мирзонинг уйларига келдим. Ушбу кунларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирзонинг ёғийлиғиға ва Самарқанддин чиқмоғимизға ул боис бўлуб эди, нечукким бурун мазкур бўлди[2], ўн-ўн беш навкари била келиб қўрғонға кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳи ва шаҳрийға усрат ва танқис кўпрак бўлди. Ёвук кишилар ва муътабар кишилар фасилдин ташлаб қоча кириштi. Бек отоғликдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий байри эдилар, қочиб туштилар. Атроф ва жавонибтин билкул маъюс бўлдуқ. Ҳеч тарафдин умидворлиқ, қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озуқ ва заҳира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлиғ бўлса, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки пакр бўла ёвушуб эдиким. Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Воидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти; бири Бечка халифа эди, яна бири Минглик кўкалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхоннинг илигига тушти. Суғднинг улуғ шох-жўйларига қоронғу кечада урунуб йўл итуруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуғ[3] пуштасиға ёрмоштук. Қорбуғ пуштасининг шимолидин Худак кентининг[4] оёғи била Илон Ўтини туслаб тебрадук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук.

---

[1] Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

[2] *Қ. б.* — Жаҳонгир мирзо ёғийлигида ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чиқориб эрди ва яна нечоғлиқ фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдини, мундин бурун мазкур бўлубтур ҳоло.

[3] *Қ. б.* — Қорпуқ.

[4] *Қ. б.* — Хубкант (Л. б. да [illegible] ёзилган, хато бўлса керак)

Мениң отим үстиң иниң отиниң қолғонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Таңг бўлаб экандур, эгар эврулди.[1] Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ушул замон қўпуб отландим, вале ақлим охиматача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақое туш ва хаёлдек кўзумга ва қўнглумга кўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлгуруб этини шиллаб, кабоб қилиб, огни лахза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунроқ Халилия кентига[2] келиб тушдук. Халилиядин Дизак[3] келилди, ул фурсатта Дизакта Хофиз Муҳаммадбек дўлдойиниң ўғли Тоҳир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмаклар арзон, чучук қовунлар ва яхши узумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балиятгин мундоқ амонлиққа келдук.

Вахму[4] усраттин амоне топтук,
Янги жон, тоза жаҳоне топтук.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатулумр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ кўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатка ва машаққаттин фароғатка мунтақил бўлубтур. Аввалги нисбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ иғтилосидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта истироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратепа сари азимат қилдук. Пашоғар бир нима йўлдин қақасероқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда, бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарниң кўрпосида отун ким, муддати мадид мениң онам хонимға мулозамат қилур эди, бу навбат улоқсизлиқтин Самарқандга келиб эди, учрай тушти, кўруштум, сўрдум. Самарқандин бу ерга яқе келибтур. Мениң онам хонимниң сингли Хўб Нигорхоним олами фонийни видоъ қилған экандур. Ўратепада хонимға ва менга эшиттурдилар. Мениң отамниң онаси ҳам Андижонда вафот қилғон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, иниларн, сингилларининким, Шоҳбегим ва Султон Маҳмудхон ва Нигорхоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, кўрмайдурлар эди. Муфорақат имгидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тортиб эди, туққонларни кўргали Тошкандга мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Ҳусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларидин Дахкат[5] деган ерда қишламоқ бўлдум. Бориб уруқни Дахкатда қўюб, бир неча кундин сўнг Шоҳбегимни ва хон додамни ва уруғ-қаринни кўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб

---

[1] *Қ. б.* оркамға қайтиб боқтимьи, уларниң оти начоғлиқ кейин қолиб экин, қийналиб боқаримда отимниң оили узулуб, эгари ўргулди.

[2] *Қ. б.* Улуғ Халил.

[3] *Қ. б.* Дизак.

[4] *Қ. б.* Фурул.

[5] *Қ. б.* Дехкат.

Шохбегим ва хон додамға мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг туққон эгачиси Меҳр Нигорхоним хам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ямон беҳузурлук эди. Маҳкам мухотара ўткардилар.

Ҳазрати Хожаго Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фаркатта ўлтуруб эдилар. Фарқатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риоят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва пергана бер гайлар. Ўратепани ваъда қилдилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзо бер мади. Билмон ўзлукидин бермадиму ё юққоридин инпорат бўлдиму?

Неча кундин кейин Дахкат Ўратепанинг кўхпоя кентларидин дур, улуг тоғнинг тубида тушубтур. бу тоғдин ўтгач Масчо[1] бўлур. Эли агарчи сорт ва дехқонпиндур, вале атрокдек гала ва рамалық эллардур. Дахкатнинг қўйини қирқ минг ченарлар эди. Бу кентта раоёнинг уйларига туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштум, қари киши эди, олтмиш-етмишда бор эди, вале опаси хануз бор эди. Хейли умр тонқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Хиндустонға кирганда бу хотуннинг уруқ-қаяшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, хикоят қилур эди. Бир Дахкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва қиз набира ва набираи набира тўқсон олти киши хозир эди. Ўлган лари била икки юз хисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, коп кора саколлик йигит эди.

Дахкатда эканда Дахкатнинг гирд ва навохисидағи тоғларни хамишга яёқ юруб, сайр қилур эдим. Аксар яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёк кун юргандин оёқларим андок бўлуб эдиким, тог ва тош тафовут[2] қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида бир ингичка номушххас йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қаёнға борур экин? Ўйға кўз солинг, уйни нгурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай. Хожа Асадулло зарофате қилди, дедимким[4]: «Гов гум шавад, чикор кунем»?[5]

Ушбу киш синоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқлиқларда юруй олмай Андижонға бормоққа рухсат тиладилар. Қосимбек муболағалар била арзға еткурдиким, чун бу киши борадур. Жаҳонгир мирзоға махсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни[6] йибордим. Қосимбек яна муболағa қилдиким, Танбалға

---

[1] *Қ. б.* — Масихой вилояти.

[2] *Қ. б.* — етмиш-сексон.

[3] *Қ. б.* — таъсир.

[4] *Қ. б.* — бир ингичка йўл била бир киши бир ўқуз олиб борадур эди. Мен ўйладумки, бу йўл қайда борур? Айттиким, ўқузга қаралаиг, дев турманг, то қайда бор гай. Бу сўзни эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедиким, агар ўқуз итса, на қилурбиз?

[5] Агар хўкиз йўқолса, нима қиламиз? Еки говгум бўлса, яъни коронғу тушиб қолса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносига хам ишорат қилиб лутф қилинган.

[6] *Қ. б.* — бир кийган тақиямни.

ҳам бир нима йиборсангиз не бўлғай? Агарчи розн эмас эдим. Қосимбекнинг муболағаси жиҳатидан Нуён кўкалтошнинг бир ўгук ясси қиличиниким Самарқандта ўзи учун ясатиб эди. Танбалға йиборилди. Менинг бошимға теккан қилич ушбу қилич — ўк эди, нечукким келур йилнинг вақосида мазкур бўлғусидур.

Неча кундин сўнг менинг улуг онам Эсан Давлатбегимким, мен Самарканддин чиккоида қолиб эдилар. Самарқандта қолғон кўч уруғ ва оч ва орук била келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон[1] Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шоҳрухия ва Пискент навоҳисини чопти. Хабар келгач кишимизнинг озлиғиға боқмай, чопа отландук. Хўжандинг қуйиғи кентлари Ҳаштияк тўғриси била мутаважжиҳ бўлдук. Маҳкам зарб совук эди. Бу навоҳида Ҳодарвеш ели ўксумас, ҳамиша тунд кўпар. Ул мартабада совук эдиким, ушул икки-уч кунда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга ғуслға эҳтиёж эди. Бир арик суйидаким ёқалари қалин муз тўнгуб эди, ўртаси сувнинг тезлиги жиҳатидин ях боғламайдур эди, бу сувга кириб ғусл қилдим. Ўн олти катла сувга чўмдум. Сувнинг совуқлиғи хейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд суйини Хослар тўғрисидин муз устидин ўттук. Сувдин ўтуб тунқатиб, Пискентга келдук.

Шайбоқхон худ Шоҳрухия навоҳисини — ўк чопиб ёнғондур. Ул фурсатта Пискент Мулла Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мўъмин отлиқ бир ярамас ва паришон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимға келиб эди, филжумла риоят қилиб эдим. Билмон Нуён кўкалтош Самарқандда анинг била нетавр ямон маош қилур, бу...[2] кийна сахлаб экандур. *Ўзбек чопғунчисининг ёнилғон хабари келгач,* хон қошиға кетти.

Пискенттин кўчуб Оҳангарон кентларида уч тўрт кун тавақкуф қилдук. Самарқанддаги ошнолик била мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўъмин Нуён кўкалтошни ва Аҳмад Қосимни, яна баъзиларни оғизлағони[3] чорлар, менким Пискенттин кўчтум, бу жамъ Пискентта қолдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбат берур. Биз келиб Оҳангарон кентларидин Сом-сийрак[4] деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нуён кўкалтош жардин мастлиқта йиқилиб ўлибтур. Ҳақназарниким, Нуённинг туккан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди, бориб Нуённинг йиқилган еридин топиб, эҳтиёт қилиб, Нуённи Пискентга туфроқка топшуруб келдилар. Булар суҳбат тутқон ердин бир ўк отими бир баланд жарнинг остида *Нуённинг ўлугини топибдурлар. Баъзиға гумон бўлдиким,* Самарқанддаги кийнани сахлаб, Мўъмин Нуёнға қасд қилди, таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтиға мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта-ўн кунгача ҳамиша йиғ-

---

[1] Л. б. — Шобиқхон.
[2] Л. б. — Пискент ([illegible]) К. б. да Бешкент ([illegible]). Таржималарда Бишкент.
[3] Л. б. — Нуқталар ўрнида уят сўкиш сўз шилатилган. К. б. — мухлик дейилган.
[4] Л. б. — [illegible] тўғриси оғизлағони бўлиши керак). К. б. — ғаом сғали.
[5] К. б. — Сом-сарак (ҳамма ерда).

лардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нуён»[1] топилди.

Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Дахкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо[2] кўҳистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палғарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидаги тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидам ки Жамшеди фаррух сиришт
Бу сарчашмае бар санге навишт:

«Барин чашма чун мо басе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гур»[3].

Ул кўҳистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчода эканда Мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлаъни ушул айёмда айтиб эдим:

Такаллуф ҳар неча сурат тутулса ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон Ўратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузуқчилиқ қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчода уруқни қўюб, Оббўрдан добонидан ошиб, Дахкат навоҳисиға келдукким, кеча эрта ёвуқ сиғиниб, қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчоға келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетақрибдур, хон қошиға Тошкандга ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулин забт ва снёсат учун ўлтуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Ғолибо ушул жиҳатидин бормоққа тараддуд қилди. Ҳар неча муболаға қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Ҳисорға тортти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға, Тошкандга мутаважжиҳ бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулгасига келди. Черик устида Муҳаммад дўғлатким, Муҳаммад Ҳисорийға машҳур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дўғлат, Қанбар Али саллоҳ муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб келдилар.

Бизга қурбон ийди Шоҳрухияда бўлди. Бетаваккуф ўтуб, хон

---

[1] «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) [illegible]
«Абжад ҳисоби»да — ҳижрийда 907 йил.

[2] Қ. [illegible] — ҳамма ерда Масихой.

[3] Эшиттимки, қутлуқ табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари кўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдик, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик.

қошиға. Тошкандга бордим. Бу рубоийни айтиб эдим, маъмул қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталақотиға мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хушгабъ киши эди, шеър айтур эди, агарчи сару сомонлик ғазали камроқ эди, бу рубоийни хонға ўткариб, тараддудимни арз қилдим. Кўнгул тинғудек шофий жавоб топмадим. Ғолибо шеър мусталаҳотиға камроқ татаббуъ қилғондурлар. Рубоий будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш кўнгулни ғурбатта киши,
Кўнглум бу ғарибликта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта сенунмас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иқтизоси била то ва дол яна ғайн ва қоф на коф бир бирлари била мубаддал бўлурлар эмиш.

Бир неча кундин сўнг Танбал Ўратепанинг устига келди. Бу хабар келгач хон Тошкандин черик отланди. Пискент била Сом сийракнинг орасида буронғор на жувонғорни ясол ясаб эдим, кўрдилар. Мўғул дастури била туғ[1] боғладилар. Хон оттин тушти. Тўққуз туғни хонинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйнинг ўрта илигига[2] бир узун окбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча узун бўзни уч туғнинг тутасидин қуйироқ боғлаб, туғнинг йиғочининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди. Яна бир туққа боғлаған бўзнинг учини мен босиб турдум. Яна бир бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хонқа. Ул мўғул бўз боғлаған ўйнинг ўрта илиғини илигига олиб, мўғулча нималар деб туққа боқиб ибодат қиладур, хон ва ҳамом турғонлар туғ сориға қимизлар сочадурлар. Нафирларни на нақораларни бир йўли чаладурлар. Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб ушмунча черик даврин чопадурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг тузуки холоғача Чингизхон ясаб қўйғандек ўқтур.

Буронғор буронғорда, жувонғар жувонғарда, ғул ғулда, ҳар ким ота-отасидин қолған ерида-ўқ турар, буронғор била жувонғарда ҳар кимнинг эътибори кўпрактур, уч сарироқ турарлар. Буронғорда чароси била бекичик уруғининг ҳамиша учқа чиқмоқ талашлари бор. Ул-фурсатта чаросининг туман бегиси Қашқа Маҳмуд эди, хейли мардона йигит эди. Бекичик туманининг ким, туманга-ўқ машҳурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учқа чиқмоқ учун урушдилар. Бир-бирларига киличлар суғурушдилар. Охир ғолибо мундоқ қарор тоштиким, чаргада бириси юққори турғай ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласига Сом-сийрак навоҳисини чарға солиб овладилар. Келиб Турок[3] чорбоғига тушулди. Ул ғазалекким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул тугапган ғазал будур:

---

[1] *Қ. б.* дамдама.
[2] *Қ. б.* бир ўқузни олик сўнгагига.
[3] *Қ. б.* Сом Сорак.
[4] *Қ. б.* Бурк

Жонимдин ўзга ёри вафодор тонмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор тонмадим.

Бу газал етти[1] байт турур. Мундин сўш ҳар газалким тўганди, ушул тартиб била ўк битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасиға келдилар. Бир кун сайр тарийқи била сувдин ўтуб, ош пишируб, йиғитларни ва чуҳраларни шўхлуққа солдук. Ушбу кун менинг тақбандимнинг олтун қуллобини ўғурладилар. Тонгласиға ўк Хонқули Баёнқули била Султон Муҳаммад Вайс қочиб Танбалға бордилар. Барчаға гумон бўлдиким, бу ҳаракат булардин содир бўлубтур, агарчи таҳқиқ бўлмади. Ахмад Қосим кўҳбур ҳам ижозат тилаб, Ўратепаға борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади. Танбалға борди.

[1] Л. б. — олти.

ВАҚОЕИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА[1]

Хоннинг бу юруши бефойдароқ юруш эди, қўрғон олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ; бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортилди; вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар тарқади; маъдудиким, қолиб эди, қаллошликтин менинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, туққон эдилар. Хон додамға кўрунуш қилиб, Шоҳбегим қошиға келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонликтин ва бу навъ бехонумонликтин жонға етдим. Дедимким, мундоқ дашворлиқ била тирилгунча, бош олиб кетсам яхши. Бу навъ хорлик ва зорлиқ била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши. Хитойға бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға хаваским бор эди. Вале салтанат ва алойиқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат ҳуд борди. Онам оналариға, пиларига қўшилдилар. Мавоне рафъ булди, ул дағдағалар дафъ булди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтакким, улусни яхши босмайдур ва кўп улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикуш чу метавон кушт.
Оташ чу баланд шуд жахон сўхт.
Магзор ки зиҳ кунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.[2]

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт йигирма беш йилдурким, мулокот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулокот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам. Мўғулистон ва Тўрфонға борғонда

---

[1] Тўққиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

[2] Кучинг етар экан, оловни шу ов учир. Агар аланга олса, жаҳонни куйдиради. Душманни ўқ билан уришга кодир экансан, унинг камон беришига қўйма.

худ ҳеч моне ва дағдаға қолмас, уз жиловим ўзумнинг илигимда бўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳиби вуқуф эмас эди, кишини соҳиби вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамға худ мумкин эмас эдиким, мундоқ сўзларни айтса бўлғай. Яна бир неча улуг-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидворликлар била манга ирашиб саргардонлиқ тортиб юрурлар, аларға ҳам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч лутфи йўқ эди. Хожа Абулмакорим Шоҳбегимга ва хон додамға бу сўзни айтқоч, алардин ризо не фаҳм бўлур. Яна хотирлариға кечарким, риоят тоимоғондин мағар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус килиб рухсатта андак тааммул килдилар.

Ушбу фурсатта кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу хаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч. Шоҳбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча кичик хон додамға ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг орасида Яго[1] деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ота ва Исҳоқ отанинг қабри андадур, бу кентларгача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келурини таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштилар. Илгари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам воқиф бўлди, хейли изтиробта бўлди. Ғолибо андоқ хаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ўлтуруб, менинг била таъзим била кўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, букулуб бориб кўруштум. Изтироб ва инфиолда бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобохон Султонни буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб кўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон ўқ келиб эди, ўн уч ўн тўрт ёшда бўлғойлар эди. Бу султонлар била кўрушуб отланиб, Шоҳбегим қошига келдук. Ўлтуруб, ўтган-кечган кайфият ва ҳолоттин ярим кечагача ўлтуруб айтиштилар. Тонгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлиқ бош оёқ ва қўрини ва эгарлик хосса отини иноят килди. Мафтуллуқ мўғули бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунги расмлиқ тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч тўрт нима хотун кишининг ёкосига осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч тўрт нима осибтурлар. Ул ердин Тошканд сори мутаважжиҳ бўлдилар.

Улуғ хон додам ҳам Тошканддин уч тўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб, келди. Бир ерда шомиёналар тикиб, улуг хон ўлтурди. Кичик хон рўбарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейиндин эврулуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Кўрушур ерга етишиб, тўққуз қатла юкунуб келиб кўрушти. Улуғ хон ҳам кичик яқин етгач, қўпуб кўруштилар, галаба қучушуб турдилар. Енгонда ҳам кичик хон тўққуз қатла юкунди. Тортиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаниб эдилар: мўғулча бўрклар, хитойи атлас ва

---

[1] Қ. б. Ягмон

сончма тиккан тўнлар ва мўғулча яшил гағрилиқ соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлғай эди. Кичик хон додам ғариб атворлиқ киши эди, қиличиға маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличқа кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашпар ва ниёзий ва *кистан ва табарзин ва болтуким бор*, тегса бир ери корғардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи корғардур, кесар. Қиличини ҳарғиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёка ерда улғонғон учун бир нима рустойироқ, дуруштгўйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам *била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким*, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонга черик торттилар. Кандирлик добонининг йўли била мутаважжиҳ бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. *Добондин ошиб Зирқон ва Карнон навоҳисида* бир кун дим кўрдилар, черикларини ўттиз минг ченадилар.[1]

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черикини йиғиб Ахсиға келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мунга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар. Хўжанд суйини ўтуб, Ўш ва Ўзганд сори бориб, орқасиға эврулгаймен. Сўзни мунга қуюб, Айюб бекчикни тумани била. Жон Ҳасан норинни норинлари била. Муҳаммад Ҳисорий дўғлатни, Султон Ҳусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани, буларда эмас эди, Қанбар Алини ва Сориғбош мирзо итарчини черик доруғаси қилиб манга қўштилар. Карнондин, хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Ҳўқон ўрчини била ўтуб, Қубони бостуруб, *Олайлук ўрчини била Ўш устига илғадук.*[2] Сахар вақти Ўш қўрғонига ғофилликта етиштук. Ўш эли чора қила олмадилар. Ўшни тонпурдилар. Биттабъ вилоят эли бизни кўп тилар эрдилар. Танбалнинг қўрқунчидин ва бизнинг йироқлиғимиздин чораларин топа олмаслар эди. Ўшка келиб киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидаги тоғ ва туз эл ва улуслари тамом кирдилар. Ўзгандинигким бурун Фарғонанинг пойтахти ул экондур, яхши қўрғони бор, сарҳадта воқе бўлубтур. Эли бизнинг қуллуғимизин қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдилар. Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доруғасини уруб кавлаб, манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидаги қўрғонлардин бир Андижондин ўзга тамом кирдилар.[3]

---

[1] *Қ. б.* Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кутали икки хон яна қўшулуштилар. Ўшал манзилда черикни сон кўрдилар. Ўттуз минг киши тахмин қилдилар.

[2] *Қ. б.* Кирмонда хондин айрилиб, Манган навоҳисида Хўжанд дарёгини сол била утуб, работи Чубон йули бирла Кабол босиб ўтуб, Олмалиқ йўли била Ўш устига келдук.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шўр ва фитна қойим бўлди. Танбал ҳануз ўзига келтурмай. Ахси била Карнон оралиғида отлиқ-яёв черики била хонлар била рўбарў бўлуб, ўзини шох ва хандақ била беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлоқ уруш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибдин, ғолибият на маглубият мушаххас ва маълум бўлмас. Чун Андижон тарафидаги эл ва улус ва кўрғон ва вилоят акгар манга кирдилар. Андижоннинг эли ҳам биттабъ мени тилар эдилар, вале чораларин топа олмаслар эди, хотирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғиға бориб, киши киюруб, хожа ва арбоблари била сўзлашсак, эҳтимоли борким, бизни бир тарафдин киюргайлар. Бу хаёл била Ўшдин отланиб, ярим кеча Андижоннинг бир қуруҳида Чилдухтарон рўбарўйиға келдук. Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йибориддиким, инчкалик била кўргонға киши киюруб, хожа ва арбоб била сўзлашгайлар. Биз йиборгон бекларнинг интизорида от устида ўқ туруб эдик, баъзи ургудамокта, баъзи хоболуд, кечанинг уч пахри бўлғой эди, баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг кўпини, озини билмай, ғофил ва уйқулуқ эл бир йўли-ўқ, бир бирига боқмай дувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўқ юрудум. Мирпоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жамиъ эл қочмоққа-ўқ юз қўйдилар. Озроқча ёниб эдимким, бу дорин-ғонлар ўқ қўюб, сурон солиб, етиниб келдилар. Бир қашқа отлиқ киши манга яқин сигиниб келди. Отини ўкладим, юмаланиб борди. Бир нима босилгондек бўлдилар.

Менинг била бўлғон уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг кўпи-озн маълум ва мушаххас эмас. Бўлғон черик эли тамом кеттилар, биз тўрт кишидин не миқдор мутазаррир бўлгайлар, бориб бу дурамаган элга етиб, урушмоқ керак. Қатраб элга етиб, уруб, камчилаб, хар чанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб, ўқ қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат кўрдилар, биз уч — тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни қўлға тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч тўрт катла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб ўқ қўюб, ғанимни ёндурдум. Икки уч қуруҳгача элни Харобуқ ва Пашомушнинг[1] рўбарўйидаги пуштағача қувлай келдилар. Пуштага етганда Муҳаммад Али мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, ириша туруб қолдилар. Паришон бўлғон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу дориткон била рост Ўшқа боритурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким. Айюб бекчикнинг туманидин бир неча мўғул Ўшдин биадин айрилиб қазоқлиққа Андижоннинг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикнинг ғавғосини эшитиб, инчалик била илгаррак келиб, ўрон адашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: бир улким, хар қавмнинг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмнинг ўрони «дурдона»дур ва баъзининг «туққай», баъзининг «лулу»;

---

[1] К. б. — Жарабуқ ва Шибомун.

яна бир тамом черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашкопда, бири бир лафзни айткопда яна бири ул маъҳуд лафзни айтқай, то бу тариқ била эл ёғийдин айрилгай ва ўз кишини ётдин фарқ қилгай. Ул корушта маъҳуд ўрон алфази «Тошканд» била «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилгай. Сайрам деса Тошканд. Бу орада — тўрда Хожа Муҳаммад Али илтаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд, Тошканд деб келурлар. Хожа Муҳаммад Али сарт киши изтпробта бўлур, мукобалада ул ҳам, Тошканд Тошканд дер. Мўғуллар ёғий кишиси ҳаёл қилиб сурон солиб, таблбоз чолиб ўк қўярлар. Ушбу тариқи ғалат ғавғо била турмаб паришон бўлдук.

Ул қилғон хаёл бўлмади. Яна ёниб Ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва кўрғон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобин бедил ва бепой бўлуб, черигн ва эли учар-тўртар тоққа ва тузга қоча киришгилар. Баъзи аниинг ичидин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоқға етибдур. Ушбу уч тўрт кунда таҳқиқ бузулуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон кўрғонида Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Калпук эди. Тутлук[2] йули била келиб, Андижоннинг жануб тарафига *Хоконга намози пешинда* чопқун қўюлди. Ўзум ҳам чопқун чининг кейинича юруб, пуштаи Айшнинг Хокон тарафидаги домаиасига келдим. Коровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Калпук бўлғон кишиси била маҳалла ва боғоттин тошқари пуштаи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чопқунчи ҳануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилурига боқмай бетавақкуф ёғий сари тез-ўк тебрадим. Калпукнинг кишиси беш юздин кўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин кўпрак эди, вале черик эли чопқунга таркаб эди. Рўбарў бўлғон маҳалда ўшанча-ўк бўлғай эдук. Ясол ва тартибин мулоҳаза қилмай, жиловреа ўк ғаним сари мутаважжих бўлдук. Ёвук етгач, тўхтай олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, коча берди. Кишисини Хокон дарвозасининг ёвугиғача тувара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттаға етганда намози шом бўлуб эди, тез-ўк дарвозаға етар хаёлим бор эди.

Улуг-қари, тажрибалиқ беклар — Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзға *тегурдиларким, кеч бўлубтур, коронғуда* кўрғонға яқин етишиб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушалинг, тонгла не чоралари бордур, кўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ *бекларнинг сўзига кириб*, маҳаллотнинг ёқасидин-ўк ёндук. Агар кўрғон эшигига борсоқ эканлур, бешаку шубҳа кўрғон иликка кирар эканлур. Намози хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин ўтуб, Работи Рўзақ кентининг ёнига тушулди.

Бовужудким Танбалнинг бузулуб, ёниб Андижонға келур хаба-

---

[1] *Қ. б.* Гулбек. گلبیك

[2] *Қ. б.* Тулук

ри бор эди, бетажрибаликдин тафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғнинг ёқаси беркилиб тушмай, ариғдин ўтуб келиб Работи Рўзак кентининг ёнига тубтуз ерга тушулди. Қоровул йўқ, жангдовул йўқ, ғофил ётилиб эди. Тонг бошида эл чучук уйқуда эдиким, Канбар Алибек катраб кичқириб айттиким, ёғий етти, кўпунг. Ушмунча деб, лаҳзаи тавақкуф қилмай ўта чикти, ёнмади. Мен ҳамиша, омонликда ҳам, тўн, ўқувоқ чиғормай ўқ такия қилур эдим. Қўлкоч-ўқ килич, соқдоғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдук. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисиға еттук. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб, ўқ қўюб, илгариги кишисини олғон била тебрадук. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, ғулиға еттук.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиклик, тувурлук, илгаррак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай қочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда менинг била уч киши қолиб эди: *бир Дўст Носир*, яна Мирзо Али қўқалтош, яна Каримдод Худойдод туркман, бир ўқим шастимда эди, Танбалнинг дувулғасиға ўқ оттим, яна соғдоққа илик элиттим, хон додам бир сарсабз ғўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ откунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни ҳавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак колди. Ўтрумдаги икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шохроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлға кириб, йўлда рўбарў бўлдук, андоққким, менинг ўнг қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалнинг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, киличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илигимдаги ўқ била қолқонини ғарбичисиға қўклай оттим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўткара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди. Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин карахт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Килични болдоғламайдур эдим, қинида эди, қилич суғурғуча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жиловни ёндурдум, *яна бир қилич ҳам ўқларимға тушубтур*. Етти-секкиз қадам ёниб эдимким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирға ҳам қилич солғондур: бир кишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шоҳжўйдур ва чукур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузариға тўп тўғри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди, туруб отлантуруб Харобук била Фароғинанинг оралиғидаги пушта била Ўш сори бурдук. Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Аниинг ҳам ўнг оёғиға тизидин қуйирок ўқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале Ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Но

сирбек, Муҳаммад Али мубашшир, Хожа Муҳаммад Али, Хисрав кўкалтош. Нуъмон чўҳра мунда тушгилар. Яна ҳам йигит ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Танбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисиға тушгилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида менинг улуғ онам — Эсан Давлатбегимнинг боғиғаким, Қўш тегирмонға мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғиға тушти. Икки кундин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хонинг кўрган замон ўқ манга кирган ерларни кичик хонға бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шаҳрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурубтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ. Хўжанд дарёсининг жанубі Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонға бермак керакким, анда юртлангай. Хўжанд дарёсининг шимоли Ахси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедилар ким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонға бўлғай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлғондин сўнг вуқуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хонинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадурғонда Қанбар Алибекким саллоҳка машҳур эди, манга ёндошиб келиб, айтгиким, кўрдингизму, филҳол бўлғон вилоятларни олдилар, сизга булардин ниш очилмас, ҳолоким Ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, Ўшқа кириб, қўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалға киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб, вилоятларни оға-ини ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмағой, хонлар туққонларим, буларға навкарлик қилғоним. Танбалға подшоҳлик қилғондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтконидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда бе хабар етиб бордим, кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвуқроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учиға югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташнин била юрур эдим. Етиб кўрушуб, «инним баҳодур эмишсиз», деб илигимдин қўлдаб, чодирға келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёка ерда улғайғон учун чодир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қазоқона эди. Қовуи на узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хонинг қошидин қўпуб ўзимнинг ўрдумға келдим. Ярамни боққали Атика[1] бахши отлиқ мўғул жарроҳини йибоғибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам бахши дер. Жарроҳликда бисер қозиқ эди. Киширнинг мағзи чиқса, дору берур эди илдиздин, ҳар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа мархамдек дору қўяр эди, баъзиға ғали дору берур эди. Менинг бу

---

[1] Қ. б — Абика

тумнинг ярасиға бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илдиздек нимани ҳам бир қатла едурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг инчка пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, оёк сўнгакларини тамом олиб, сўнгак ўрниға доруни ун қилиб солдим. Ул дору сўнгак ўрниға сўнгакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин ожиздурлар.

Уч тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутаваҳҳим бўлуб, қочиб Андижонға кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар иттифоқ қилиб, Айюб бекчикни туман била Жон Ҳасан Норинни Норин тумани била Сариғбош мирзони черик беги қилиб, мингикки мингча киши манга қўшуб, Ахси тарафиға йибордилар.

Ахсида Танбалнинг иниси Боязид эди. Косонда Шаҳбоз қорлуқ эди. Ул фурсатта Шаҳбоз келиб, Навкандинг кўрғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд дарёсидин Бичротанинг олидин кечиб, Навкандта Шаҳбознинг устига илғадук. Тонгдин бурунроқ Навкандга ёвуқ етилган маҳалда беклар арзға еткурдиларким, бу киши худ жазм туюбтур. Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносибдур. Оҳистароқ юрулди. Шаҳбоз худ ғофил экандур. Биз Навканд яқиниға етган маҳалда туюб, тошқаридин қочиб кирибтур. Ушбу йўсунлуқ бисёр воқе бўлубтур: ғанимни туюбтур, деб саҳл инкорлик қилибтур, иш маҳали фавт бўлубтур, тажриба ушмундоқ нималардур. Ғаразким, иш қопуға келган маҳалда жид ва эҳтимомни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлиқ бефойдадур.

Тонг отқонда қўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажид уруш солмадук. Навканддин тоғ сари Бишхорон[1] тарафиға чопқун маслаҳатиға борилди. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ғанимат тутуб, Навкандни ташлаб қочиб, Косонға борди. Биз ёниб келиб Навкандта ўлтурдук.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоптилар. Бир навбат Ахсининг кентларини чоптилар. Яна бир қатла бориб Косонни чоптилар. Шаҳбоз била Узун Ҳасаннинг Мирим отлиқ сахлағон ўғли урушға чиқтилар. Уруштилар, босилдилар, анда ўлди.

Ахсининг берк қўрғонларидан бири Поп қўрғонидур. Поплик[лар] Поп қўрғонини беркитиб бизга киши йиборибтурлар. Сайид Қосимни[2] бир неча йигитлар била йиборилди. Ахсининг юққориғи кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб, Поп қўрғониға кирдилар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқе бўлди. Ул маҳал Иброҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим кўҳбур, Қосим Хатика арғун, Шайх Боязид била Ахсида эдилар. Бу мазкур бўлғонларға икки юзча ўбдон йигитларни қўшуб ғофилликта бир неча Поп қўрғонининг устига йиборур. Сайид Қосим эҳтиёт қилмай ғофил ётқон экандур. Қўрғонға етиб, шоту қўюб чиқиб, дарвозани олиб, пули

---

[1] Қ. б. Сихойрон سنجاران

[2] Қ. б. Сайд Қосим ва Кўҳбурни ва Хушика арғунни.

равом солилиб, етмиш-сексанча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда Сайид Қосимга хабар бўлур. Уйқулук, кўнглакчан қўпуб, беш-олти киши била отқулаб, ура ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиғи кўп бе гардорона эди, вале оз киши била мундоқ ёрлиқ ўбдон калин йигитларни зарбироат уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддатта хонлар Андижон қўрғонининг муҳосарасиға машғул эдилар. Қўрғон эли қўрғоннинг якинига келгали қўймаслар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар ҳийла била мени хонлардин айирғай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламоғи оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъбмиз ва тарийқимиз эмас эди. Алалхусусиким, орада аҳд бўлғай, бу навъ бадаҳдлиқ худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумузни Ахсиға сол сак, ё Шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб, бизнинг сари бўлғай, ё бир нақни уйрулғайким, муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мирзони ҳам келтуруб, бизни Ахси қўрғонига олиб борди. Тош қўрғонда отамнинг иморатларида манга ворт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонга оғаси Бек Телбани йиборіб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг ишончлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўдуб, ўлтуролмай, Андижон устидин қўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ била шуҳрати бор эди. Ўш ва Марғинон бу кирган қўрғонларда қўйғон мўғулларни элнинг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин кўпқоч, Ўш ва Марғинон эли ҳужум қилиб, қўрғондаги мўғулларни тутуб, талаб, уруб, қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейинича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатта мутараддид эдук турмоққа, буларға хейли эътимод йўқ эди. Бежиҳат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди.

Бир сабоқи Марғиноидин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўрушдум. Ушбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдоработур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламак керак. Филвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид аркка борди. Кўпрукка кишн қўймоқ керак эди, кўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибаликдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тош бошида Танбал етти: уч минг яроқлиқ киши била келиб

кўприкдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахси ға киргач, яна баъзини кўрғонларга ва баъзини доруғалиқ ва тах силға ҳар тараф-ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида юздин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши била отланиб кўча кўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида эдукким, *Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Муҳаммад Дўст Танбал* қошидин ислоҳ учун қотроб келдилар. Урушқа таъйин бўлғонларни ерлик ерига турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға[1] келиб тушуб. Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Муҳаммад Дўст ёнди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Мақбарасининг жануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ била сўзни буларни тутмакка қўйғон экон дурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимға айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ўтти. кўралинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай. Не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била алар аркта ва бу заифлиқ била биз тош кўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо *Иброҳимбек сори ёндошиб, бу нидин манъ қила* ишорат қилди. Билмон, акс фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу ҳаракатни қилдиму, филҳол Шайх Боязидни тутти. Турғон йигитлар туш-тушидин ёпишиб, бу икки кишини тирт пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини тошшуруб, урушқа отландук. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг ухдасиға қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға кўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушқа элни таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ерни кўтариб кў чага тиқибтурлар.

Ушбу ҳолатда мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югуртдум. Турғи бермай *дуркураб коча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқориб*, килич тегурур маҳалда отимнинг оёғиға ўкладилар. Отим букилиб, ёғийнинг ўртасиға мени ерга урди. Чуст қўпуб бир ўк оттим. Сохибқадам Комилнинг[2] бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошиға мутаважжих бўлдум. Султон Муҳаммад Вайс отимнинг забунлиғини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отға миндим.

Ушбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жа ҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳон гир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ушбу фурсатта Сайид Қосимким, Поп кўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк кўрғон

---

[1] *Қ. б.* — кўрхона.

[2] *Қ. о.* – Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комолми, Коҳилми экани аниқ лаймади).

иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қилмок керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжиҳ бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин ўқ зўрлаб чикарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари ўқ мутаважжиҳ бўлдук.[1] Хожа Мир Мирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадурғонда Сайид Қосим, Дўст Носир Боқи Ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули кўкалтош илгаррак эдук. Дарвозаға рўбарў бўлғоч-ўқ кўрдумким, Шайх Боязид кўйлак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдаги ўқни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур. Кўча била қоча берди. Биз ҳам анинг кейинича ўқ юрудук. Мирзақули кўкалтош бир яёкка онёзий тегурди. Яна бир яёк Мирзақули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Иброҳимбек: ҳе, ҳе, деб ўта берғач, эшиклик, тувурлук ердин менинг қўлтуғумға ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қад ёфроғини кесибтур. Қоча берди. Орқасиға оттим.

Ушбу ҳолатта бир яёк фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасиға кўклай оттим. Бўрки кунгурага қадоғлик-ўқ қолди. Дастори илгиға чуюлуб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўққусиға сончтим. Оттин эгилиб эдиким, кўча томиға таянди, йиқилмади, ташниш била қочиб қутулди. Дарвозаға бўлғон отлиқ яёкни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Нечукким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош қўрғонда. Яна Жаҳонгир мирзони бир сут иншими бурупроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг ярими анинг била чиқибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибаликтин дарвозада туруб. Жаҳонгир мирзоға киши йиборилдиким, ёвук бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдуму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширнинг Сулаймон отлиқ навкари бор эди, ушбу ҳолатта ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ўшул дарвозада турғонда Кичик Аликим, Кўли Гил шикдоридур; мардоналиқ изҳори қилди.[2] Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навкари эди. Ўшда икки бор ҳам яхши борди. Мирзоға борғон киши келгунча дарвозада даранг қилдук. Борғон киши келиб дедиким, муддатидурким, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирмаўттузча киши бизинг била қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўнчинлиқ киши етиб ўқ келди. Биз нули

---

[1] *Қ. б.* — бу иборалар йўқ.

[2] *Қ. б.* — Кичик Али ва Вайсбек хўб мардона ишлар қилдилар.

равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шаҳр тарафига ёғий киши етти, Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лофинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не мондур. Бехуш киши мундоқ шикаст маҳалида таассуб қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва тавақ қуф чоғи эмас эрди, илдам-ўқ юрудук. Ёғий киши бизнинг сўзимизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Ахсининг бир шаръисида Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиднинг бир чўхраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. *Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча* аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий киши кўрунмай, Санг суйи юккори-ўқ юрурдук. Ушбу ҳолатта секкиз киши қолиб эдук: «Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалтош, Шоҳим Носир, Абдулқуддус Сейдий Қаро, Хожа Ҳусайний — секкизинчи мен эдим. Бу суй юқори тавр йўлғини учради. *Қўлнинг ичи кини мамарридин йироқ* хилват йўл, қўл юккори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлға қўюб, яна бир қуруқ қўлға кирдук. Эрта намози дигар бор эдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Элни паноҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштаға чиқиб қаровуллуқ қиладур эдимким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини, таҳқиқ қилғунча бўлмади, отланиб юруй бердик.

Қовғунчи йигирма йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким, мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлға кечтиким, қовғунча буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юруй бердик. Қочғон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чекра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳуе басан даст.[2]

Хонқули дедиким, мундоқ била бўлмас, *борчамизни олур*. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайдур эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослиқ бор эрди. Филҳол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқлиқ хуш ёқмади. Охир ҳуд бирор-бирор тамом қолдилар.

Бу минган отим бир нима сустроқ эди. Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимға минди. Ушбу ҳолатта Шоҳим Носир била Абдулқуддус Сейдий Қаровликим, кейин қолиб эдилар, тушурдилар. Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимоят ва мадад эмас эди. Отнинг ўзига-ўқ елдуруб бориладур

---

[1] *Қ. б.* — Хожа Ҳусайний. *Л. б.* — Хожа Хасий.

[2] «Енгилган сафга бир «ҳой» кифоядир». *Қ. б.*— ўзбекча: «Мағлуб ҳарифка ҳўй басдур»,— дейилган.

эди, оти бормағон коладур эди. Дуст бекнинг оти ҳам бўлдурди, қолди. Бу минган отим ҳам сустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимға минди ва қолди. Хожа Ҳусайний оқсоқ киши эди,[1] пушталар сари ўзини тортти, мен қолдим ва Мирзоқули кўкалтош отнинг қўш оёқ олурға мақдури қолмайдур эди. Қатраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулининг оти ҳам сустлиқ қила бошлади. Мен дедимким, сени ташлаб қаён борай, юр, ўлук-тирик била ўқ бўлали. Неча навбат Мирзоқулиға боқа юрудум. Охир Мирзо қули дедиким, менинг отим бўлдурубтур, бора олмассиз, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Манга ғариб ҳолати бўлди. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сайромий, яна бири Банда Али. Манга ёвуқроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир куруҳга ёвуқ бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимким, от ҳорибтур, ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён борай. Соғдоғимда ҳам йигирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирға еттиким, шояд тоғқа етиша олғаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўкни белимга сончиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимға хейли эътимодим бор эди. Бу хаёл била юруй бердим. Отимнинг илдам қотрор мажоли қолмайдур эди. Булар ҳам ўқ етар ерга еттилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтироз қилиб ёвуқроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвуқ еттим.

Бардаст айттилар: «Мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илгида эди».

Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинким, борчамиз анинг илигида бўлсак, хатар эҳтимоли кўптур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл борилиб эдиким, яна сўз айта кириштилар. Бу навбат аввалғидин мулойимроқ ҳикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта кириштилар. Буларнинг сўзига қулоқ солмай юруй бердим. Дара юққори-ўқ борадурмен. Намози хуфтанғача бордим. Охир бир уйча тошқа еттим, тошдин эврулдим. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам туштилар, ҳурмат ва таъзим била ҳануз мулойимроқ айта кириштилар. Дедиларким:— Мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнға борасиз? Онтлар ичадурларким, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимким:— Менинг кўнглум тўхтамайдур, анда бормоқ худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат қопуси йилларда топилмас. Мени бир йўлға бошлангким, хонлар қошиға борай. Сизларға кўнгулларингиз тилагандин ортуқроқ риоят ва шафқат қилай. Йўқ, агар муни қилмасангиз келган йўлунгиз била ёнинг. Менинг оллим — отиғим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларким:— Кошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундоқ солиб, не тавр ёнолинг. Чун бормайсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматта бўлғумиздур.

---

[1] *Л. б.* — Хожа Хасий барлик киши эди.

Мен дедим:— Бас, сидки қавлунгизға аҳд қилинг.

Мусҳафдин муғаллаз онтлар ичтилар. Манга филҳол итмийноне бўлди.

Дедимким:— Ушбу даранинг якинида кенг кўл йўлини нишон бериб эдилар, ушул йўлға бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, вале итмийнони тамом бўлмайдур эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича юрудум.

Бир-икки курух йўл борилиб эди, бир сой суйиға еттук. Дедимким:— Кенг кўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким:— Ул йўл хейли илгаридур. Кенг кўл йўли худ ушул экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувга еттук. Булар бу замон айттиларким, ғофил бўлубтурбиз. Кенг кўл йўли кейин қолмиш.

Дедиким:— Бас на қилмоқ керак?

Дедиларким:— Оллимизда Ғаво йўли якиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлға бошладилар.

Кечанинг уч посиғача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайромий дедиким:— Сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедиким:— Бўрка бошлиқ бир неча киши йўлға келибтур. Мундин ўтуб бўлмас.

Бу сўзни эшитиб, мутаҳаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким:— Бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоч от мот иликлаб, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролинг.

Дедиларким:— Мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур.

Қарнон[1] доруғаси Банда Али эди. Дедиким: Отимизға ва ўзумизға бўғуздин гузар йўқтур. Мен Карнонға борай, ҳар нима муяссар бўлса келтурай.

Ул ердин ёниб Карнонға юзландук. Карноннинг бир куруҳида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ узлаб келадур, бу хеч келмайдур. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни қўюнға солиб, изтироб била ёниб, юқор пуштанинг устига чиқиб бир қўлда[2] отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафға бир баландийга чиқиб, қаровуллуқ қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эдикким, Аҳмад қушчи[3] тўрт отлиқ била Ғаводин Ахси сариға борудур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалингким, отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам толмайдур эди, хароб бўлуб эди. Яна кўнгул тўхтамай буларға инона олмадук.

---

[1] *Қ. б.* — Кирмон كرمان

[2] *Қ. б.* — сув қозғон жарларда.

[3] *Қ. б.* — қавчин.

Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдукким, булар бу ахшом Карнонда бўлғуларидур. Кеча инчкалик била кириб, отларни чиқоралингким, ўзимизни бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эдиким, кўз етар ерда бир отнинг устида бир нима илтираб кўрунадур. Ҳеч билмадукким, не нимадур? Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Ахсида бизнинг била эди. Ахсидин чиққонда ҳарким бир тараф тушуб эди. Муҳаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур.

Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким:— Отлар икки кундурким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўёлинг.

Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдук. Намози дигар эдиким, бир отлиқ киши биз буккон пуштаға чиқиб борадур, тонидим: Ғавонинг улуғи — Қодирберди. Буларға дедим:— Қодирбердини чорланг. Чорладилар. Келди. Кўруб, сўруб, иноят, шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йибордимким, арғамчи ва ўрғоқ ва болту ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва егулик ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтанга миод қилдукким, ушбу ерда-ўқ келгай.

Кеч намози шом эдиким, бир отлиқ Карнон тарафидин Ғаво сари ўтуб борадур. Кимсен? — деб сўрдук. Жавоб берди. Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ унини тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдаға бўлди.

Қодирберди Ғавонйға қилғон миодка тура олмадук. Банда Али дедиким: — Карнонинг маҳаллотида хилват боғчалар борким, анда ҳеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердиға киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Карнонинг маҳаллотиға келдим, қиш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин тониб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши келтурди, ичтим. Ажаб хузур қилдим. Банда Алиға дедимким: — Қодирбердиға киши йибордингми?

Дедиким: — Йибордим. — Бу бесаодат рустоий мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсиға, Танбал қошиға йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон кўзум уйқуга борди. Бу мардаклар пуркорлиқ қилиб, яна манга айтадурким:— Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, ҳеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимға келиб айтадурким: Юсуф доруға келадур.

Манга ғариб дағдаға бўлди. Дедимким:— Англағилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким. Юсуф доруға айтадур:— Ахси дарвозасида бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишиға билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи

билакким, урушта манга тушуб эди. бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўктур.

Дедимким:— Сенинг хотиринга не етадур?

Айттиким:— Борча навкарларингиздур. не чоралари бор, бормоқ керак. Сизни подшоҳ кўтарадурлар.

Дедимким:— Мунча гавго ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким, Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики:— Не яшурай, Султон Ахмадбекнинг хабари йўктур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга гариб ҳолате бўлди. Оламда жон вахмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким:— Ростлигини айт! Агар иш ўзгачарак бўлгудектур, ҳуд вузу қилай. Юсуф оитлар ичти, вале аниг оитига ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиғ фаҳм қилдим. Кўптум, боғ гўшасига бордим. Ўзум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар яке рўз,
Бибояд рафт азин кохи дилафрўз.

Ўзумни ўлумга карор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб кела дур эди, вузу қилдим, икки ракъат намоз ўқудум, бошимни муно жотқа қўюб, тилак тиладур эдимким кўзум уйқуга боришбтур. Кўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рўбарўйимга аблақ от миниб кўп жамоати аблақсувор билан келдилар. Дедиларким — Ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионат тегуруб, подшоҳлик маснадига ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушкил иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этсун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда хушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳамроҳлари бир бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким:— Сиалар бу йўсунлук сўзлар сиз, аммо кўрайинким, қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?

Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин *отлиқнинг келур овози келди*. Юсуф доруға дедиким:— Биз агар сизни олиб Танбал қошига борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали.

Ул якин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишиларининг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўп рог бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ўшал ҳинда бу отлиқлар боғнинг эшигини топарға фурсат

---

[1] Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгил очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

қилмай, деворниким, эски бўлғон еридин рахна қилиб кирдилар. Кўрсамким, Қутлуқ Муҳаммад барлос ва Бобон Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йиғирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироғдин юкунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимға йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдиким, гўё манга янги боштин худой жон берди. Мен дедимким: — Ул Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг. Ўшал мардаклар коча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

Мен дедимким:— сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топдингиз?

Қутлуқ Муҳаммад барлос дедиким: — Ахсидин қочиб чиқғанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимким, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдумким, Хожа Убайдулло дедиларким, Бобур подшоҳ Карнон деган кенттадур, бориб ани олиб келингким, подшоҳлик маспади анга тааллуқ бўлубтур. Мен бу тушни кўруб, хушҳол бўлуб, улуғ хон, кичик хонға арз қилдим, хонларға дедимким: — Менинг беш-олти ини-ўғлум бор, яна бир неча йигит қўшунгиз. Карнон тарафидин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларким:— Бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал йўлға борғон бўлгой.

Ун киши тайин қилдилар, дедиларким: — Ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, бориким, зоҳирон хабар топқайсиз. Ўшул сўзда эдукким Бобон Парғарий дедиким, мен ҳам бориб истармен. Ул ҳам икки йигит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Букун уч кундурким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ сизни топтук, дедилар. Айттиларким: — Юрунг, отланинг, бу боғланғанларни ҳам олиб боралинг: мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни топибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларға қўшулалинг.

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафиға юруй бердук. Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч таом емайдур эдим. Намози пешин бўлуб эдиким, бир кўйни топиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин туйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш куплук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонға кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамни кўрунуш қилдим ва ўткан купларни тамом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлинди.

Ҳар ерда борғон кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримға келдиким, токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафға талаб қилойин деб.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА ВА ТИСЪА МИА[1]

Мухаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлоғиғаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била прашиб юруй дурганлар икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлгай эди. Аксар яёқ ва иликларида таёқ ва оёкларида чорук ва эгинларида чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамға тикилур эди. Манга ҳар юртта олачўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати килилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлик бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобон Пашоғарийниким, Хисравшоҳка элчиликка йиборилиб эди, келди. Хисравшоҳдин кўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисиға Хожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али кўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, карам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг валоятидин воке бўлди, адно кишиларга қилғон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиким, ул фурсатта андин улуғроқ кишимиз йўқ эди. Хуросон борурга тоб келтурмай, ёпар хаёли бор эди. Саринулдин шикаст топиб келганда даги кўч-уругини йибориб, ўзи жарида қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбат мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодёнға етганда Хисравшоҳнинг инисн Боқи Чағониёнийким, Чағониён ва Шахрисафо ва Тирмиз анда эди. Хатиб Қаршийни йибориб давлатхоҳлиқ изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бул

---

[1] Тўккиз юз тўккизинчи (1503—1504) йил воксалари. (Сарлавҳа К. б. дан олинди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очиқ колган. Таржималарда «Тўккиз юз ун...» дейилган).

ди. Аму суйини Уёч[1] гузаридин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидосидин Тирмиз тўғрисиға келиб кўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Коҳмард ва Бомиён сариғаким, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғаким, Хисравшоҳнинг ҳоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжиҳ бўлдуқким. Коҳмарднинг Ажар отлиқ дара қўрғонида уй-элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга кўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолким, бурунроқ менинг қошимда эди, яхши қиличлар чопиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди. Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатҳоҳона сўзлар арз қилди.

Даран Зиндонга етганда Қанбар Алибекким, Қанбар Али саллоҳ ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт кўч била Коҳмард келиб Ажар қўрғонида уй элни қўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида кўлуб эдилар. Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятка икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсиноҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва паришонлиқдур. Нечукким, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилиме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд,
Ним ноне гар хурад марди худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар,
Мулки иқлиме бигарад подшоҳ
Ҳамчунон дар банди иқлими дигар[2]

Умид андоқтурким, ушбу кун тонгла Хисравшоҳнинг жамьи навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мисли Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблуқ била рухсат берилсаким, тонглалиқта мужиби надомат ва пушаймонлиқ бўлмағай.

Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва уруқ қаёштин ҳар неча изойлиқ[3] воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбат ул вилояттин менинг била ҳамроҳ

---

[1] Л. б. — Уён.

[2] Ул дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди. Марди худо бир нонинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларга беради; подшоҳ эса бир иқлим мулкини олса, яна бошка иқлимни ҳам олиш фикрига тушади.

[3] Л. б. — беадолиқ. (عن الدلائل)

бўлуб келиб эди. Туқғонлиқ ва хизматгорлиқ мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби кудурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир мирзоға қочиб бориб, шар ва фитна мақомида бўлуб, Жаҳонгир мирзони мендин айириб, Хуросон элттилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиуззамон мирзоға ва манга ва Хисравшоҳға ва Зунунға бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар, бу тариҳқача мендадур. Мазмуни бу эрдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Улугбек мирзо ул оға инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжиқ бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркитай. Бадиуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонларига мазбут, кишиларини қўюб, ўзи Гурзвон ва Даран Зангда ул кўҳистонни беркитсун».

Менинг бу навоҳиға келган хабарим бориб эди. Манга ҳам етиб эдиким: «Сем Коҳмард ва Ажарда ул кўҳпояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнғусидур».

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улуқроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, наёнай элчилар ва талочилар жалд ва қадоға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтургай эдиким: «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юккори Тўққиз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг кўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрнинға ўлтурғон улуг подшоҳ ғанимнинг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа не умидворлиқ қолғай? Бизнинг била келган неким бўлган оч уруқ, уй-элни ва Боқи Чоғониёнийни ва ўғли Муҳаммад Қосимнинг бўлғон синоҳиларининг ва аймоқларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин мутавотир киши кела бошладиким: «Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлигини тилаб, бўлган мўғул улуси кўчуб Ишкамиш ва Фулул сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ета келсунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузулуб, подшоҳ қуллуғиға келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига черик отланғон хабари келди. Бу хабарин эшитиб, Хисравшоҳ Кундузда тўхтай олмай, бўлган кишисини кўчуруб, Кобул азимати қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчуб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад Туркистоний отлиқ Ўбдон эътимодлиқ бойири кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту[1] йўли била Қизил сув сари ошган маҳалда уч-тўрт минг уйлукким, Хисравшоҳға тааллуқ ва Хисор, Қундузда бўлур мўғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар. Қанбар Али мўғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг атвори Бокибекка ёқмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушукур андин бери Жа ҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ мўғул улусининг бизга қўшулғонини эшитиб, ҳейли бепой бўлуб, чорасини топмай, куёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллуқ ва давлатхоҳлиқ изҳор қилиб, истидъо қилиб турким, агар аҳд қилсалар, қулуққа келгумдур. Чун Боқи Чағониёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатҳоҳ тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлуқ аҳд бўлдиким, анинг жони амонда бўлғай. Молиға ҳам не миқдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув қўйи кўчуб, Андароб суйининг қотилишиға ёвуқ тушулди. Тонгласи рабиулаввал ойининг авоситида жарида Андароб суйини ўтуб, Души навоҳисида бир улуғ чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳашамат ва тажаммули била калин киши била келди. Қоида ва дастур била йироқтин тушуб келди. Кўрушурда уч катла юкунуб, ёнғонда ҳам уч катла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзоға ва хон мирзоға даҳи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муродича юруб, салтанаттин тек бир хутба ўз отиға ўқумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла паё-пай якунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортгандин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлиқ ва намакҳаромлиқ ковоқ ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олида ҳайл ҳайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлиқ қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи но хоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки ғариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкарлари айрилғон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эрди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт катла ушмундоқ мендин айрилибтур, яна келибтур. Яна бир буким, иниси Валини сўрдумким, ул качон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, ҳуд бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайгач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд»[2] Анинг давлатининг ва навкарининг интиқолида бу ҳарфни анинг тилига тенгри солди. Бир-икки гаридин сўнг мен отланиб ўрдуға келдим: ул даҳи тушган ерига

---

[1] «Шамту» — деб ҳам ўқилган.

[2] «Ул кечувларни сув олиб кетди».

борди. Ушбу кундин улуғ кичик, яхши-ямон ва бек ва бек навкар лари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бош ладилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача хеч киши анинг қошида қолмади...

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма уттуз минг навкарнинг эгаси эди, Қаҳлуғдингим Дарбанди Оханин хам дерлар. Хиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзоға тааллук вилоёт тамом анинг тахти тасарруфида эрди. Ҳукумат бил-истиқлол қилур эди.[2] Бир муҳассили Хасан барлос отлиқ қари мардак Илоктин Уёжғача дуруштлуқлар била муҳассиллиқ қилиб, бизни кўчуруб тушурар эди. Хисравшохни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ бизнингдек қаллош ва муғлуқ икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навкарига ихтиёри қолди, не молига, не жонига.

Хисравшохни кўруб ёнғон ахшоми Мирзо хон менинг қошимга келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар. Филвоқе шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосиға етгай.

Чун аҳд бўлуб эди, Хисравшохни ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элтгай. Уч тўрт қатор хачир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олтун ва кумуш ва нафис ни маларини юклаб элтти. Ширим тагойини қўшуб узаттукким. Хисравшохни Ғури ва Даҳона йўли била Ҳуросон сари йибориб, ўзи Коҳмард бориб кўчни сўнгимизача Кобул келтургай.

Ул юрттин, Кобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб тушгук, ушбу куни ўзбакнинг чопқунчисини Хамза бий мангғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чопти. Сайид Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йибориларди. Бориб чопқунчини яхши босиб, бир неча бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшохнинг жебахонасидаги жебаларни улашилди. Етти секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлғай эди. Хисравшоҳдин қолғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари даги хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Ушгур шаҳрға тушганда хабар топтукким Шерак арғуним. Муким арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин бехабар чериклаб келиб. Борон[3] ёқасида ўлтурубтурким. Панжҳир[4] йўли била ўтган кишини Абдураззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Кобулдин қочиб бориб, тарқалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун котиб субҳ вақтида Ҳубёи[5] кўтали била ошгук.

---

[2] *Қ. б.*— Қаҳлуғадинким.

[3] *Қ. б.*— бу иборя йўқ.

[4] *Қ. б.*— Обн Боро.

[5] *Қ. б.*— Панпер.

[6] *Қ. б.*— Хупиён.

Суҳайлни ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталға чиқғоч ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Суҳайл бўлмағай. Дедиларким, Суҳайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

Ту Суҳайли то кужо тобию кужо толе шави,
Чашми ту бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.[1]

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илғари борғон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била ўқ илик қўшарлар, оз-оглоқ уруш қондек қилур. Бот ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак[2]нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Кундуздин эл-кунига боқмай, Кобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондағилар бир бўлак: Сейдим Али дарбонким, Русто[3] ҳазорасида эди, Панжҳир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат қилди: яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар даҳи бу юртга мулозаматка келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин: яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Кундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймоқлар: бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжҳир ошар ҳаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробга эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсуб, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқандниng чорсуйида бўйнига урдурди. Бўлғон навкар савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртта қуллукка келдилар. Сайид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидаги Оқсарой ўланғига тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарлиққа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Оҳир Сейдим Али дарбошинг бир ўбдон навкари *бировнинг бир кўза ёғини торўиб олғон учун эшикка* келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Кобулнинг устига филҳол борурни бор масни кенгашилди. Сайид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, қиш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Боқи Чағониёний ва баъзи Кобул устига бормоққа сўзни қўюб, андин кўчуб келиб

---

[1] *Сен Суҳайл юлдузисен, қаердан чиқсанг ва кўзинг* кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

[2] Нусхаларда Шерак деган ном турли шаклларда ёзилган.

[3] *Қ. б* — Рустоҳ.

Або[1] қўруқиға тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Коҳмардта колғон уруқ саъб мухотара ўтқариб, келиб қўшулдилар.

Тафсили будурким. Ширим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била ўқ Коҳмард борур. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар, Боқи Чағониёнийнинг қалин мўғул навкарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнедағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиги дин ғараз ўзларини алардин айирмоғлиқ экандур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб, Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи[2] эли ёғиқиб йўлини тўсарлар. Аксар уруқни Боқибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда асир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Кобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або қўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир қўнуб, Чолоқ ўлангиға тушулди. Чолоқ ўлангида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон ғул киши била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида тушдум. Жаҳонгир мирзо буронғор одами била бизнинг улуғ чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жувонғор эли била Қутлуқ қадамнинг гўрхонасининг орқасидаги ўлангга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Мунинг учун эдиким, биз Шераки олғач-ўқ отасиға оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатдин дараиғ қилур эди.

Бир кун фармон бўлдиким, ғул, буронғор, жувонғор тамом жеба кийиб, отларига кежим солиб, ёвуқроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариги элга сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо буронғор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Ғулнинг олли чун сув эди, мен ғул киши била Қутлуқ қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул киши-си Қутлуқ қадамнинг кўпругининг устига тиқилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлуқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз оғлоқ чиқғон киши урушқа турмай қочқон била кўргонға кирдилар.

Арқнинг хокрези баландида қалин Кобул эли тафарржқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гирдлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидаги баландлиқ пуштанинг устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқлар қазиб, хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чинок ва

---

[1] *Қ. б.* — Аё.

[2] *Қ. б.* — Сиқончи.

баъзи йигитлар чопқонда тиқилиб йиқилиб эдилар. Буронғор тарафидин бир-икки йигит Кўча-боғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Кўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқимбекларни ораға солиб қуллуққа келиб, Кобулни топширмоқ бўлди. Боқи Чағониёнийнинг тавасеути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдаға ва таваҳҳумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдиким, тонгласи бўлған навкар ва савдар ва мол ва жиҳоти била чиқиб, кўрғонни топширғай. Хисравшоҳқа тааллуқ эллар бесарлиқ ва даст андозлиққа ўрганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармаслар. Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улуғ бекларни ва ичкиларни тайин қилдукким, Муқимни ва Муқимға тааллуқ эл-куини мол ва жиҳотлари била Кобулдин чиқарғайлар. Муқимға юрт Тебани[1] тайин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларға бориб, халойиқнинг ҳужум ва ғавғосини кўп кўруб, манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўклаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Ғавғо босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб, Тебаға тушти.

Рабиулаввал ойининг авохирида тенгри таоло фазл ва карами била Кобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежангу жидол муяссар ва мусаххар қилди.

Кобул вилояти тўртунчи иклимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарки Ламғонот ва Пуршовар[2] ва Ҳашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби кўҳистонлардурким, Карпуд[3] ва Ғўр ул кўҳистондадур. Бу тарихда ҳазора ва накдарий қавмнинг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимоли Кундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур.

Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воке бўлубтур. Тули машриқдин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Кобул иморат килгани учун бу тоғни Шоҳи Кобул дерлар. Бу тоғнинг ибтидоси Деврин тангисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида туганур. Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боғоттур. Менинг аммим Улуғбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг аткаси бу тоғнинг доманасида бир арик чиқарибтур. Доманадаги боғот тамом бу арик била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур, Ғалаба

---

[1] Қ. б. Тепа

[2] Қ. б. Пушовар (پشاور)

[3] Л. б. Кадев (کوهو)

лавандлиқлар анда қилиниб эди. Гоҳи мутояба йўсунлуқ Хожа Қофизнинг бу байтини тағйир била ўқилур эдиким:

Эй хуш он вақте ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд[1].

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шарқида бир улуғ кўл тушубтур. Гирдо-гирди бир шаърий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму[2] отлиқ мазордур: яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусамад тўғрисидадур. Хожа Рўшойи дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшуқ айрилиб келибтур. Ўқобайи дерлар. Ўқобайидин бошқа яна парчағина тоғ тушубтур. Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ кўрғон аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволиқ ер воқеъ бўлубтур. Бу улуғ кўл ва уч ўланғакким, Сияҳсанг ва Сунан кўрғон ва Чолоқ бўлғай, мушрифтур. Борча оёқ остидадур. Ўланғлар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур. Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Наравон ели дерлар. Арқта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифида бир байтни Бадиуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайларпай,
Ки ҳам кўҳасту ҳам дарёу ҳам шаҳрасту ҳам саҳро.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким, араб ғайри Арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки йўлдин икки бандардур. Бир Кобул яна бир Қандаҳор. Кошғар ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх ва Ҳисор ва Бадахшондин корвон Кобулға келурлар, Хуросондин корвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға воситa бу вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хитойға ё Румга борсалар, ушмунча ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти секкиз-ўн минг от Кобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма минг ўйлуқ корвон Кобулға келур. Ҳиндустондин[3] оқ рахт ва қанд[5] ва шакар ва акокир келтурурлар. Кўп савдогар бўлғайким, дах си, дах чилга[6] рози булмагай.

Қандай яхши вақтлар эдики, неча кишилар бош-оёқсиз бир канча ёмон отлиқлар билан бирга Гулкинада турар эдик.

[2] *Қ. б.*— Хожа Шамс. *Л. б.*— варақ четига форсча «Асл Хожа Шамсиддин Жонбоз мегуфтаанд ба сабабе ихтисор авом Хожа Шаму мегуфтаанд». – деб ёзиб қўйилган.

[3] Кобул аркида май ич, косани кетма-кет айлантирки, бу ер ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродир.

[4] *Қ. б.*— «Ҳиндустон» сўзидан кейин [illegible] сўзи бор. *Л. б.* Тўрт ҳарфлик бошқа сўз бор, ўқилмади.

[5] *Қ. б.* «ва пабот».

[6] Дах си, дах чил — ўнга ўттиз, ўнга қирқ учдан бир, тўртдан бир маъносида.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда топилур. Хиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсер ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, ҳаргиз қори ўқсумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор *колмағай*. Гармсерий ва сардсерий мевалар Кобул тавобеида кўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсерий мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва бихи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ кўптур. Мен олу болу ниҳоли кетуруб эктурубмен, яхши олубболулар бўлди ва ҳануз тараққийда эди.

Гармсерий мевалар мисли норунж ва турунж ва амлуқ ва найшакар Ламғонотдин келтурурлар. *Найшакарни келтуруб эктуруб эдим*. Чилғузани Ниждовдин келтурурлар. Кобул атрофидағи Кўҳистондин асал бисёр келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидағи Кўҳистондин асал келмас. Кобулнинг ривочи ҳуб бўлур, бихи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги даҳи яхши бўлур.

Бир навъ узуми бўлур, оби ангур дерлар, ҳейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Санд Домани кўҳийнинг чоғири тундлуқ била машҳурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф киладурларки: «Лаззати май маст донад, хушёронро чи ҳаз»[2].

Экини яхши бўлмас[3]. Агар Хуросон тухуми бўлса, фил жумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф ҳавоси бор. Кобул ҳавосидек ҳаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушҳаволиққа машҳурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт ҳуб ўланг воқе бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки курух бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби шимоли Чолок ўлангидур. Кобулдин бир курухдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғабри Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир Тепанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, *муҳтасар ўланглардур*. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сиёҳсанг ўлангидур. Чармгарон[4] дарвозаси бирла бу ўланг орасида восита Кутлуқ кадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини кўп бўлур учун, бу ўлангни кам қўрурлар. Бу ўланга пайваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гардида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машҳурдур.

---

[1] *К. б.* — Бухородин.

[2] «Май лазатини маст булур, хушёрларга бундан нима баҳра бор?»

[3] *К. б.* — Шу ибора бор: «Зироати жорўйи нажди[1]дур. Ковуни ҳам яхши бўлмас».

[4] *Л. б.* — Чармгарлар.

Кобул вилояти берк вилоятдур, ёт ёғи бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжҳирдадур[1]. Юқорироқ Жавак кўталидур, андин қуйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир пима узунроқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрирағи Бозоракдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кентига инар учун Порандий кўтали дерлар. Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб тарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб, Ҳафтбача била Парвонға келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғурбандтадур. Парвон йўлиға ёвуқроқ йўл Янги йўл кўталидур. Валиён ва Ҳиндхонға инар. Яна бир йўл Қинчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишиға шар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур. Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайғон[2] била юрурлар. Қишлар Обдара[3] била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара[4] била юрурлар. Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб[5] йўллари сув улуғ бўлғондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убур мутааззирдур. Қузлар уч тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлғонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тариқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл тун-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўлларбила келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Кишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини[6] ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Ҳиндустон чегараларигаким келдим, гузарлар била ўттим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим, Нилоб гузаридин кема била ўттим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас. Динкўт гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар.Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дамт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

---

[1] *Қ. б.* — Панжшер.

[2] *Қ. б.* — «Яна бир йўл Панжшер кўталидур» ибораси бор.

[3] *Қ. б.* — Сайқон

[4] *Қ. б.* — Обдара.

[5] *Қ. б.* — «Ва Савод суйини» бор.

Мухталиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шаҳрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида пашойи ва парожи ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва пакдаридур. Буларнинг орасида баъзи мўғулий тил била ҳикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоглар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, ғуркий, мўғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухталиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятта бўлғай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқаид ва Бухоро ва яна бу навоҳида валоятчаларниким, бир улуг вилоят таҳтида бўлгай, туман дерлар. Ва Андижон Ва Кошғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда парганa дерлар. Агарчи Бажур[1] ва Савод Паршовар[2] ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобеидин экандур. Бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузулуб, баъзиси афғонға кирибтур. Вилоятлиғи колмабтур.

Шарқи Ламгоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улуғроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нагарҳор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, икки уч ерда тангилари бор. Хирилжи[3] ва жамиъ қуттоут тарийқ афғонлардур, бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эрди. Қўруксойнинг оёғи Қоратуни мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳаттин йўл амин бўлди.

Гармсер била сардсер орасида фосила Бодом Чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида кор ёғар. Кўруқ сой ва Ламғонот тарафида кор ёғмас. Бу кўталдин нигач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор тўққиз рудтур. Шолиси ва буғдойи яхши бўлур ва порунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида, бир баландида тарихи тўққиз юз ўн тўртта бир чаҳорбоғ солдим, Боғи Вафоға мавсум, рудқа мушриф, руд қўрғон била боғнинг орасидадур, порунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Паҳорхонин босиб, Лоҳур ва Диболпурни фатҳ қилған йили кила келтуруб, эктуруб эдим, сабз бўлуб эди. Андин бурунғи йили найшакар даги экиб эдилар, яхши найшакарлар бўлуб эди. Бадахшон ва Бухороға ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафиъ,

---

[1] Қ. б. Бижовур.
[2] Қ. б. Пашовар.
[3] Қ. п. Кархжи.

оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқе бўлубтур, бир тегирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчаман бу пуштанинг устида воқе бўлубтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида дахи дардаҳ ҳавзедур, атрофи тамом норунж дарахтларидур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себарғазордур. Бу боғнинг айн ери ушбудур. Норунжлар сарғарғон маҳалда бисёр яхши кўрунур, хейли яхши боғ воқе бўлубтур.

Кўҳи Сафид Нингнаҳорнинг жанубида воқе бўлибтур. Бангаш била Нингнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳарғиз ўксумас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўҳи Сафид дерлар. Қуйи жулгада ҳарғиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволиқ ерлар бор. Сувлари совуқ, яхга анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинанур қўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Қўрғон баландида воқе бўлубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк қўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор била Ламғонотнинг орасидадур. Ҳар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қулласиға қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёқғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қўруқсой била келсалар, бир йўл Дири[1] кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруқсой қуйи Қоратудин[2] ўтуб[3] Ламғон борур. Агар Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб, Қарангриқдин[4] ўтуб, Бодич кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг без туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманга итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Ҳиндукуш тоғиға пайваста қорлиқ улуғ берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишанғға ёвуғроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нуҳ пайғамбарнинг отаси Меҳтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Меҳтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул элни ҳейли мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал коф ўруниға ғайн талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилоятни Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорға ёвуқроқ кофиристон Кавардур, Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бир-бириға қотилиб, яна бир тумандинким Мандровардур, қуйироқ Борон суйиға қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Даран Нурдур, ғайри мукаррар ере воқе бўлубтур. Даранинг пешгоҳида қўрғони бир тумшуқнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шолинояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норунж ва турунж ва гармсерий ме-

---

[1] *Қ. б.* — Дибри.
[2] *Қ. б.* — Қуробуқ.
[3] *Қ. б.* — Ўтуб дан кейин: Улуғ Нурдин Борон суйини кечиб, Бодиж кўталидин ўтуб, иборасн бор.
[4] *Қ. б.* — Қаронойқириқ.

валари бордур. Озроқча хурмо йиғочи хам бордур. Кўрғоннинг икки тарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дараи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани кўрулмади. Узуми хам бўлур, узуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дараи Нур чоғири машхурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қипқизил бўлур, вале арра тоши кайфиятликроқтур. Агарчи иккаласининг кайфияти шуҳратича йўқтур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари хам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз сахлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воке бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳадидяр. Агарчи улуғлуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли камдур, озроқ берурлар. Чағонсарой суйи шарқшимолий тарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоятнинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйиға қўшулуб, шарққа бока оқар. Нургил бу сувнинг ғарб тарафидур. Кунар шарқ тарафи. Мир Сайид Али Ҳамадоний рахматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръи юққорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонға элтибтурлар. Нақл қилғон ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар хам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол кўрунадур, вале бу хабар тавотурға етишти, бу туманнинг қуйи оёғиким, Ламата канди[1] дерларким, андин қуйи Дараи Нур ва Атарға тааллуқдир. Ушбу Ламата кандидин юққори тамом бу Кўҳистондаким. Кунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай бу шосъдурким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмоғон бўлса, бу кўтарганларни бехост мутаҳаррак қилур, бу мартабаким, такаллуф қилиб, ўзларини сахласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилғон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамиъ бу Кўҳистон эли муттафиқул-калима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг султони эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг, онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъхуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшитгач, қора чирмаб аза тутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун агарчи мусулмондур, вале куффор русумини бажой келтурурлар. Улуғ рудким, Чағонсарой суйиға машҳурдир, Чағонсаройнинг шарқшимолидин ва Бажурнинг орқасидин келур. Ғарб тарафида Пич

[1] Қ. б. Мулата канди ملته كندى

отлиқ кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб, бу сувға қотилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дараи Нур чоғириға ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас. Сув юққориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келтурурлар. Мен Чағонсаройни олғонда Пич кофирлари бу элга кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шоеъдурким, ҳар кофирининг бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўруниға чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома агарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобеидиндур, вале муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Кўҳустонда воқе бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре гўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале жўшида қилурлар. Қишлар товуқни бисёр парвори қилурлар. Эли шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида ножу[1] ва чилғўза ва булут ва ҳанжак йиғочлари бисёр бўлур, ножу ва чилғўза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин юққори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Кўҳистон элининг чироғлари тамом чилғўза йиғочидиндур, шамъдек ёнар, хейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди. Дерларким, йиғочдин йиғочға нишебга боқа бир газ отими учар. Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, чуст ёрмашиб чиқти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор тушти. Бу тоғларда луча[2] қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун дерлар, бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқтур, улуғлиғи кабки дарича бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сичқон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди андин келур эмиз. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжҳир туманидур. Йўл устида воқе бўлубтур. Кофиристон анга бисёр ёвуқтур, қуттоут-тарийқ куффорнинг мурури Панжҳирдиндур. Куффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим[3] олурлар. Мен бу навбат келиб Ҳиндустонни фатҳ қилғонда, кофирлар келиб, Панжҳирдин қалин киши ўлтуруб, кўп харобликлар қилибтурлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни банд дерлар. Ғўр[4] сари бу кўтал била борурлар, ғолибо ул жиҳатдин Ғурбанд дебтурлар. Сардараларини ҳазоралар шуғл қилибтур, бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур.

---

[1] *Л б.* — [illegible] К б. [illegible]

[2] Биз «луча» шаклида ёздик. Л б. [illegible] К б. [illegible]

[3] *Қ б.* — ким.

[4] *Қ. б.* — Ғўри.

Яна кўҳ домана кентларидур, боши Митакача ва Парвон ва оёғи Дурнома, ўн икки ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари боридин тундроқдур. Бу кентлар гамом тоғ этагида воқе бўлғон учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале харжда ройиж эмастурлар. Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки парча ҳамвор дашт воқе бўлубтур. Бирини Курраи Тозиён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жиқин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, аидин аидак қизил гул иди келур, лолан гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидин тубигача Хожа Ригиравон дерлар. Ёзлар дерларким, пақора ва дуҳул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул тавобеи кентлардур. Кобулнинг ғарби жанубида улуғ қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтуруб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур. Бу тоғ берк тоғ воқе бўлубтур. Ҳарманд ва Синд ва Дуғоба, Қундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйидин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқе бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғичча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарканд дер экандур. Ламғон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламғон[1] тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалик, сафоликқина боғчалари бордур, суйи совуқтур, яхобқа эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентта Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалик, сафолик манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдимким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир куруҳ-бир ярим куруҳ

---

[1] Қ. б. Ламғон. Л. б. Ламғон.

юққори боқа доманада тоғнинг[1] тубида чашма воқе бўлубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур, латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Кобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин арғувонзор воқе бўлубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўктур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азизнинг кароматидур. Сеёронга важҳи тасмия муни дерлар. Бу чашманинг атрофини мен сангкорлиқ қилдурдим. Чашмани гач ва соружа[2] била даҳи дардаҳ қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлиқ, гўнияликқ тахти бўлди, тамом арғувонзорга мушриф, арғувон гули очилгон маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сариқ арғувони ҳам бисёр бўлур. Сариқ арғувон била қизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ярим тегирмон суйи жорийдур. Бу сувни мен ариқ қаздуруб, дашти Сеёронинг ғарби-жануб тарафидаги пуштанинг устига келтурттум. Пуштанинг устида улуғ гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзил бўлди. Бу суфадин юққорироқ пуштанинг ёнида узум боги солдурдим. Бу ариқнинг тарихи жўйи хуш[3] топилди.

Яна, Лаҳуғар туманидур. Улуғ кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло Яъқуб бу Чархдиндур. Муллозодаи Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лаҳуғар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лаҳуғарнинг ўзга кентларида бог бўлмас. Авғоншол элдур. Кобулда бу лафз шоедур. Ғолибо авғон[4] шиордурким, Авғоншол дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабуктигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шиҳобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шиҳобиддинин Табақоти Носирийда ва баъзи Ҳинд тарихида Муиззиддин битиб турлар.

Учинчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар. Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандоҳорни ҳам Зобулистон дохили тутубтурлар. Кобулдин ғарбқа боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнидин тебраб, икки намоз ораси ва намози дигар Кобулга борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон суйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч тўрт кенти кориз била маъмурдур. Кобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Кобул қовунидин ортуқроқтур. Олма

[1] *Қ. б.* — боғнинг (?).
[2] *Л. б.* — сорух.
[3] Жўйи хуш [illegible] Рақам билан [illegible]
[4] *Қ. б.* — афғон.

ки ҳам *яхши* бўлур. Ҳиндустонга элтарлар. Экини бисёр нурма шаккаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфроқ ҳар йили киюрурлар. Вале Кобул экинидин мунинг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўин экирлар. Тамом Ҳиндустонга борур. Бу элнинг яхши маҳсули рўиндур.

Саҳро шишини ҳазора ва афғондур. Кобулға бока Ғазни ҳамиша арзонликтур. Эли ханафий мазҳаблиқ, покиза эътикодлиқ мусулмон элдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдурахмон Ғазнининг акобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаййин ва муттақий ва парҳезгор киши эди. Носир Мирзо ўлган йили оламдин нақл қилди.

Султон Маҳмуднинг кабри Ғазнининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар. Ғазнининг яхши узуми Равзадиндур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг кабри ҳам Ғазнидадур. Мутабаррак мазорат Ғазнида бисёрдур.

Кобул ва Ғазнини *олтун йилқим*. Кўҳат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чопиб, ғалаба қатл қилиб. Дуки била ўтуб. Оби истодасиниг ёни била Ғазниға келдим. Дедиларким. Ғазнининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани махсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларнинг газнири экандур. Қабрнинг устиға бир жулъя ясабтурлар, ҳар замон жулъяға тегадурлар, жулъя тебрангач, қабр тебрангандек махсус бўладур. Нечукким, кемага кирмаган ял кемага киргач соҳиб мутаҳаррик махсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жулъядин йироқ турдилар, бир неча салавот айттилар, қабрда ҳаракате махсус бўлмади. Буюрдумким, жулъяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонот нечук мундоқ муҳаққар ерни пойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон Маҳмуд замонида уч тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ғазни суйида. Ғазнидин шимол сари уч йигоч сув юққори, султон бир улуғ банда солибтур, бу бандининг баландлиғи қирқ эллик кари бўлғай, узунлиги тахминануч юз кари бўлғай, сувни *анда* захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинга сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Ғурий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султонниинг аждодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ғазни шаҳрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин дақақаи номарғи қўймабтур. Андин бери бу банд бузуғдур. Ҳиндустонни фатҳ қилғон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилди. Тенгри иноятидин умид борким, бу банд ободон бўлғай.

Яна бир банд Сиҳан дур. Ғазнининг шаркида, бу ҳам Ғазнидин икки уч йигоч бўлғай, бу ҳам мудҳатлардур харобтур. Ободон

---

[1] *К. б.* — Сиҳон.

қилур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридех бандидур. Бу банд маъмурдур.

Китобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ушул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Яна бир тарихда кўрулубтурким, ройи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара килғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ирокайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез совуқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин еттисеккиз йиғоч бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз кўрғонининг ичида эксер се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз холи аз истеҳкоме эмастур. Носир Мирзо била ёғиқиб мирзоға хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғонлол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баркистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг кабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонға элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят топкан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо гирди тамом куттоут-тарийқ афғонийдур, мисли Хугиёний ва Хирилча ва Тўрий[1] ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Манга ҳам улуғ ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтиға фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тарийқи била забтиға мутаайиндурмен.

Кобул бўлукотидин бир бўлук Аласой бўлукидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин туптуз келур. Кўра деган ерга етгач ўк Аласой сари кичикрак кўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсер орасида фосила Кўра кўталидур. Ушбу Кўра кўталида эрта ёзлар қушларнинг гузаридур. Нижров тавобеидин Пичғон[2] эли бу кўталда қалин қуш тутарлар. Кўталнинг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш олти қари йирокроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмигача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдир. Қушлар ёвуқ келгач ўк тўрни кўтарурлар. Қушлар ўзи ўк тўрга кирар.

---

[1] *Қ. б.* — Бурий.

[2] *Қ. б.* — Жийғон.

Бу тадбир била ғалаба қуш тутарлар. Андоқ муболағa қилурларким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким[1] бўғузлариға фурсат бўлмас. *Ул вилоятта Аласой анори машҳурдур.* Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Мунинг анорларини тамом Хиндустонға элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хушрангроқтур.

Яна бир Бадрон бўлукидур. *Аласойнинг ёнидадур.* Мунда мева бўлмас, қорандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқандда атроқ ва аймоқ сахронишиндур. Бу вилоятнинг сахронишини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин куллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин куллийроғи Маҳманд[2] афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамғо ва сахронишини била секкиз лак шохруҳий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур: ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдир. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пуштолиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулгасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ути бўлур, отға бисёр созвор ўттур. *Андижон вилоятида* бу ўтни бутка ўти дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистонинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилик яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг *яйлоқларининг бу яйлоқларға* ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсунлуқ тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу[3] ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклик,[4] тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бефойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, кўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Хиндустон қушлари, Хиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча[5] ва маймун ва нилагов ва кўтахпой, балки бу мазкур бўлғон жониворлардин даҳи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жонивор бўлурким, Хиндустонда даҳи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дараи Зиндон ва Дараи Сўф ва Ғарзавои ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсунлуқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулгаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси якдаст

---

[1] *Л. б* — бу жойлар тушган.

[2] *Л. б.* — бу жойи тушган

[3] *К. б* — Меҳманд

[4] [illegible]

[5] *К. б* — чанжаклик

[6] *К. б.* — павха. [illegible] *Л. б.* [illegible]

ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйға созворлур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чоқудек ҳамворлур, экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Тақоблари берк[1] даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас: бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг бек ерлари пастиларда воқе бўлубтур. Ғўр ва Ғазқ[2] ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулғасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйға созворлур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур блғон тоғларнинг берк ерлари қўйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Яна Хожа Исмоил ва Дашт, Дуқи ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари элларига муносиб тушубтур, нечукким, «тенг бўлмагунча, туш бўлмас», дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи қиш қори улуғ тушар, вале яхши ўтунлари бордур ва ёвуқтур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжак[3] ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур[4] ёруғ куяр, (тутунининг яхши иси бўлур, чўғи ҳам ғалаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохларига ўт қўйсалар: ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг куймаги хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шоероқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст паст тиканлар бўлур, ўли-қуруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқе бўлубтур. Йўруғчқа палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқе бўлубтур: аксар кентларида ободонлиқлари бу ораликдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, орқорғалча бўлғай қишлоққа, яйлоққа ўтарда муайян тутковуллари бордур. қушлиқ ва итлиқ йигитлар бориб, тутковулни сахлаб, кийик олдурурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ершинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улуғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзга кўтал йўқдур. Бу жихаттин тамом қушлар мунинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидаги эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида кишининг охирларида ўрдак қалин келур, бисёр

---

[1] *Қ. б.* — тераиг

[2] *Қ. б.* — Карбу.

[3-4] *Қ. о.* — Чанжак

семиз бўлур, андин сўнгра турна ва каркара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида, турнага таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қаркара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ ғайри мукаррардур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инчка таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шоҳдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлиғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғоқча тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлиқ қовоқ ўқ турур. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тариқ била қалин қуш тутарлар, вале қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмғурлуқ ва коронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва даррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва муттасил учарлар ва паст учарлар, коронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, коронғуда оқариб кўрунур. Қўрқунчдин сув юққори, сув қуйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тариқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матоъким борур, соч ўтағасидур. Яна жамиъ сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучлари қуш тутмоқтур. Қуллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, кўл ўртасида тўр қўюб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар, Борон ўлтурушлуқ эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жах[1] боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн ўн икки пуштвора яна кўк шобоқдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солғон замон ўқ сувға кириб маст бўлғон балиқни тута киришурлар. Қуйирок бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча бармоқча хунчаларни чиғдек тўқурлар, бу чиғни сувнинг тўқулур ерида қовоқ қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоқким, сув бу чиғка шариллаб тушгай, тушган била қуйи-ўқ боргай, сув у қуйи борур, балиқ чиғнинг устида қолур, маст бўлғон балиқни юққоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбаҳор суйида, Парвон суйида, Нсталиф суйида бу тариқа била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўқулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ери чуқурроқ қилиб, ўчоқ пояси-

---

[1] *Қ. б* — хаж

дек тошларни бу чуқурларда қуюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ каларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб чиқа олмас, бу қалағон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чуқурларнинг бирини очиб, қирқ эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тариқ очарларким, ул чуқурни муайян белгулик ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қуюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чигдак тўқуб беркитурлар. Андоққим, оғзи бу чиғ била баробар бўлғай, узунлиғи бурунғи чиғнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чиғнинг ичкариги оғзидинким, кирар улуғ чиғнинг ичига кирар, улуғ чиғнинг қуйиғи оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чиғнинг қуйиғи ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юққориғи оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғиздин ўтуб, улуқ чиғнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини ҳуд беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чиғнинг ичкариги оғзининг тишлар[1] жиҳатидин ўта олмас. Бу чиғни ул қўйғон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо гирди ҳуд гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, кочса эшик ҳуд бир-ўктур, ўшул мазкур бўлғон чиғқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда кўрулган эмас.

Кобул олғондин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом кишн кора ва рахт ва матоъ била солим ва саломат ота оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат берғандин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларга ўк тақсим қилилди. Ғазнини тавобеи ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Маидровир ва Дараи Нур ва Кунру, Пургил ва Жигонсаройни Носир мирзоға берилди. Ўзум била казоқликларда била бўлуб келған бекларга ва йигитларга баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят ҳуд ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йигитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойридин ва Андижонийдин ўзғани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шаҳрро тавон баст, патвои даҳани мухолифон баст».

Чун Самарканд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ кўрулдиким, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ ҳуд етқуруб бўлмас, бу эл ва улусниинг кўчаларига бирор нима ошлиқ бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор топиб,

---

Л. б. — тишлар.

«Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

Кобул ва Ғазни вилоят на тавобеиға, ўттиз минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Кобулнинг даромад ва хосилини билмай мундоқ куллий таҳмил бўлғони учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатин ихтироъ қилдим. Султон Масъудий хазарасиға калин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар йиборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бурунроқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳатлардин Султон Масъудий ҳазорани чопа отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх қўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхоҳ чопилмади, андин сўнг Сурох йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарё хонининг ўғли Ёр Хусайн Баҳра тарафидин қуллуққа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ер сув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқик қилилди. Баъзи Дашти дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушига карор тонти.

Шаъбон ойида офтоб далв буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти кунуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эрди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва тукор ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача: ҳайрате бўлди, филвоқе жойи ҳайраттур.

Носир Мирзоким, илгаррак вилоятиға келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ул кездин келган аймоқ ва ахшом кишилоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолғон черикларни бир икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга қўшуб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қўйи Қўшгунбазга тушулди. Носир мирзо навкар-савдариға вилоятидин бирор нима еткуруб, икки уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улуғларидин Пихиким, корвони била экандур, келтурдилар. Йўл айпр маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳам роҳ қилилди. Бир икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға[1] тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўгиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Кўракатрида соч ва сокол киркар эрмишлар. Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб, Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвук етганда Хожа Муҳаммад Аминға айтурким, Кўракатри Бикромнинг кошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожа филҳол хабосат қилиб, анинг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадук, бу кортда Синд суйи кечарни ва кай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

---

[1] *Қ. б* — Жамруд

Боқи Чағониёний арзға еткурдиким, суи кечмай ушбу ердин ора қўнуб Куҳат отлуқ ерга борса бўлур эмишким, калин жамъиятлиқ ва моллиқ эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзға еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эрди. Улуғ ихтиёр киши Куҳат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исботиға неча топуқ ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добониға ёвуқроқ келиб тушулди. Ул маҳалда Кокиёний афғони Паршовар[1] да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманалариға тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Хисрав Кокиёний бу юртга келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл айир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юртдин ярим кеча кўчуб, куи чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чоштгоҳда Куҳатни чопилди. Қалин гов[2] ва говмиш тушди. Афғонлардин дағи калин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилилди. Уйларида ошлиқ ҳуд бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасиғача чопиб, ора қўнуб келиб, бизга қўшулдилар. Боқи Чағониёний арзға еткургандек нима черик элига тушмади. Боқибек бу саъйдин шармандароқ бўлди. Куҳатта икки кўнуб, чопқунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёпилғай.

Ёр Ҳусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эрди, истидъо қилдиким, Дилазоқ ва Юсуф Зайи ва Кокиёний ға фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Кўҳатдин рухсат берилди. Кўҳаттин кўчуб, юққори Бангаш сари Ҳангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Кўҳат била Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур: кўчуб бу дараға кирганда, Кўҳатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб, дараниг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусаид Камарийким жамиъ Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзға терурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғлар. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб, келиб, улуш парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йигитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданини олғайлар. Ўзга черик элига фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тушлуқ-тушидин юруб, бу афғонларни жазосиға еткургайлар. Тушлуқ-тушидин юруган била уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз юз эллик афғонни чопқуллаб олиб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олдида ўт тишлаб келур эмиш. Яъни мен сенинг ўкингдурмен деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар.

[1] *Қ. б* — Пиштовар
[2] *Қ. б* — ўй.

Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини улдуруб, тушган юртта калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди. бу навоҳидаги афғонлар бир парча тоғни сингир килдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора қўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора қўнуб, юққори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидаги афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдан баъзи чопқунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб, йўлсиз юруб, орада бир қўнуб, тонгласи бир тепадек иниш дин иниб узун-узоқ тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру кўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар ҳуд аксари колди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки куруҳ экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тилибила лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну тўп-туз ерда воке бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чикар. Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпора ва Синд суйидур, шарқи Динкут, ғарби Даштким. Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Куроний, Кивий, Сур, Исохайл, Ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилдиким, туздаги қабойили, шимолидаги тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Кивининг сингири экандур, бориб бир замонда олиб, қатли ом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига хейли тушти, Баннуда ҳам калла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг Кивининг улуғларидан Шодихон отлиқ мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладук.

Кўҳатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидаги афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннуни чопғонидин сўнг ер-сувни билур кишилар арзға еткурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлиқ элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар. Сўзни Даштни чопиб, ул йўл била чиқарға қўюб, тонгласи андин кўчуб, ушбу рудининг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб, Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб. Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабихун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилулур эдиким, буронғор, жувонғор, ғул, ировул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тушидин яроғланиб

яёқ ўрдунинг гирдиға чодирлардин бир ўқ отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда ўқ бўлурлар эрди. Ҳар кеча бу дастур била томон черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч тўрти машъал била ҳар ахшом навбат билан эврулур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврулур эрдим. Чиқмағон кишининг бурнини тешиб, черикдин эврутур эрдук. Буронғор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим тағойи, Сайид Ҳусайи Акбар ва яна баъзи беклар эди. Жувонғор Мирзо хон Абдурраззоқ мирзо, Қосимбек ва яна баъзи беклар эрди. Ғулда улуғ беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайид Қосим эшик оға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча кундуз чоғдовуллуқ навбати эди.

Ул доманидин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз кўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала кораларға сув олдилар. Бу сойдин бир кари бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамиъ рудларининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувға ёвуқ воқе бўлубтур. Ушбу кўрук рудтин саҳар кўчуб, намози дийгар Даштнинг кентларига чарида отлиқ черик эли етипти. Чопқунчи бир неча кентни чопиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонғача, тонгласи тушгача кейин қолғон юклук гала ва тева, яёқ-яланг кела колди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин уй ва қўй келтурдилар. Афғонларнинг савдогарларини йўлуқтуруб, қалин оқ рахт ва ақоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нухонийким, афғонлар орасида машҳур ва муътабар савдогарларидин эди. Ҳинду мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёқ афғон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб. Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласиға кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвуқроқ тушулди, андин кўчуб, Гўмал суйи ёқасиға тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Сангсўрох йўликим, Баркдин ўтуб, Фармул келур. Яна бир Гўмал рудини ёқалаб Баркға етмай бу ҳам Фармул келур. Гўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда экавда икки-уч кун паё-пай ёмғурлар ёғди. Гўмал руди хила улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўттук. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Гўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улуғ бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, ҳануз сўзни бир ерга қўймайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўқ сўзлашиб, қайси йўл била юрурни қарор берур хаёлда эдим. Ийди фитр эди. Мен ийд ғуслиға машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибтурлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарбий тоғинингким, Кўҳи Меҳтар Сулаймон дерлар, ушбу тог Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эбрулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, роилари мунга қарор топиб, тумшуқ

йўлига бўлубтурлар. Гуслдин фориғ бўлғунча черик эли тамом тумшуқ йўлиға туз олиб, аксар Гўмал рудидин ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвуғини билмай, арожиф сўз била бу йўлға кирдук. Ийд намозини Гўмал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзи қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли йилини Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Гўмал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юрудук. Бир-икки куруҳ борилиб эдиким, қони тутулғон бир неча афғон тоғ этагидаги пуштларда пайдо бўлдилар. Жиловрез ул сари мутаважжиҳ бўлдук. Аксари кочтилар, баъзиси жаҳл қилиб, доманадаги ушоқ тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афғон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо пари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чаноқ жибалиқ чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риояти ва тарраққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлуқ қадам бир афғон била чопқулашиб, тутоғлашиб, ўн-ўн икки қари ердин билаўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепа бир афғон била даст-у гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмисигача юмаланиб келдилар, аниг ҳам бошини келтурди. Бу афғонларни даги асири хейли тушуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб, Меҳтар Сулаймон тоғини доманалаб, жануб сари боқа юруб, уч орада қўнуб, Синд суйининг ёқасидаги Мултон тавобеи кентларидин Била деган қасабачаға етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолған эллар оролда кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Аҳмад орук эди, бир Меҳтар фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элига тушди. Бу навоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир нораси сунининг улуғлугиға эътимод қилиб қиличлар иликларига олиб, шамширбозлик қилиб, тикка қила бошладилар. Оролға ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз ялангоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзидаги сув икки-уч ҳисса бўлғай эди, бу юздаги сув бир ҳисса. От уздуруб ул юздагиларнинг муқобаласида бир ўқ отими ерда пойобқа чиқти, сув отнинг қантолида бўлғай эди. Бир сут пешимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо ҳамлини тузди экин, кейиндин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ўшандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ оттилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғиз яйдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин уздуруб кечиб, ғанимларни кочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди.

Еғийни кочурғондин сўнгра черик эли ўтуб, рахт ва гала-кора ўлжа келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналикларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бакавуллук мартабасиға еткуруб эрдим. Бу ишидин ҳуд аниинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият ҳам килдим. Нечукким, мазкур бўлғусидур. Воқе иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув куйиға бока кўчулди. Черик эли чопқун чопа-чопа отларини харобқилдилар. Моли ҳам арзандаи чопқун змас, тамом уйдур. Даштта ҳуд қўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элига тушар эди. Даштдин ўтгач, уйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидаги кучларда ҳуд андоқ бўлдиким, бир қуллукчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, кўплугидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазоҳим бўлғон учун бирини сиёсат учун пора пора килдурдим. Бу мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур. Мехтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқе бўлубтур, бу мазорни кўчуб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятиға тааллук рудға тушулди. Ул юрттин кўчганда Шоҳбек навкари Фозил кўкалтошнингким, Сивининг доруғаси эди, йигирмача коровуллукға келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун кудурати йўк эди, от ва яроклари била-ўқ қўя бердук. Ора кўнуб Дуккининг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин наррок ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун килур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсиданким, Пир Кону сари бока чиқайди, кўк хавид ҳуд йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи ҳуд топилмас эди. Ушбу юртлардин черик *элининг отлари қола бошлади*. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизликдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдиким, чодир ичида сув ичка *пойчадин эди, гилемларни бир ерда* сиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға дедиким, *хилват сўзим* бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боқи Чағониёний манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўткариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи тахқик қилинг. Ғолибо Сайид Ҳусайн Акбар ва Султон Али чухра яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит яланг ҳам бор эди экин. Филвоқе Жаҳонгир мирзо мунда асру кўб борди. Тукғонликни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг мукобаласида эдиким, Коҳмардда ул ҳам бу бадбахт мардакнинг иғво ва

ифсоди била эди. Ул юртдин кўчуб яна бир юртка тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзоға бошлатиб, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Куни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-ўбдон кишилар яёкладилар. Шоҳ Маҳмуд ўғлоқчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Ғазниғача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чопиб, бир пора қўй келтурди.

Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ғариб улуғ сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пуштолар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пуштолар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пуштолар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулгасининг ва Ғазни рудининг Қорабоғ ўлангининг баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайғанда зироатдин орткон сувлари эмиш. Оби Истодға бир қуруҳ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима кип қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдиким, тоғлон қоз экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин беҳадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмурткаси. Сув киноғидин бу қушларнинг юмурткаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим қуруҳқа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар, сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун ғолибо суйи чуқур эмастур. Катта воз даштининг Оби Истодға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд қурук рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундан ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Агарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимани арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўҳнаноний била Саридеҳ бандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир икки кун меҳмондорлик қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар килди. Ул йил аксар сувлар улуқ кириб эрди. Андоққим, деҳи Яъқуб суйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида деҳи Яъқуб суйиға солиб, эл кема била ўтар эрдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Кобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж заҳмати била тенгри раҳматиға борибтур. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятларидин бирор нима тегуруб, икки-уч кун кейинроқдин келай, деб Қўшгумбаздин рухсат тилаб олиб эди. Биздин айрилғач, Дараи Нур эли бир нима саркашлик килғон жиҳатидин черикини Дараи Нур устига йиборур. Дараи Нурнинг қўрғонининг берклиги ва ерларининг шолизор жиҳатидин бўртоғлиғи бурун маълум бўлуб эди, бу черикнинг сардори Фазли

черикни эҳтиёт қилмай мундоқ, якраха йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунға қўяр. Дараи Нур кишиси чиқиб паришон борғон чопқунчини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва ярок олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму е Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳлулким, буларча шарир, муфаттин ва мудамме ва мутакаббир киши бўлмағай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳлулға берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмоқчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу киш Носир мирзонинг ҳамкоса ва ҳамсуҳбати булар эдилар. Бу киш бир қатла бориб Таркалоний афғонини чопарлар, ёз бўла тамом айтмоқот ва ташқи эл ва улуснинг кўч ва молларикким, Нингнаҳор ва Ламғонот келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёкасиға келди.

Носир Мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била якрўй бўлғон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Қундузни Қанбарбийга[1] бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадашхонға йиборди. Муборакшоҳким, оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қалъаи Зафарким, бурун Шофтеварага[2] машҳур экандур, қўрғон қилиб беркитти. Қалъаи Зафар отини ул кўйди. Яна Муҳаммад[3] қўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчиси эди, ул вақт Хамлангон анинг иликида эди. Рустоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр, Роғий ҳам оталари шоҳларнинг бекларидин экандур, Роғда ёғиқти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навкари эди, бу бузуглуғда бегидин айрилиб, бир неча қолғон-қочғон синоҳи ва аймоқни йиғиб, ўзини беркка тортти. Носирмирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешнинг ангиз ва иғвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадиуззамон мирзоға ва Зуннунбекка мулоқий бўлиб, борчалари бориб Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзоға мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзоға ёғийлиқлар қилиб, анвоъ беадабликлар булардин зоҳир бўлиб эди, булардин мирзонинг кўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорликлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навкар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди. Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзони кўрмаклари мумкин эмас эди. Бадиуззамон мирзо худ буларнинг илгида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

---

[1] *Қ. б.*— Қамбар Алибек
[2] *Л. б.*— Шоф-тинвир
[3] *Қ. б.*— Маҳмуд

Султон Ҳусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларни юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари рухсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроксиз ва беҳисоб эди, рухсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилған сойин бу рухсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундук тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минг навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидаги вилоятларға не қилғайсен? Бир неча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ожизат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб Кўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эдиким, мирзони таъбиядек олиб юруб, вилоятни иликлагай. Охир сухбат чиқмай, Ишкамиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб, айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йиғиб яҳши-ёмон мингча кишиси биал Қундузни қабамоқ доияси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Ҳисор устига мутаважжиҳ бўлғон била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Ҳисор келди. Ҳисорда Ширим чуҳра ва бир пора ўбдон йигитлар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Хисор кўрғонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Ҳисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваққуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжиҳ бўлди. Ҳануз Самаркандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга султонларға кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб, черигини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди. Булар еткан била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Ҳохарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чуҳрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Қундузға келтуруб Хисравшоҳнинг бўйниға уруб, бошини Хоразмға, Шайбонийхон қошиға йибордилар.

Хисравшоҳ айткандек, Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдаги навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини торттилар. Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Якжаҳатлиқ мақомида эдилар. Бу хабар келган била ўтқа сув урғондек босила қолдилар.

[1] *Қ. б.* Носир мирзони нақибадек.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО АШАРАЧҚА ТИСЪА МИА

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлуқ Нигор хонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасд қилдилар, нокис воқе бўлди. Бир хуросонлиқ табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни тенгри раҳматиға борди. Улуғбек мирзо тоғ домана сида боғ иморат қилиб эди. Боғи Наврузий отлиқ. Варасасининг рухсати била якшанба куни бу боққа келтуруб, мен ва Қосим кўкалтош туфроққа топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуғ онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси Шоҳбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар. Азолар тоза бўлуб, фироқлар ўти беандоза бўлди. Азо расмини бажо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масокинға тортилиб, хатм ва дуолар боргонларнинг арвоҳиға қилиб, кўнгулларини олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориғ бўлғондин сўнг, Боқи Чағониёнийнинг саъйи била Қандаҳор устига черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангиға тушуб эдимким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлуқ эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасиллари ва боғларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда кўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кентининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш сексон убдон кадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бектут орасида бир қарча ерким *арзи бирғина тош отими бўлғай*, учуб, *бир ўк отими* қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паси, ёрилган ерга баъзи ерда киши сиғар эди. Зилзила бўлғон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар кўпти. Нурулло танбурчи қошимда соз чаладур эди, яна бир соз хам бор эди, ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр

---

[1] Тўққиз юз уч биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

бўлдиким, созлар бир-бирига урундилар. Жаҳонгир мирзо тепада, Улуғбек мирзо солғон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осиби етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада эканду, болохона томи устига йиқилибтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ўшал кун ўттиз уч қатла ер тебранди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч катла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикасту рихтини бекларга ва сипохиларга фармон бўлдиким, ислох ва мараммат килғайлар. Йигирма кун бир ойда жид ва ихтимом била қўрғоннинг синуқ-бузуғини буткариб қўпарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилғон азимат-беҳузурлук ва зилзила жиҳатидан кейинроқ келиб эди, беҳузурлукни ўткариб, қўрғонни буткариб, бурунғи азимат мусаммам бўлди. Ҳануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг[1] оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йиғиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағониёний бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёриға[2] етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чуҳра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чуҳрадин киким, анвои фитналар ва ёмонликлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқе бўлуб эди, ясоқға еткурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган билаўк ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Қалоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча навбат менинг олимда қиличлар чопиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг ғарби-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига найза била санчтилар, бир икки кундин Қалотни олғондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била кочадурғанида туттурулуб эди, мунда ул кабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, сует бўлғон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зуншун арғун Мукимға бериб эди. Мукимнинг навкарларидин Фаррух арғун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақаға музоҳим бўлмоқ менинг ғаразим змас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин — ёвуқтин эшитган — кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Бокибекнинг саъйи била бўлуб эди. Қалотни сахламоқни мирзоға ухда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни

---

[1] *Л. б.* Шершинг.

[2] *Қ. б.* Тоғиға.

мунча урушиб, зўрлаб олганимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари боқа Сано санг ва Олатоғ ва ул навоҳидаги афғонларни чопиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен кўрғонға бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирожи ўтриси келиб, менинг *бир жибалар чарда отимни ва яна бир косса хачиримни чорбоғдин* чиқариб элтти.

Боқи Чағониёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшулғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш *қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши* эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятиким бойиста бўлғай, ҳаргиз зуҳурға келмади, балки анвои беадабликлар ва ямонликлар андин воқе бўлди. Хасис ва замухт ва ҳасуд ва бад ан дарун ва нотавон бин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, куч ва моли билаким бизга қўшулди, ўзининг хосса қўйи шоядким, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қохмартда борғонда эллик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамғани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панҷҳир ва Кадий Ҳазора ва Кўшкак[1] ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шокир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша поз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, уярхоҳликлар била маъқулур эдук. Бир икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонға еттук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққиз гуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир гуноҳини бирар бирар хотиришон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир *неча навкарлари* Хайбардин ўткариб келдилар.

Боқи Гогиёнийнинг корвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакутта эди. Куҳаттин олиб боргон *фармонларини санад қилиб, Дилазок* била *Юсуф зайи бир* пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш кучи эл таламоқ, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боқи била борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб *хотунини олди*. Агарчи биз Боқига ҳеч ямонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ямонлиғи олиға келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди. Байт:

Ту бад кунандан худро барўзгор супор
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.

---

[1] *Қ. б.* Кўшлак.

[2] Сен ўзингга ёмонлик қилувчини турмуш ҳукмига ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Бу киш бир-икки қатла кор ёғкунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ беадабликлар ва раҳзанликлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шаҳрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чоға отландук. Дараи Хуш оғзида Жинглакта чопқун қўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвуғида бир сумжда бир пора ҳазора яшунғон экандур. Шайх Дарвиш кўкалтошким аксар қазоқликларда менинг била эди, қўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға ғофил ёвуқ-ўқ кириб борур, ичкаридин бир ҳазора эмчагига ўқ ўқлар, ушал кун ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг кўпраги Дараи Хушта қиплоғон экандур, аларнинг устига мутаважжих бўлдук.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим куруҳға ёвуқ дара оғзида тангги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқе бўлибтур, йўлдин қуйи ҳам эллик-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб елга етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўқ тевасини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдуқ, бир порасини офтобда пишируб едук, оча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта кўчуб, ҳазораларнинг қиплоғон ортлари устига мутаважжих бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар суи тузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб урушадурлар, муни эшитгач, тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб[2] урушадурғон ерга еттук.

Ул киш қор бисёр улуғ тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг иш коли бор эди. Тагоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида калин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тагобларда ва ёнларда отлиқ ва яёқ ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилғон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солғон йўлға мутаважжих бўлди, биқинига ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарининг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким: — Ялангоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти.

Мен дедимким: — Сиз мардона бўлунг, менинг бошимдан мундоқлар хейли ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўнчини[3] била бу сувдин гуаар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтай олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Баи-

---

[2] *Қ. б.* — тушуб.

[3] *Қ. б.* — тўнчиги.

гашни жулду берилди. Ҳотам қўрбеги ҳам бу юрушга ямон эмас эди. Бу жиҳаттин Шайх Дарвиш кўкалтошнинг мучаси қўрбегиликини Ҳотамға иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юрган учун бир кентни Кепакка иноят қилдук. Султонқули чинок буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатидин чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била ўк келдим.

Ҳазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қўй на илқиларига етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чолиптурмен, бир будур, яна бир катла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунча бориб қалин қўй ва от келтурдилар. Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон уноқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима коҳиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлуб эди, ёнуб ҳазораларнинг уйларига-ўк тушулди, бу кеш қор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдувуллуққа, чиқғилар қор улуғ жиҳатидин тонг откунча от устида-ўк эдилар. Тонгласи ёниб, Дараи Хушнинг ичида ҳазораларнинг кишлоғида кўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушулди. Ёрак тағойи ва баъзилар кейинрактин келиб эди, аларға буюрулдиким, Шайх Дарвишни ўқлағон ҳазораларни бориб олингиз. Қони тутулғон бадбахтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб етмиш сексон ҳазорани олдилар. кўпраки қиличқа борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Боровнинг оёғи Ой туғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин ой туғди навоҳисида эканда мулозаматка келди.

Бу аснода рамазон ойининг ўн учида манга саъб қўёш ташвиши бўлди, андоқким, қирк кунгача мени буёндин ул ёнга киши эвурур эди.

Нижров дараларидин Пиижғон дараси алалхусус бу дарада Ғайи кентининг улуғи Ҳусайи Ғайний оға иниси била саркашлик ва новаҳмлиқ била машҳур ва маъруф эдилар. Черикин Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб саркўбга чиқиб сингирлағон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатка еткурдилар.

Қўёнг ташвиши жиҳатидин михфадек нима ясаб, Борон ёқасидин шаҳрғача мени кўтариб Бўстонсарога келтурдиларким, ўшул қиш-ўк бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ ҳануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумга добғули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусҳил ҳам ичтим. Сеҳҳат топиб, чорбоққа чиқтим, Жаҳонгир мирзо мулозаматка келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳлул мирзо қошиға борғали фитна ва шар ангизлик мақомида эдилар. бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан кўчуб, жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони қўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлғон киши корасини кўчуруб, ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга тааллуқ элдин ҳеч

иш ва сўзе воқе бўлмадиким, сабаби мунча қудурат ва ниқор бўлғай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар. Мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, кичкирушурларким, олдиму, олдиму? Қосимбек дерким, ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр — олур. Бу сўз аларға балое бўлур. Бир кетмакларининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазнини ул ҳол қилиб, хазора ораси била ўзларини аймоққа торттилар. Ул фурсатга аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар.

Ушбу маҳалларда *Султон Ҳусайни* мирзо Муҳаммад *Шайбонийхон*ининг дафъиға азм жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Сайид Султон Али хоббиннинг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда эл, оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғайбиз.

Яна буким Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик билаким борди, ё қудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ.

Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиқлар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалқондин, жибадин баъзи маҳалда икки жибадин ўткара ўткара отибтурлар. Ўн ой кабалдорлик торттилар, ҳеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йигит яланғи бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўрғонға чиқордилар. Чин сўфи хабардор бўлуб, ўзи келиб қўрғонға чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб, ўзининг чуҳраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфиға: мардоналиқ била жон тортмоқда дақиқаи номаръи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни кўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди.

Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо *Шайбонийхоннинг устига черик тортиб*, Бобо Илоҳийға етганда тенгри раҳматиға борди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз қирқ иккида Ҳиридда Шоҳруҳ мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умар шайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлик қилғон змас. Онаси Фирузабегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир тўқғон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Окобегим

К. б.— Хусайн сўфи

ва яна Ахмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улуғ эди ва навкари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо. Окобегим мирзонинг эгачиси эди, Мироншоҳ мирзонинг набираси, Султон Аҳмад мирзо олиб эди, бир ўғли бор эди. Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисиға мулозамат қилур эди, сўнгра синоҳийликни тарк қилиб, мутолааға машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре ба салоҳ местудам худро,
Дар шеван зуҳд менамудам худро,
Чун ишқ омад кадом зуҳду, чи салоҳ,
Алминнату лиллаҳ озмудам худро[1].

Мулловинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди.

Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқликларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди. ўғли бўлуб эди. Ҳиротда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: кийик кўзлук, шер андом бўйлуқ киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди, ҳушранг, қизил, яшил абришимни кияр эди. Кора кўзи бурк кияр эди ё қалпоқ. Аҳёнан йилларда кичик сепеч дастории ял-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси саничиб, намозга борур эди.

А х л о қ в а а т в о р и: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандуркким, дувоздаҳ имомни хутбада ўқутғай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар ҳуд жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам тутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророк воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонликлариға тошшуруб, дорулқазоға йиборди

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкуға тушти, қирқ йилға ёвукким. Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ синоҳиға ва шаҳриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским. Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш

---

[1] Умр бўйи ўзимни яхшилик билан мактадим, ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолди-ю, яхшилик нима бўлди? Худога шукрки, ўзимни сындирдим.

бўлгай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмастур, вале мирзонинг девони тамом бир вазндадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуғ подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и: қазоқликларида бир мартаба Гургон суйини уздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлик уч минг кишини илғор йибориб эди, Султон Ҳусайн мирзо олтмиш йигит била келиб, тегиб заарби рост бости. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур.

Яна бир мартаба Астрободта Султон Махмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Сугдлик Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олғондин сўнг Чиворровда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушиб бости. Яна Саришули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Мухаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олғон била Хуросонни тўхтатти.

Яна Андхуд ва Шабурғон навоҳисида Чекмонда Султон Махмуд мирзо била урушиб ғолиб бўлди. Яна Абобакр мирзониким, Ирокдин келган қоракўйлук туркманларга қўшулуб келиб, Улуғбек мирзони Такона ва Хумордa босиб, Кобулни олди. Ирок дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви[1] чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай Хуросон вилоятиға кирганда Султон Ҳусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулчирогда бир ўғли Бадиуззамон мирзони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Кепак мирзони бости.

Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қараб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Ҳисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доругаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади. Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва улуғ подшоҳ бу икки уч юрушта подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай ёнди.

Яна Ишкин ўланғида ўғли Бадиуззамон мирзоким, Зуннуннинг ўғли Шоҳбек била келиб эди, урушиб, бости. Мунда ажаб умурни иттифоқий воқе бўлур. Султон Ҳусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисиға йиборган экандур. Ўшул уруш куни Астрободқа борғон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни Бойсунғур мирзоға олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадур эди, ул ҳам ушбу куни келур. Ҳайдар мирзоким, Сабзаворда Бадиуззамон мирзо ўтрусида бориб эди, ул ҳам ушбу кунда келди.

(Мирзонинг (Султон Ҳусайнинг) ўн тўрт минг якка йигити бор экандур ва қирк минг ясоқлик йигитлари гул экандур. Ва

[1] Л. б. — Сибви.
[2] Л. б. — Сезор К. б — Себзор.

ясоқликка тааллуқ ишлар хандақ тўлдирмоқ ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берурлар: мулдин қирқ тапобин мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари гасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улуфасиға хисоб қилурлар ва қолғон қирқ тапобдан ортуқ эксалар мол берурлар.)

В и л о ё т и: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жанубий Қандаҳор ва Систон. Чун Ҳиридек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишратдин ўзга иши йўқ эди, балки тавобе ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлиқ ва лашкаркашлиқ ранж ва таабин тортмади, ложарам боргон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

А в л о д и: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларидин улуғ Бадиузаамон мирзо эди, Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шоҳғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тартиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айтур эди. Бу байт аниндурким:

Дар гузар дидам парирўе шудам девонааш
Чист номи, ў, кужо бошад надонам хонааш[1].

Неча маҳал Ҳирий ҳукуматини Султон Ҳусайн мирзо Шоҳғариб мирзоға бериб эди. Отасининг замонида-ўк нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюклик ўғли бу эди. Агарчи хейли суйгудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари муни кўп ортуқ кўргани учун аксар ёвиқтилар. Иккаласининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаид мирзонинг ғуинчачиси эди. Мирзодин Оқбегим отлиқ бир қизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кепак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Мухсин эди. Бу иккининг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абуттуроб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлиғи оргконда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн мирзо била қочиб Ирокка борди. Ирокда сипоҳиликни тарк қилиб, дарвешлиқ ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре топилмади. Бир ўғли бор эди. Суҳроб мирзо отлиқ. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоқи ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллиқ қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисида бир беиътидоллиғидин Нажм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ирокта муни ва Шоҳ Исмоилни бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлуб экандур.

Бу қисм ичига олинган парча ҳар иккала босма нусхада йўқ. Буни СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф 685 қўлёзма нусхасидан олинди.

[1] Гузарда бир пари юзни кўриб, девона бўлдим, унинг исми нима, уйи қаерда эканини билмадим.

сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлиқ ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баҳодир дерлар эди. Ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойиқ бўлғай. Табъи назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи паи сайд ки гашти,
Ғарқи арақи дар дили гарм ки гузашти[1]

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўқни яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Роботи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори била уруштилар, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хейли яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгиға тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, кўя берди. Сўнгра Шоҳ Муҳаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди. Қалотни ўзбек олғонда иликка тушти, ўлтурдилар.

Бу учаласи Мингли бий оғача отлиқ мирзонинг ўзбак ғунчачисидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирзонинг қизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни кабағонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлғон қизини мунга олиб ярашиб, Ҳисор устидин кўптилар. Биргина қизи колиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Кобулға келди. Одил Султонға берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Масъум мирзо эди. Қандаҳорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлиға қилди. Ҳирийга келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чорток боғлади. Агарчи Қандаҳорни бериб эди, вале ок қилса каро қилса. Шоҳбег арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва зътиборе йўқ эди. Бу жиҳаттин Қандаҳорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида ўқ кечти.

Яна Фаррух Ҳусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади[2]. Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурупроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳирий чоғирини ифрот била ича-ича ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Поно[3] оғача эди, ғунчачи эди.

---

[1] Ов кетидан юришинг билан чангга ботдинг, қизғин юракка таъсиринг билан терга ботдинг.

[2] *Л. б.* бу иборалар тушган.

[3] *Л. б.* бобо.

Боридин улуғ қиз Султоним бегим эди. Ёлғиз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлиқ озоқ бекларининг кизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзоға чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилиборс Султоннинг иниси Эсан қули Султонға чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Кануж вилоятини анга бериб турмен. Султоним бегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонға келадурганда Нилобта тенгри ҳукмини буткарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туқғон тўрт қизи: борчадин улуғ Окбегим эди. Бобур мирзонинг сингли Бекабегимнинг набираси: Мухаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди. Қарокўзбегим отлиқ. Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, хар неча саъй қилди. Поянда Султонбегим қиска мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саид отанинг насли мулло Хожаға чиқариб эди. Учунчи қизи Бекабегимни ва тўртинчи қизи Оғабегимни сингли Робиа Султон бегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзоға бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайидларидин Сайид Абдулло мирзоғаким, Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди, Сайид Барака отлиқ. Мен Самаркандни олғонда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб, салтанат даъвоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фотима Султон эди. Темурбек наслидин. Ёдгор мирзоға бериб эдилар.

Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзоға чиқариб эди. Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзоға куёв маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Султон Ҳусайн мирзонинг харами Олоқбегим саклаб эди. Ҳирийдин Кобулға келди. Сайид мирзо Олоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтурғондин сўнг, ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улуққина бўлғон эмиш. Учунчи қизи Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига бериб эдилар. Ортуқси Сайид мирзоға машҳур эди.

Яна бир ғунчачидин бир қиз бўлуб эди. Ойша Султон отлиқ, онаси Зубайда оға эди, Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонға бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Ҳусайн Султон отлиқ. Хиндустонда менинг мулозаматимға келдилар. Роно Сангонинг ғазвида бор эди. Бадовунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлиқ уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлиқ, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввал олғон хотуни Бека Султон

бегим эди. Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиузамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди накў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў[1].

Тенгри ҳеч мусулмонға бу балони солмағай. Ёмон хўйлуқ, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай.

Яна бир Чўлибегим эди. Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаид мирзонинг қизи эди, тахт олғондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида Мирзонинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа минганда, бу иниснинг эътимодиға миҳаффадин чиқмас, отқа минмас. Муни Мирзоға еткурурлар, бу жиҳаттин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олғондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғариблиқта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди. Султон Абусаид мирзонинг ғунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлиқ. Ироқта Султон Абусаид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирийға келди. Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, ғунчачилиқ мартабасидин бегимлиқ мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Муъмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди. Ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди. рофизия ҳам жандур. Шоҳғариб мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклик эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул қизи йўқ эди. Попо оғачанинг ўғлонларини ўғлидек сахлар эди, Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонға келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъзим ва иҳтиромларни иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди, Кобулда тенгри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанби ҳийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Мингли бий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимнинг кичи қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Опоқбегимнинг кўкалтоши бўлур эди. Мирзо кўруб, севиб олди. Беш ўғул, турт қизнинг онаси эди, иечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

---

[1] Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир.

Яна кичик-кирим ғума, ғунчачи бисёр эди. Хотунлардин ва ғумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзодек улуғ подшоҳ Хирийдек ислом шаҳрининг подшоҳи: бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддузино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадин етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга асар ва аломат қолмади.

У м а р о с и: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди. Андин сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзоға атка қилиб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларға касд қилур мақомида бўлди. Булар туюб, Мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Кундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин Мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонға Султон Ҳусайн мирзоға бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди.

Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эрди. Андоққим, бир қуши ўлса ё итса ўғлонларининг отини тутуб айтур экандурким, бу қуш ўлгунча ё иткунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйни синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг казоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзоға қайси таври хуш ёқиб асру улуғ риоят қилиб эди. Эътибори бу мартабада эдиким, Султон Ҳусайн мирзо казоқлиғида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор донг мирзонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳликта қачон рост келгайким, бир карожу кишини ўзи била шарик қилғай. Инн-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олғондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб марзоға зиёда сурликлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоҳу аълам би ҳақиқатит ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммактаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаид мирзо Хирийдин ихрож қилди. Самаркандга борди, неча йилким, Самарқандта эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг ғуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хуб айтқон эмас. Олти масна вий китоб назм қилибтур, бешн «Хамса» жавобида, яна бир «Мантиқут-тайр» вазнида «Лисонут тайр» отлиқ. Тўрт ғаваліёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сиғар», «Наводируш-шабоб», «Ба

дойиул васат», «Фавоидул-кибар» отлиқ. Яхши рубоёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлғонларға бока пастроқ ва сустроқ воқе бўлубтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдураҳмон Жомийға тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур. Яна «Мизонул-авзон» отлиқ аруз битибтур, бисёр мадхулдур. Йигирма турт рубоий вазида турт вазида ғалат қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзонида ҳам янглибтур. арузға мутаважжиҳ бўлғон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёти ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурудтур. Яна мусиқида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббиҳ ва муқаввий маълум экаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча биноий хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил мухрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзоға куллий маблағлар пешкаш килур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истиқболға келди, мирзо била кўрушуб қўпқунча, бир ҳолате бўлди, қўполмади, қўтариб элтдилар. Табиблар асло тахшис қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматиға борди. Бир байти ҳасби ҳол воқе бўлубтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:
Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.

Яна Аҳмад Табаккул барлос эди. Бурунлар муддате Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди. Ҳожи Сайфиддинбекнинг наслидиндур, никуздур. *Мирзонинг улуғ беги эди. Султон* Ҳусайн мирзо тахт олғондин сўнг хейли умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мусулмон ва намозгузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайидларидиндур, она тарафидин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзоға уруқ бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам ривоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошиға ҳам борди, яхши риоят топти. Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг хизматида бўлғон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар. Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундуқ била шариклик ҳукумате қилибтурлар, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши

Қ. б. навкардир

эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳибликни ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, ҳуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятамча киши эди.

Яна Абдулхоликбек эди. Фирузшоҳ бекким, Шоҳруҳ мирзонинг улуғ риоят қилган беги эди, мунинг улуг отасидур. Бу жиҳаттин Абдулхолик Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Ин ҳисобини ва мулкдорлиқ тариқини яхши билур эди. Муҳаммад Бурундуқнинг сонийи иснайни эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эгаликларида яхши қиличлар чопқондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерда илиги ишга етибдур. Мардоналиғида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Ғурни ва Накдарийни берди. Етмиш сексон киши била ул навохида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин қалин ҳазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва накдарийни онча киши забт қилған эмас. Неча маҳалдан сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шоҳ Шужоъ арғун ҳам отаси билан кичикларида юруб қиличлар чопти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмиға риоят қилиб Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота ўғул ул ўғул била ота орасида ёғийликлар солиб, фитналар қилдилар[1]. Охир мен Хиравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айриб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олған йили[2] Зуннун, Хиравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўлуб бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирийнинг домани кўҳвилоятларини мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзожим, шариклик подшоҳ бўлдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурми?

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоққим эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, сенга «Ҳизабрулло» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу хушомадни иониб, бўйниға фўта солиб, шукрлар қилибтур.

Бодғис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости. Зуннун юз-юз элликча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарасида ушбу сўзга

---

[1] *Қ. б.* – Ҳирийда.

Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманликни назда.

[2] *Л. б.* — бу ибора тушган.

чин бўлуб турди. Қалин киши етган била олиб ук тебрадилар. Зунгунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, намозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранжға кўп машъуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар неча кунгли тилар ўйнар эди. Имсок ва хиссат табиатида ғолиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг тўқғон иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати мунда эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва бехунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида[1] мен Қундуз келганда, менинг кошимға келиб эди, масх ва мабҳут эди. Беклик кобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Ғолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ирокқа Яъқуббек кошиға кочиб борди. Ятимча киши эрди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр эўр ва асру ширин ҳаракот киши эди. Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукаррар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсуҳбати эди.

Яна Иелим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди, баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирқ ботмон ёй куч била отиб, тахтадин ўткарур эди. Қабок майдонида майдон бошидин чопиб, ёйни тушуруб кўруб, отиб кабокни урар эди. Яна зиҳгирни бир қари бир ярим қари риштаға боғлаб, риштанинг *яна бир учини* бир йиғочқа боғлаб, эврулур эди. Эврулур ҳолатда ўқни отиб, зиҳгирдин ўткарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатда бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо *кошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу* тарихта Жўнапур ҳукумати ширкат била анга тааллуктур, отасидур.

Яна Шайх Абусандхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзоға от келтурубмудур ё мирзоға қасд қилғон ғанимни дафъ қилибмудур, *ул жиҳаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.*

Яна Беҳбудбек эди. Бурунлар чуҳра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқлиқларида хизмати ёқиб. Беҳбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамғада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Суҳайлий» тахаллус қилур учун Шайхим Суҳайлий дерлар эди. Бир тавр шеър айтур эди. Кўркқудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд боди оҳам аз жо бурд гардунро,

Фуруғ бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи маскунро[2].

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдурраҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айтасиз ё одам қўркутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти хам бор.

---

[1] *Қ. б.* тўққуз юз олти.

[2] Ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмоннинг ўрнидан қўзғатди. Кўз ёшимнинг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекниигким, мазкур бўлди, аниинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бовужудким, улуғ бек эди, харгиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва кундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилоши доим эшикта-ўқ тортилур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, мукаррардурким, андоқ риоят топгай.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атанди, кейинида беш олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамат худ қандадур, ўзларининг бадавлатлиги экин. Муҳаммад Валибекниинг оши ва шилоши яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илиги била ғалаба хайр қилур эди. Фахшғуй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо хизмат ани ул мартабаға еткургандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғидин Мирзо олиб, эшик оғаси қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва мукарраб ва ичкидур, зикри мукаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдураҳим қошида эди. Хейли чуст ва чаққон экандур. Дерларким, етти оттин сачрағайдур. Бу ва Бобо Али мусоҳиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалойир эди, асли оти Ҳусайи жалойирдур, вале Ҳасан Алиға машҳурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдгор Муҳаммад мирзо Ҳиротни олғонда, Али жалойирдин улуғроқ киши йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонида қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандни олдим, менинг қошимға келди. Беш олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг оғимға ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва мутлиф киши эди. Чуҳра сохлар эди. Ҳамиша нард ўйнар эди, қимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва мукарраб бек бўлуб эди. Нурфазойил киши эди, конунни онча киши чалмайдур, қонуида гирифт қилмоқ мунинг ихтиродур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсуҳбат киши эди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга хайсиятга бока кўп фурудтар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шоматидин обила маразиға гирифтор бўлур, олик-оёғидин қолиб, неча йил турлук турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балойи била-ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Муҳаммад Санд Урус эди. Урус арғунким, Султон Абусаид мирзо тахт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг отасидур. Ул замонда яхши отишлик йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири

Л. о. — бу ибора тушган.

будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ[1] экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мирохўр эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллиғида устига келтурди.

Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг иниси эди, ва мирзо Фаррух отлиқ ҳайсиятлиқ ва қобилиятлиқ ўғли бор эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самаркандни олғонда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Суҳбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир шима бадшароб эди, Ғиждувон урушида ўлди.

Яна *Тенгриберди самончи* эди. Турк ва мардона ва қиличлиқ йигит эди[2]. Балх эшигида Назар Баҳодир отлиқ Хисравшоҳнинг улуғ навкарини яхши чопқулаб эди, нечукким марзкур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алиҳон[3] Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳмтанбек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳмтанбекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким. Муҳаммад *Замон мирзо андиндур*.

Яна Иброҳим Чиғатой эди.

Яна Амир Умарбек эди. Сўнгралар Бадиуззамон мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг қошимға келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суст ва бежуръат ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунингдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шоҳ Исмоил Ирок ва Озарбайжонга мутасарриф бўлғонда андин Хуросон келиб эдилар. Бир Абдулбоқи мирзо эди. Темурбек наслидиндур. Мироншохийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларға бориб, салтанат доиясини бошларидан чиқариб, ул подшоҳларға мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқи мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига калин черик қўшуб йибормак хаёл ҳам қилғондур. Абдулбоқи мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, кўёв қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурий эди.

С у д у р : бир Мир Сарбараҳна эди. Андижонининг кентларидиндур. Ғолибо мутасаййиддур, бисёр хушсуҳбат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умре зоеъ қилиб, узун узоқ ёлғон қисса боғлабтур: бу амр мухолифи табъ ва ақлдур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи сўфи эмас

---

[1] *К. б.* берк отишлиқ ва яхши отишлиқ

[2] *Л. б.* *қиличлиқ бек эди.*

[3] *К. б.* Алижон.

эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, важд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин муниng усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсияти йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлисул ушшоқ» отлиқ. Султон Ҳусайн мирзонинг отиға боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоққим баъзидин тавоҳҳуми куфрдур. Нечук ким ҳейли анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқлиққа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшуқ ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб ғўлона амредурким, дебочада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайнниng ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририҳи» битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайнниng хушомадидин Зуннун арзун «Ҳизабрулло»ға мулаққаб бўлди.

В у з а р о : бир Маждиддин Муҳаммад эди, Шоҳруҳ мирзонинг яккаламa девони. Хожа Пир Аҳмад[1] Хонийнинг ўғли эди. бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насақе йўқ эди. Иероф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипоҳи шокир. Ул фурсатта Маждиддин Муҳаммад парвоначи эди. Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Маждиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмур ва раият шокир ва хизона мамфур ва сипоҳи вофир бўлгай. Мирзо ҳам анинг дилҳоҳи ахд ва шарт қ. иб. тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасиға қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳи ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам вофир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва иғво қилиб, Маждиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девор қилдилар. Мен Кобул келган фурсатда, Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаййин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобиъ ва лавоҳиқи булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Ҳирий шаҳри мамлу эди.

---

[1] Қ. б. — Хожа Аҳмад.

Ҳар кишининг ким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдураҳмон Жомий эдиким, зоҳир ва *ботин* улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри ҳуд маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлгай. Ғоятаи хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таяммун ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифатларидин мастур бўлғай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъдиддин Тафтозонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамолиқида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия *улумини ва нақлия улумини хўб билур эди. Бисёр мутаққий* ва мутаддаййин киши эди, агарчи шофиий мазҳаб эди, ҳар мазҳабни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилға ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳиройни олғонда шаҳид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайнининг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва *ақлиёт ва калом илмини хўб* билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфту гў қилмоқ анинг ихтироудир. Султон Абусаид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисоб ҳуд андин яхшироқ киши қилғон эмастур. Ушбу *жиҳаттинким*, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмон эди. Кобул туманларидин Лаҳугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун. Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Каъбани тавоф қилиб, Ҳиройға келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр *донишманд киши эди. Ул замонда анча донишманд киши* йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасиға еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши булур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлубтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжға кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Масъуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурраҳмон Жомийнинг ҳам мурйди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўт кариб эди. Нафаҳот-ка шарқ йўсунлуқ бир нима битибтур. Улуми зоҳирияға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботиниядин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетакаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвиша пишон берсалар, анинг қошига

етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борғонда Мулло Абдулғафур мариз эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда Мулло Абдулғафурнинг нёдатига бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Жамолиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, хейли муаммардур. Бу тариқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун «чунонки, дарин байти банда»[1] лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжах дахллар қилибтурлар. Яна санойни шеърда «Бадойиус-санойиъ» отлиқ рисола битибтур, хейли яхши битибтур. Мазҳабида инҳироф бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр эди, қозилиқни хўб қилди. Фиқҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оёти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени кўрдилар. Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфрадотни тилади, битидим. Ўшал Мажлисда муфрадотни ўқуб қавондини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисда Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнгралар сипоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машъуф эдики, бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Шиий экандур.

Ш у а р о д и и: Бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдуррахмон Жомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий тахаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисида бўлмадим. Ғолибо такаллуф бўлғай. Бу ғазалиётини ниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга нақл шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Бинойи эди, ҳирийликтур, отаси устод Муҳаммад Сабз банно учун мундоқ тахаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекорс қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф

---

[1] «Масалан, байтнинг бу байтида

бахрида, бу маснавийни сунгралар тугатиб эди. Бурунлар мусиқий дин бехабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға кишлай борганда — Алишербек ҳам борур Биноий Ҳиройда қолур. Ул киш мусиқий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда сант ва накш ўткарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусиқийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир накши бор, нухрангға мавсум. Бу тўққиз рангнинг туганиши ва накшнинг майлоси рост тадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонға Яъқуб бек қошиға борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди. Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай. Ҳиройға келди. Ҳануз зарофат ва тааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (оркаси)ға тегар. Алишербек мутояба била дерки, «ажаб балоест дар Ҳирий агар пой дароз мекуни ба (пушти) шоир мерасад[1].» Биноий дерким, «агар жамъ мекуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад[2].» Охир бу зарофатлардин яна Ҳиройдин Самарқанд азимати қилди.

Алишербекни қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғриғида ёғлиқ боғлагон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлағонни «нози Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳиройдин азимат қилур вақт эшаги учун полондўзға ғайри мукаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон китобларининг мафсалини элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамиъ ҳирфагарлар учун айтибтур, масални кўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қитъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеър аст,
Ман ғазал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилпазир бувад,
Беҳтар аз ҳамсатайн медонам[4].

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсуҳандур, бир ҳисоб била асру пурсуҳандур. Камсуҳан бу маъни билаким, кераклик нималарни битимайдур. Пурсуҳан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробиғача битибтур. Чоғирни ямон пчар

[1] «Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғингни узатсанг, шоирнинг орқасига тегади».

[2] «Ишсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегади».

[3] *Қ. б.* — нори.

[4] Маснавий шеърнинг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилга ёққан бешта байтни икки ҳамса дан яхшироқ деб биламан.

экандур, бадшароб экандур. Махкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдулло маснавийгўй эди. Жомидиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Хамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсиға «Ҳафт манзар» от қуюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темурнома» айтибтур. Бу маснавийлардин «Лайли ва Мажнун» машҳурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммоий эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтғон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикриға масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон дохили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хушсуҳбат киши эди. Самарқандда манга мулозамат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадиий эди. Фарғона вилоятидиндур. Қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Оҳий эди. ғазални тавре айтур эди. Сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди. Соҳиби девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди, чошнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиғи чошнисича йўқтур, туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошиға келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отиға бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазнидаким, «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр суст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безътиқод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир ва золим табъ ва бераҳм киши эди.

Яна Шоҳ Ҳусайн Комий эди, мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалгўйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «хафиф» баҳрида «Шоҳ ва Дарвиш»ға мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқе бўлубтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиғи бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлиқ учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқликни эрга ва маъшуқлуқни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишни ошиқ қилибтур, шоҳни маъшуқ. Абётеким шоҳнинг афъол ва акволида дебтур, хосилким, шоҳни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳатиға бир йигитни ва яна шоҳ йигитини бисёр бесураттурким, жалаблар ва фохишалардек таъриф қилғай. Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «хамсатайн»нинг аксар

абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмиға хейли мус таҳаадур.

Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ямон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин ағарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади наск таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобатлар қилди. Ҳар кунда ўттуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Беҳзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улуғ тортадур. Соқоллиқ кишини яхши чеҳрали, қушойлиқ қиладур.

Яна Шоҳ Музаффар эди, тасвирни кўп нозук қилур эди. Тасвирни[1] ҳуд гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, голибо агар сўз анинг эмас. Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин конунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечукким мазкур булди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хўб чолур эди. Ғижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли созидин хеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлағон эмастур. Пешвардин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки ўн уч ёшидин бери пайни хўб чолур[2] экандур. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни пайдин хўб чиқарур. Қул Муҳаммад ғижжакта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак ноқис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммад нинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжакта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир ишма ривоят қилдилар: Нағамотка андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалончининг фалон пардаси мунга оҳангдур, вале хейли иш боғламайдур. Бир икки нақш андин дерлар.

Яна Шоҳқулий ғижжакий эди. Ироқийдур. Хуросонға келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чекиб, мазалиқ нималар айтур эди. Удининг горларини якка қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр поз била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, такаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фаҳмлар. Буюрур ким, суҳбатда-ўқ ғалаба ғарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг *оламда бир яхши ишиким бор* будур, *филвоқе хўб бордур. Ушмундоқ* нозук мардакларға мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардан Ғулом Шодий эди. Шодий хонанданинг ўғли эди, агар соз чолур эди, вале бу созандалар чоргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча

---

[1] *Қ. б.* шаърни.

Л. о. бу ибора шук

[2] *Қ. б.* икки.

нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонға йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу[1] эди, бу соз чолмас эди, мусаннифэди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Бинойи ҳам мусаннифэди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусаид эди. Қуштигирлиқта ҳуд саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсуҳбат киши эди. Қуштигирлиқ била мунча ҳайсиятин жамъ қилмоқ ғаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиуззамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюқлуқ ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиби ихтиёр бек эди, аткаси эди, онаси Хадича бегим эди, Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзоға ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас ҳаёлда эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳиройға келтуруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлғон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Муҳаммад Бурундуқбек, Бадиуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоқлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон»да келтурубтур:

«Дар ҳеч дарвеш дар гилеме бихуспанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд».[2]

---

[1] Қ. б. Ғазу.

[2] Ки дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ иқлимга сиғмайди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЪА МИА[1]

Муҳаррам ойи ўзбек дафъи жиҳатидин Хуросон азимати қилилди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжиҳ бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун нохушлуқ била чиқиб эди, аймоқни ўзига қўшса баъзи шариф ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб. Уштур шаҳридин, уруқдин айрилиб, уруқта Вали Хозинини ва Давлат қадам қоровулни қўюб, аймоқни ботроқ иликлалинг, деб жарида тез тебрадук. Ул кун Заҳҳок қалъасиға келдук. Андин Гунбазак кўтали била ошиб Сойқонни бостуруб, Дандоншикан кўтолидин ўтуб, Коҳмард ўлангига тушулди.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдойни қўшуб Кобулдин мутаважжиҳ бўлгонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб, Султон Ҳусайн мирзоға йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолғон экандур. Бомён тўғрисиға етганда йигирма-ўттуз киши била Бомённинг сариға келадур экандур. Бомёнға ёвуқ етганда бизинг кейинг қолғон уруқнинг чодирларини кўрарлар. Бизни хаёл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдуларига етгач, ҳеч нимага боқмай кўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисиға тортарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Куличоқ эди. Шайбонийхон икки уч султонни уч тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзоға келиб қўшулуб эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва кудуратлари бор эди. Кишимнинг оёғида Шоҳидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким, бу ўзбаклар тонг бошида шабхун келиб, Кишм суйини ўтуб, Носир мирзонинг устига юруди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштаға тортти, пуштадин элини йиғуштуруб, нафир чолдуруб юруган била ўзбакларни олғон била-ўқ тебради. Кишм суйи улуқ эди, бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишиси ўққа, қиличқа бориб, ғалаба кишиси иликка тушти, сувда ҳам кўп кишиси ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилгон ўзбаклар аларни пуштаға қочурди. Носир мирзо ёғийсини қочурғонда муни хабар топиб, бу жамоатнинг устига юруди. Юккоридин Кўҳистон беклари ҳам отлиқ-яё-

---

[1] Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари.

ғини йиғиб юруган била турун бера олмадилар. кочтилар. Бу жамоаттин хам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўкка, қиличка ва сувға борди. Шоядки, минг минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатхи бу эди. бу хабарни Кохмард жулгасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

Бу навохида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва Даҳонадин ошлик келтурдилар. Бу навохида Сайид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонға йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Ҳусайн мирзонинг фавтининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук. агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар хам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўтуб Тўп ва Мандағон била Балхоб била иниб. Кўхи Софқа чикилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопқонини хабар топиб. Қосимбекни черик била чопқунчининг устига йибордук. Бориб учратиб, яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Кўхи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навохи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча катла кишилар йиборди, бир навбат Имодиддин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг кошимға келдилар. Охир Мирзоға зарурат бўлди. Кўхи Софдин дараи Бойға тушганда мени келиб кўрди. чун бизга Хуросон дағдағаси эди. Мирзоға бокмай, аймокка парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва Қайсор, Чечакту била юруб. Фахриддин ўлумидин ўтуб, Бодғис тавобеидин Дараи Бом деган ерга келдук.

Чун бир тафриқа олами эди, хар ким дастандозлиқ қилиб, вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз хам бир ёқадин ул навохидаги аймок ва атракка таҳмил қилиб нима ола кириштук. Бу бир ой икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чопқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчоқда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундук Муҳаммад барлос, Зуннун арғун ўғли Шоҳбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличқини муҳосара қилиб эрди, юрумакни жазм қилиб, жамиъ Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонларига кишилар йибориб тилаттилар. Доғи бу азимат била Ҳиридин чиқтилар. Бодғисға етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшулди. Ибни Ҳусайн мирзо хам андин сўнг Тўп ва Қойиндин келди. Кенак мирзоким. Машҳатда эди. хар неча кишилар йибордилар. номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлғонда мен нечук анинг қошиға барғоймен, деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғонни бир ерда йиғилиб, иттифоқ қилиб. Шайбонийхондек ғаним устига азм жазм қилиб юрўйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғуларидур.

Ғаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига хушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилғондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро, ҳакимон умри сони гуфтаанд».[1]

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундуқ барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз икки юз йигоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек билаўк мутавваҳҳиҳ бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мургобға келиб эдилар. Душанба куни жумодилохир ойининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим куруҳ истиқбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди. Илгарирак кела ўрдунинг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керакким бурунроқ истиқболға келсалар эди, ҳолибо бу таъхир ҳумор жиҳатидин экандур, не такаббурдин ва бу таксир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такаддурдин.

Музаффар мирзо муболаға қилди, от устида кўруштук, Ибни Ҳусайн мирзо била ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигига туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ ғулув эдиким, тиқилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-куч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинга бока беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйига еттук. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунгаймен. Бадиуззамон мирзо қўпуб аракка келгай, доғи кўрушулгай. Мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутавваҳҳиҳ бўлдум, Бадиуззамон мирзо оҳистароқ қўпуб, сустроқ юруди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлғон ерда кўрушулди, бу улуғ оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди. Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси бўлғай, яна Ибни Ҳусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солғон тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар. Жаҳонгир мирзо била Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўтурдилар, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва Қосимбек ўнг, ёнда Қосим Султон била Ибни Ҳусайн мирзодин хейли қуйироқ ўтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, суҳбат йўқ эди, ош тортатурғон

[1] «Шуҳрат билан ёдланишни, ҳакимлар, иккинчи умр демишлар».

ерда шира қўюб олтун ва кумуш сурохиларни шира устига тердилар. Буруплар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди. мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўтурмоқда ва кўпмоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиғ эмастурким, албатта киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида қолғон бўлса анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ямон иш қилғон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиуззамон мирзо бурунғидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундуқбекка ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен. Бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур. Бу сўз мазкур бўлюч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошиға боргонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар нчмас эдим, танр ороста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товуқ кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс атъимадин тортгилар. Бадиузаамон мирзонинг мажлисини хейли таърнф қилурлар эди, филвоқе бегилу ғаш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Хусайн Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Кайфият бўлғонда Мир Бадр рақс қилди, хўб рақс қилди. Ғолибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур.

Мирзолар Ҳиридин чиқиб, иттифоқ қилиб, йиғилиб Мургобга келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олғондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самаркандга мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи суҳбат ва суҳбатороликда ва ихтилот ва омизишта танре эдилар, вале сипоҳилик рев ва рангидин йироқ ва мардоналик жадал ва жангидин қироқ эдилар.

Мургобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапани тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопқунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлтур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам рухсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу киш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрга ёз жамъият қилиб ғаним дафъиға мутаважжих бўлғайлар. манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин муҳталиф эл

Қ. б. — Ҳасан.

ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Кобул ораси ёвук роқ йўлдинким тоғ йўли бўлғай, агар кор ва ях нима моне бўлмаса, бир ойчилиқ йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам ҳануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларға узр айттук. Кабул қилмадилар. Кўпрак таклиф қилдилар, ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзиға йўқ деёлмадук, мундоқ подшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шаҳр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва такаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн, балки йигирма тараккий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни кабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятиға Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Койнига борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирийга азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошработ йўли била мен ҳам Ҳирийга мутаважжиҳ бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офоқбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офоқбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар қуръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордук. Хадичабегимнинг ошини торттилар. Ош тортилғондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ул кеча анда бўлдум. Аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳирийдин чиккунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзоға кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди. Жаҳонгир мирзо менинг била борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилгандин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солғон Тарабхона отлиқ иморатка олиб борди. Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди. Тарабхона боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширинғина имораттур, юккориги ошёнида такаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт ҳужрадур. Ўзга бу тўрт ҳужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, ҳужраларнинг мобайни тўрт шаҳнишин йўсунлуқ бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюрғондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сариға шаҳ-

нишида икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юккори олди.

Ишрат паймоналарин тўлдуруб, сокийлар юруб мажлис аҳлиға тута кириштилар. Мураввак чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон суйидек юта кириштилар. мажлис қизиқти, чоғирлар бошка чиқти, бу хаёлда эдиларким. манга ичиргайлар. мени ҳам бу доираға киюргайлар. мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртикоб килмайдур эдим, мастлик ва сархушлук кайфияти ва ҳолатини камоққуху билмайдур эдим. вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа кўнглум тортар эди. Кичикликта бемайл эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гохиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, иркитоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожа қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубқалиқ таомдин ижтиноб қилур эдим. Не жой улким, чоғир иртикоб қилгайман. Сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким, чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирга майлимни билур киши йўк эди. Кўнглум агарчи мойил эди, мунлоқ қилмоғон амрни ўзлук била қилмоқ мушкил эди. Хотирға кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ороста шаҳриға келиб турбизким жамиъ айш ишрат асбоб ва олоти мукаммал ва мухайё ва бори такаллуф ва танаъум ашё ва адавоти омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирға кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур, аниинг илигидин ва аниинг уйида ичмай, иниснинг илигидин ва иниснинг уйида ичсам, хотирима нима келгай деб, бу тараддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдиким. Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлғонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисда нағма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд нойи эди, Ғулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи хўб ўқур эди. Ҳирий эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлиқ, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли пур зарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бир чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солғон янги қишлоқи уйга келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиғларда Юсуф Али кўкалтош кўнуб раккослик қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди. Бу уйга келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тунчок манга берди. Бу уйга келганда Жонак гуркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлиқ қуллари бор эди, маст-

лиқ маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқалди. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб. Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мирзоларға насиҳат йўсунлуқ каттиқ-каттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф килибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлиғини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тилади лар, менинг ёвуқтағиларим менинг жиҳатимдин ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса бир ой кирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдаға била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени ғофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбат тағи кишига рухсати ом бўлғон йўсунлуқ бўлуб эди, не жиҳаттин ким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди, муаллиҳ ларни келтурдилар, билмон сочларининг ё амалий сочларининг ораларига кимсонни сочнинг узунлиғи била иничка-иничка кесиб қўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатта менинг олимға қоз кабоби қўйдилар, чун қуш бузмоғини ва тўрғамоғини қилғон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон мирзо менинг олимдаги қозни бузуб, тўрғаб олимда қўюр. Мундоқ ишларда Бадиуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонакоҳидин ўзга ер кўрулмаган шояд колмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози коғаз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Баргар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдураҳмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соки Салмон ва Биллурий ким, асли Абулвалид экандур. Имом Фахр ва Боғи Хиёбон ва мирзо нинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомени ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусаид мирзо солғон дарвозаи Ироқнинг тошида Оқсарой ва Пўрон ва Сўфаи Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздаҳ бурж ва Жаҳонороннинг шимол тарафидаги улуғ ҳавз ва тўрт тарафидаги тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарво заи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайху-

лисломнинг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомеи ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзонинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеиниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва доруш шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзонинг кичик қизи Маъсуама Султонбегимни онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен оқамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб окам била, янга била, Поянда Султонбегимни ока дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ муқаррар қилдиким, менинг кейинимча янга қизини олиб Кобулға келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек *бажид саъй қиладурлар эди*, вале *қишлоқ* ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёгди. Кобул тарафидин ҳануз дағдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлиқ ерни сомон берадур, не сомонлиқ ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сариҳ айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаъбон ойининг еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваққуф қила қила кўч қилур эдук, то вилоятларга таҳсил ва иш-куч учун борғонлар келиб қўшулғайлар. *Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким*, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларға иш-куч учун борғон йигит-ялангдин баъзисини келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сейдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзоға навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимни онча риоят килмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сейдимга берилиб эди. *Ўзининг қайн ниниси Дўст Ангу шайхни Ғазниға* қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқе Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидинким, Сейдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сейдим яхши ахлоқ ва атворлиқ киши эди. Қиличға мардона киши эди. Уйида бемажлис ва бесуҳбат эмас эди, хейли саховати бор эди, ажаб кифоялиқ ва сомонлиқ киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳаззол киши эди. Айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инҳирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шевароқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлға ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирийни Шайбоққа олдуруб Шоҳбекка келганда, мирзо била Шоҳбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Хирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақое зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтиб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронга келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон наво-

хисида етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улуғроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисида худ қор отнинг тизидин юқорироқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Миракжон Ирди отлиқ навкари анда эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдук. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуғ бўлди: узангудин юқорроқ эди, балки аксар ерда отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чароқдондин ўтгач ҳам қор кўп улуғ бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисида Кобулға не йўл била боруримизни кенгаштук. Мен ва аксар барин эдукким, қишдур, тоғ йўлида кўп дағдаға ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетараддуд ва бедағдаға борилур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл била борурбиз, деб кўп жаҳл қилди. бу йўлға бўлдук. Бир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилигидинму ё олдорағонидинму ё қорнинг улуғлиғидинму. йўлни йўқотти, бошлай олмади.

Чунки Қосимбек саъйи била бу йўлға бўлуб эдук, Қосимбек номуска тушуб, ўзи ва ўғлонлари ўқ қор тепиб йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуғ бўлди, ҳам йўл номушаххас. Ҳар неча саъйлар қилдук боролмадук. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушуб, етмиш сексон ўбдон йигитларни таъйин қилдукким, изимиз била ёниб, қўл қуйи қишлоғон ҳазора мазорадин топиб, йўл бошлағали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча уч тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлға ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдук. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоққким, муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста кўнглум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тепиб, кунда бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички била ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али била яна икки-уч навкари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғонлар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-секкиз ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Ҳар қадам кўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн ўн беш йигирма киши яёқ корниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилур эди, узангусигача, қоптолиғача кўп кўп, бота-бота бу бўш от ҳам ўн ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилур эди. Ушбу дастур била биз ўн-ўн беш йигирма киши ўқ қор тептук. Ушбу ўн-ўн беш йигирма кишининг отлари ўқ илгари тортилди. ўзга тамом ўбдон-ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам тушмай, тайёр тепилган ва босилғон йўлға кириб, бошларин қуйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас

эдиким, кишиға таклиф ва зўре қилилгай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи талаб қилур.

Ушбу тариқ била қор тепиб, йўл қилиб, Инжукон ердин уч тўрт кунда кўтали Заррининг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволға келдук. Ушбу кун тариб чопқун била қор ётар эди. Андоққким, борчаға ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдағи ғор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволға етганда чопқун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида ўк тушулди. Кор улуқ, йўл якраҳа, тепилган-босилган йўл била ҳам от баҳейла борадур. Кунлар ғоят қисқалиққа илгариги киши ёруғ чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтангача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда ўк тушди. Кўп эл от устида-ўк тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, корни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда ўқ ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кунгулга кечтиким, борча эл қорда ва чопқунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйқу била фароғатда. Мурувваттин йироқ ва ҳамжиҳатликдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: «Марг бо ёрон сурост».[1] Ўшандоқ чопқунда қозғон, ясатон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтангача қор оича чопқулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуруб эдим, орқамға ва бошимға ва қулокларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ўшул кеча кулогимға совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда ғорин яхши мулоҳаза қилғонлар қичқириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор. муники эшиттим, устумдаги қор-борни силкиб, ҳаволға келдим, ҳавол навоҳисидағи йигитларни ҳам тиладим: кирқ эллик кишиға фароғат била ер пайдо бўлди. озуқ ва яхши ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнинг ким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чопқунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлиқ ерга келдук.

Тонгласиға қор ва чопқун турди. Эрта кўчуб, ўшул дастур била қор тепиб, *йўл ясаб, доғон устиға чиқтук. Йўл ҳуд қирлаб* юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чиқмай дара қуйи-ўк индук, доғоннинг тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўк қўндук. Ул ақшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул ақшомни ўткардук. Кўп кишининг илик оёғин совуқ элтти. Кепакнинг аёғин, Суюндук туркман илигин, яна Ахийнинг аёғин ўшул кеча совуқ элтти.

Эртасига дара қуйиға-ўк юрудук, бонужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб, таваккул қилиб, дара қуйи-ўк юрулди, ямон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтук.

Ҳеч қари улуқ ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улуқ қори бор эркенда кишн убур этмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум

---

[1] «Дўстлар билан биргаликдаги ўлим тўйдир

эмаским, бу кўталдин убур этмак кишининг кўнглига етмиш бўлғай. Агарчи улуғ қордин неча кун ҳейли ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуғ қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук. Нечунким агар мундоқ улуғ қор бўлмаса, андоқ бераҳ учма ва ескритмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуғ қор бўлмаса аввалғи учмадаўқ элнинг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку баде ки дар шумор аст,
То дар ингари салоҳи кор аст[1].

Намози хуфтан бўлуб здиким, Яка ўлангга келиб тушгук. Яка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топтилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отка ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёкмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар тошмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фароғатедурким, мундоқ балолар кечурганлар (билур). Хотиржамъ ва кўнгул тинч бир кун Яка ўлангда тавақкуф қилдук. Яка ўлангдин кўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонгласи рамазон айди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту кўталидин ошиб, Жинглак етмай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари била йўлимизнинг устида-ўқ қишлағон экандур. Биздан асло хабарлари йўқ. Тонгласи кўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасиға кела тушгук. Икки-уч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзғорни солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торттилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элини олини тўсуб, ўклашиб кишини ўтгали қўймайдурлар. Бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшуқдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу ҳайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум.
Юру-юру деб, илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий била ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни, торттим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни.
Йўқ эди, жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўқу садоқ,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўё буларни ўлтурди.
Сен навкарким, қилурсен оининг учун,
Яроғи бир махалда жонинг учун

[1] Ҳар бир юзага келган яхши ёмонликни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир.

Йўкки навкар туруб беги юруғай,
Навкар осудаву беги чуругай.
Навкареким, бу таврдур не осиқ,
Не ишингга ярар не ошқа қотиқ.
Охир от солдим, илгари юрудум.
Сурубон тоғқа юққори юрудум,
Мени кўруб юруди эл доғи,
Қолди элдин кейинга кўркоғи.
Етибон тез тоққа тормоштук,
Ўкига боқмайин юруб оштук,
Гаҳи оттин тушуб, гаҳи отлиқ,
Юрубон илгарига журъатлиқ,
Ёғий ҳам тоғдин ўк кўяр эди,
Зўр кўргач солиб юруберди.
Тоққа чиқтук хазорани қовлаб.
Қийру кўлда қийик киби овлаб,
Дориғонни кийикдек отқуладук,
Талабон молу қўйини бўладук,
Қирибон туркман ҳазорасини,
Айладук банд киши қорасини
Эр атоғлиқни дастигир эттук,
Аҳлу авлодини асир эттук

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора ўй йиғиштурдум. Ерак тағойиға тошшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била, қўллар била юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лангариға келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди. Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат била ўлтургайлар ким, жамиъ раҳзан ва саркашларға ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқиъ тараҳҳум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўру сунбул бар наёрад,
Дар ў тухми амал зое магардон.
Накўи бо бадон кардан чуноаст,
Ки банд кардан бажои некмардон.[1]

Асирларни ҳам тараҳҳум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман хазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуғлат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолғон мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиуззамон ва Музаффар мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қалъаи Ихтиёриддинигаким, ҳоло Олақўрғонға машҳурдур, чиқорибтурлар. Кобул қўрғонида Мулло Бобойи Пашоғарий халифа ва Муҳиб Али қўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши бордилар. Кўрғонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

---

[1] Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилик қилиш ва яхшиларга ёмонлик қилиш ҳам ўринда бўлмайди.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний отлиқ Қосимбекнинг навкари Тўқбойдин Кобулдоғи бекларга бу ерга келганимизнинг кайфияти битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, Ғурбанд тангасидин чиқиб, аларнинг устига илғағумиздур. Нишона бу бўлсунким, Манор тоғидин ўтгач ўқ, улуғ ўт ёндурғумиздур. Сизлар ҳам аркта эски кўшкнинг устидаким, ҳоло ҳазинадур, улуғ ўт ёндурунгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисига тушулди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Ғурбанд тангисидин чқиб, кўпрук бошида тушдук. От суғориб, отни тиндуруб, намози пешин кўпрук бошидин отландук. Тутқовулғача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борғон сари қор улуғроқ бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ совуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди.

Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини даги Кобулдаги бекларга йиборилдиким, ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлунг.

Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёқдуруб исиндук. Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким. Манор тоғининг доманасидин отландук. Манор била Кобулнинг орасида қор отнинг тизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу оралиқни тамом чубуруб келдук, бу жиҳаттин фарз вақтида Кобулга баҳейла еттук. Бибимоҳрўйға стардин бурунроқ арктин улуг ўт чиқти, маълум бўлдиким, хабардор бўлмишлар. Сайид Қосимнинг кўпругига ета Ширим тағойи била буронгор кишисини Мулло бобонинг кўпруги сари йиборилди. Жувонгор ва ғул Бобо Лўли йўла била бўлдук. Ул маҳалда Халифанинг боғининг ўрупида бир кичикроқ боқча эди. Улуғбек мирзо солиб эди, Лангар йўсунлуқ. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳавватаси бор эди. Мирзохон анда ўлтуруб эди.

Муҳаммад Ҳусайн мирзо Улуғбек мирзо солгон Боғи Биҳиштта эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидаги гўристонга етиб эдимким, тезлиқ қилиб илгари борғонларни уруб, ёндуруб, бизга тиқтилар. Илгари бориб Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайид Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди. Шерқулнинг жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши ўқ Мирзохон ўлтурғон ҳавлиға кирарлар, ғавғо бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан Қулбегининг иниси Муҳаммад Ҳусайн ҳам Мирзохонға навкар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шерқулини чопиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралуқ бўлуб, мазкур бўлгон ерда бизга тиқилиб келдилар. Тор кўчада отлиқ эл тиқилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар.

Мен ёвуғумдаги йигитларга дедимким: тушуб зўрланг. Дўст

Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад ва яна бир неча йигит тутуб юруб ўқ қўйдилар. Ёғий қоча берди, қўрғондағиларни кўзэ тутгук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладдилар. Ҳануэ Мирзохон ўлтурғон чорбоғка кирмайдур эдимким, қўрғондағи элдин Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзохон ўлтурғон боққа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди. Чорбоғнинг эшигидин Дўст Сарипулий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, кутволлиқ мансабини бериб, Кобулда қўяолуб эди, яланғоч қилич илиқда кириб келди. Манга-ўқ тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, ғарбичи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча кичқирар эдим: «Ҳай, Дўст, ҳай Дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичқирди. Мен совуққа ва қорға кўнганимдинму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўқ қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўе кор қилмади.

Агар теғи олам бижунбад зи жой
Набуррад раге то наҳоҳад худой...[2]

Андин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг рахнасида етти-секкиз ўқлуқ, ёйлиқ киши турубтур, мен бу кишиларнинг устиға отимни пошна қилиб еттим, тўхтай олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти. Ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзохоннинг қўкалтоши Тулак қўкалтош экандур. Қилич эгнига тушган экандур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навкарим эди, мен ани танир эдим, эшиклик, тувурлуқ ердин тортти ўқни кеумга, ул тарафдин, бу тарафдин хай-хай, подшоҳдур дейиштилар, ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди. Мирзоси, сардорлари қочти, тирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда.

Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичқирадур ким:— Ҳай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улуғроғи сен. Чун хон додамнинг волидаси Шоҳбегим ҳоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим кўҳбурни ва неким қўрғондағи беклардин бири ул эди, бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шоҳбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу богдин чиқиб, Шоҳбегимни ва хо-

---

Л. б.— Шоҳ Маҳмуд.

[2] Агар олам тиги ўз жойидан қўзғалса, худо хоҳламаса бирор томирни ҳам қирқолмайди.

нимни кўра бордим, шаҳр эли қора таёқ ҳужум килибтурлар. Гўша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кишилар қўюб барча элни уруб-суруб чиқорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимғи ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум. Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафганда ва хижил бўлубтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар. Булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбахтлиқ мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига қулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ шоҳбегимнинг туққон набираси кеча ва кундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзохонни кўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлиғидин ва даврон носозкорлиғидин ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риояте ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон кизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илигимдин келганча туққонлиқни ва яхшиликни бажо келтурдим, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғонникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлиқ ва хизматгорлиқта тақсире қилмадим.

Султон Саидхон Кошғар хони беш-олти нёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек кўруб Ламғон туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Кундузгаким, ўттум, Андижон вилояти менинг сори боқиб, баъзи доруғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни тоншуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини багишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта[1] султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадин[2] ҳар яхшилиқ ва ямонлигким шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳурарким баёни воқе эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун.

Мундин қўпуб Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа келиб, вилоятларга ва аймоқ ва аҳшомға фатҳномалар йиборилди. Андин сўнг отланиб

---

[1] *Қ. б.* Тўхта Буға.

[2] *Қ. б.* ики оғадин.

аркка келдим. Муҳаммад Ҳусайн мирзо хонимнинг тўшакхонасиға қўрқунчдин қочиб кириб, тўшакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондағилардин Мирим девонни ва яна баъзини қўйдукким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони топиб келтургайлар. Хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳарҳол Муҳаммад Ҳусайн мирзони хонимнинг тўшакхонасидин топиб, аркта менинг қошимға келтурдилар. Мен бурунғидек ўқ таъзим қилиб қўптум, хейли ҳам дурушт юзга кел мадим. Муҳаммад Ҳусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳара котга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора пора қилсам, ери бор эди, турлук турлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруғлуқ бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғимиким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида мендин ғийбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон оқ ўлтуруб, жазосиға еткурди.

Ту бад куандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.

Аҳмад Қосим кўхбур ва яна баъзи бир неча йигитликим, Мирзохонинг сўнгича йиборилиб эди, Қарға булоқ пушталарида Мирзо хонга етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгунча қувват ва журъа ти ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эдим. Мен дедимки:— Кел, кўрушалинг. Олдарагондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди. Кўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат кел турдилар. Мирзахоннинг дафъи танаҳҳумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонға кирган синоҳи ва раият ва мўғул ва чигатой мутанаҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳти ётни маъзи тутуб, Мирзохоннинг эгачисининг уйида-ўқ буюрдук ким, бўлғой. Бу мазкур бўлғон эл ва улусдин чун ҳануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Кобулда бўлмогини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Кобул вилоятининг ўзга ерларига боқа, хейли яхши бўлур, турлук турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким, санадилар, уттуз турт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифида бир байте айти либ эди:

Сен ўзингга ёмонлик килганни турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир

Сабзаю гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор
Хосса бу мавсумда Боғи ёзисию Гулбаҳор,
Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим,
Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек тах-батах қондур
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имкондур.

Филвоқе баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш отмоққа бу ерлардек ер кам ок бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон бекларикм, Муҳаммад кўрчи ва Муборак шоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Рог сори тузи била отлиқ яёқни йиғиб, ясоб пуштилар била Хамчонининг ёвуғига келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пуштиларда келиб урушурлар. Ери буртоғя яёғи қалин бир икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар. коча берурлар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб бўлғон тавобиъ ва лавоҳикини толон торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидағилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Келогой келиб, Қизил сув юққори ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш сексон талатғон, олдурғон, оч яланоч навкар савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғийқиб чиқиб, Бадахшонға етиб, дара ва қўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юрур эди, бурунғи қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфаил бўлубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА

ТИСЪА МИА[1]

Ғилжини чопмоқ давдағаси била Кобулдин отланилди. Саридеҳга тушганда хабар келтурдиларким, Машт ва Секонадаким, Саридехдин бир йиғоч бўлғай, қалин Маҳманд юфил ўлтурубтур. Бўлғон беклар ва йигитлар барин бўлдиларким, Маҳмандни чопмоқ керак. Мен дедимким: Раво бўлғаймү, не азимат била отланғайбиз, мақсадқа етмай ўз раятимизни-ўқ чопиб ёнғайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридехдин отланиб, Каттавоз тузини кеча била қоронғуда тай килдук. Кон-коронғу кеча, туп-туз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва из маълум бўладур, хеч ким бошлай олмади. Охир мен ўқ бошладим, бир-икки қатла бу навоҳига стиб эдим, ушул қиёс бида қутбни ўиг яғринимға олиб тебрадим, тенгри рост келтурди. Рост Қиёқту ва Улобату рудиға-ўқ келилдиким, Ғилжи ўлтурғон ерғаким, Хожа Исмоил сарияти бўлғай, ушбу рудтин йўл чикар. Ул рўдта тушуб, ўзумиз ва отимиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тонг отқонда андин тебрадук.

Офтоб чиқиб эликим, бу пушталардин ва қўллардин тузга чиқкоч, Ғилжининг қорасиму ё тутунимү кўрунди. Ёхуд черик эли тамом чопқун қўйдилар, бир-икки курухгача чопиб, кишини, отни ўклаб, элни тийдим мундоқ жилавреэ беш-олти минг чопқун қўйғон черикнинг тиймоғининг хейли ашколи[2] бор, тенгри рост келтурди, черик тийилди. Яна бир шаръийға ёвуқ йўл келиб, афғонниинг қорасини кўруб, чопқун қўюлди, қалин қўй бу чопқунда тушти. Хеч чопқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушгандин сўнг, ҳар тарафдин бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш анғизи килдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, арик олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо отланиб, борисини кирди. Ўлган афғонларнинг бошидин калла манора қўпорилди. Дўст пиёдан кутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғига ўқ тегиб, Кобулға келганда ўлди. Хожа Исмоилдин кўчуб, Улобатуға келиб тушдук.

---

[1] Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари.

[2] *Қ. б.*— эмгаги.

Мунда фармон бўлдиким, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғанойимнинг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риоят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган хумс ўн олти минг қўй чиқтиким, сексон мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлғон ва риоят қилғон била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юртдин эрта била отланиб, Каттавоз тузида он учун чарға қўюлди. Бу даштнинг ҳамсиға кийик ва қулони семиз бўлур ва кўп бўлур[2], чарға орасиға қулон ва кийик калин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Он атросида бир қулонинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмнинг зарбидин бурунғи югуришидин оҳистароқ бўлди. Ношпа қилдим, яқин сиғиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасиға ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди, қиличим хейли яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим таъойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар *тааажжуб қилиб, дедиларким: Мўғулистонда ҳам мунча* семиз кийик кам кўрубтурбиз. Букун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтурғон қулончча семиз эмас эди.

Бу чопқундин ёниб келиб, Кобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоҳхон Самаркандни Хуросон доираси била черик отланди. Шоҳ Мансур баҳши... намак ҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоҳхонға кишилар йибориб, Шайбоҳхонни отланмоққа тезрак қилиб тур, Андхуд навоҳисиға келгонда бу... ўзбакка кишн йибориб турмен деб, эътимод қилиб, ясаниб, бошига ўтага санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак туш-тушидин рез қилиб[1], бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва кишн-кўрасинн тирт-тирт қилибтурлар.

Бадиузzамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғун бори Бобохоки навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа оним эдилар, не қўрғон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққақ билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ҳисоб билур кишн эди, ул дегандурким: Музаффар мирзо ва мен Ҳирийнинг қўрғонини беркиталинг[4]. Бадиузzамон мирзо била Зуннунбек Ҳирийнинг атроф ва новаҳисидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али арғунни, Қандиҳор ва Замини Довардин Шоҳбекни ва Мукимни черикларн била келтуруб ўзларига қўшсунлар. Неким бўлғон ҳазора ва пакдарий черикларини йиғиб мустаид ва мукаммал юрсунлар.[5] Ганимнинг хул тоққа бормоғи мушкилдур. Ташқариги черикнинг датдағасидин қўрғон устига

---

[1] *Л. б.* Каттавод.

[2] *Л, б.* бу иборя тушган

[3] *Қ. б.* тигилишиб.

[4] *Қ. б.* Ҳирий қалъасини малбут қилурмиз.

[5] *Қ. б.* черикларн бўлса тинштуруб, Кўҳистонда мустаид ва мукаммал бўлуб турсунлар.

ҳам кела олмас, хўб этибдур. Ҳисоблик раъй хотириға етибтур. Зуннун арғун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковокрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар. Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечукким мазкур бўлди, молдўстлиғи жиҳатидин Муҳаммад Бурундуқнинг шаҳрда турмоғиға рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар хаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гўллук ва телбалиғиға ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазиҳат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга ишониб, бўйиға фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундуқнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не кўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не чиғдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой[1] навоҳисиға ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юруй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға ғарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрусида юз-юз элликча кишиси била Қароработта турар. Қалин қиш етган била ўқ олиб тебрарлар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хавотинлари тамом қалъан Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонға машҳурдур, мирзолар кеч шаҳрға етарлар, ярим кечагача отларини тиндуруб, уюхларлар, саҳар вақти солиб тебралар. Қўрғон беркутурни худ хаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва кўч ва ўғлон-ушоқни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлигига ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, қўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўрғон кўмаги (га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди. Ошиқ Муҳаммад арғун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб қўрғонға кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди[2], яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки уч кундин сўнг шайхулислом ва акобир аҳд ва шарт қилиб, тош қўрғоннинг калидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти ўн етти

[1] *Қ. б.* Сарокат.

[2] *Қ. б.* Яна Алихон Кўҳбурнинг ўғли Умарбек эди.

кун сахлади, ташкаридин От бозори тарафидин нақб солиб, ўт уруб бир буржини учурдилар. Кўрғон эли даст поча бўлуб, кўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни олғандин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди била ёмон маош қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва нодида киши, беш кунлук ўтар дунё учун мундоқ ямон от қозғонди. Шайбоқхондин ношойист ҳаракот *ва афъолеким Ҳирийда содир* бўлди, аввал буким чирки дунё учун Ҳадичабегимни Шоҳ Мансур бахши кутаргучига туттуруб, турлук турлук қийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулваҳҳобга туттурди, бир ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли табъи Мулло Биноийға туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моддада бир қитъа машҳур бўлди:

Ба жуз Абдуллоҳи кери хар имруз
Надида ҳеч шоир рўи зарро.

Бинои зар тамаъ дорад зи шоир
Магар хоҳад гирифтан кери харро[1].

Яна Музаффар мирзонинг Хонзодахоним отлиқ ҳарамини Ҳирийни олғоч-ўқ иддат чиқориға бокмай, никоҳ қилиб олди. Яна Қози Ихтиёр била Муҳаммад Мир Юсуфғаким. Ҳирийнинг машҳур ва хуштабъ муллоларидин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ айтти. Яна Мулло Султон Али Машҳадий била Беҳзод мусаввирнинг тасвир ва хаттиға қалам киюруб, ислоҳ қилди. Яна ҳар неча кунда бир бемаза байт айтур эди ва минбарда ўқутуб, Чорсуда остуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи саҳархез эди ва беш вақт намозни тарк қилмас эди, қироат илмини тавре билур эди, вале мундоқ гўлона ва аблаҳона ва кофирона ақвол ва афъол андин бисёр содир бўлур эди.

Ҳирийни олғондин ўн-ўн беш кундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорға келиб, бўлғон черигини Темур султон била Убайд султонға бошлатиб, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзонинг устиғаким, Машҳадта ғофил ўлтуруб эдилар, йиборди. Бир мартаба қалъани беркитмак ҳаёл қилибтурлар. Яна бир мартаба бу черикнинг келадурғанини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устига илғамоқ бўлурлар, бу ажаб яхши ҳаёл эканлур, аммо ҳеч ишга сўзини қарор бера олмай, ўлтурғонда Темур султон била Убайд султон черик била илғаб етишур. Мирзолар ҳам ясоб чиқарлар, Абулмуҳсин мирзони бот-ўқ олиб тебрарлар. Кепак мираю озроқ озроқ киши била оғасининг ғанимиға чопар, ани ҳам кўтарурлар. Иккала оға инини тушурурлар. Бир ерда ўлтурғузғонда оға ини бир-бирини кучушуб, ўпушуб, видоъ қилурлар.

---

[1] Букун зшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Бирон шоирдан олтин тама қилади, бирок улардан зшак олатини олади, холос.

Абулмуҳсин мирзодин бедиллиқ зоҳир бўлур. Кепак мирзоға чандони тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шоҳбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхонининг тавваҳумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори як жиҳатлиқ ва давлатхоҳлиқлар қилдилар. Муқим ҳуд бир арзадоштида чариқ мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ янгли олғон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади, чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар, аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кишилар била машварат қилиб, сўзни мунга қўқолдуким, черик отланилғай, бу арғуя беклари қотилғондин сўнг Хуросон устига юрумакни ё ҳар масла ҳат бўлса, буларнинг салоҳ ва савобдийди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандиҳор сари мутаважжиҳ бўлдук.

Ҳабиба Султонбегим, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди, қизи Маъсума Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлғон йўсунлуқ олиб келди. Ғазнида мулоқот қилдук. Хисрав кўкалтош ва Султонқули чиноқ ва Ғадой Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Ҳусайн мирзонинг қошиға борур эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошиға борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизға алар била келдилар.

Қалотға еттанда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотға савдо қилғали келган эканлар, қоча олмадилар. черик эли алар устиға ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлиқ маҳалда ёғий вилоятиға келадурганни таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг мукобаласида куллий-куллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отланғондa Маҳмуд афғоний кўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир йиғочда эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласиға ўқ тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғилжи бўлғай, оича черик элига рози қилдиким, ҳеч чопқунда мунча қўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди.

Мирзохонниким Кобулни олғондин сўнгра Хуросон сари рухсат берилиб эди, яна Абдураззоқ мирзоким, биз Хуросондин чиққонда анда қолиб эди. Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандиҳордин қочиб келдилар. Баҳор мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Пирмуҳаммад мирзо, бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шоҳбек била Муқимға кишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбакдек ёт ёғий. Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Хат битимоқдин ва бизни тиламоқдин муниқир бўлуб, рустоиёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустоиликлари-

Қ. б.— Хадича.

дин бири бу эдиким, Шоҳбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улуғроқ мартабалиқ беклар кичикрак чартгалик бекларга мухр босар ерда қоғознинг ўртасида мухр босиб йибборибтур. Агар мундоқ рустоиёна ҳаракотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йиборса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза бажои расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони куҳан[1].

Ушбу ситезаларидин ва рустоилиқларидин эдиким, ҳонумонларини ва ўттуз-кирк йил қозғонларини барбод бердилар.

Шаҳри Сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғое тушди. Барча черик эли яроғланиб отландилар, мен ғусл ва таҳоратға машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориғ бўлуб отландим. Чун ғавғо ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарға тушгук. мунда ҳам *бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод* ва саркашлик мақомида ўк эдилар. Муни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандиҳорга келур рудларнинг боши Бобо Ҳусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандиҳорга келур рўдларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, сабоҳи жи баланиб, буронғор, жувонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шоҳбек ва Муқим Қандиҳор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшуғининг олида шомиёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сарироқ сиғинибтур. Ишқулло отлиқ етти-секкиз киши била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишидин илгарроқ айрилур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, килич олишиб, отдин йиқиб бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугул тутгук.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандиҳор тарафидаги ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдукким, Шерқули коровул илдам келиб, арз қилдиким ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтгали черик эли хейли очлик, танқислик тортиб эди. Халишак навоҳисиға келгач, юққори қўйи қўй ва ўй ва ошлик ва сомон жиҳатидин черик элининг кўпраги бутраб таркаб эди. Черикни йиғилуриға боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлғон кишимиз икки мингга ёвушкай эди. мунда тушар маҳалда, *нечукким, мазкур бўлди, юққори-қўйи* черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўшула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб

[1] Зуғм билан айтилган сўз шу даражага етказадики, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади.

қилиб эдим. Ҳеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом иликдин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн ўн ва эллик эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи таъйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жувонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжиҳ бўлдилар.

Агарчи буронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъниси бор, вале алфоз тағйири била ташхис мухталиф маонийға мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, буронғор ва жувонғор, дерлар, ясолда қалбнингким, ғул дерлар, дохили эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била буронғор ва жувонғор дейилди. Яна ғулдким, бошка ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна ғулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясоринин ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Буронғор: Мирзахон, Ширин тағойи, Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайид мўғул мўғуллари била, Султонқули чуҳра, худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жувонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғўри барлос, Сайид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайид Қосим эшик оқо, Муҳиб Али қўрчи, Бобо ўгли Олловеран туркман, Шерқули қоровул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда менинг ўнг қўлумда Қосим кўкалтош, Хисрав кўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шоҳ Маҳмуд[1] парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи: сўл қўлумда Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули[2], Вали хизоначи, Қутлуқ қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; ғулда тамом ичкилар эди, улуғ беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлгонлардин ҳануз ҳеч ким беклик мартабасиға етмайдур эди.

Бу бўйда битилган Шербек, Ҳотам қўрбеги, Кепак, Қулбобо, Абулҳасан қўрчи, мўғуллардин Урус Али Сайид[3] Дарвеш Али Сайид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи[4] ва Амачи Минди: туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шоҳназар, Суюндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шоҳ Шужоъ арғунким, Шоҳбек ўқ битилгусидур: яна бир бўлак иниси Муқим,

---

[1] Қ. б.— Шоҳ Муҳаммад.

[2] Қ. б.— Жон Али.

[3] Қ. б.— боғчи.

Бу арғунларнинг қаросини олти-етти минг чиноғлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди. Ғул била ва буронғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жувонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чийзи камроқ бўлғай эди.

Бизнинг жувонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтиғача икки-уч киши Қосимбекдин келиб кўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарафиға бедаранг мутаважжиқ бўлдук. Ўқ кела бошлағон фурсатта бир даст бизнинг зровулимизни уриб ёндуруб ғулға чиқтилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсат ўқ қўюб, тўхтагондек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб ўқ қўяр хаёл қилди. Биз бетавақкуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёқ тушган Шоҳбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт беш оға-иниси била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндурким. Шоҳ Исмоил Бояндур салотинига мусаллит бўлуб, Ироқ мамоликига мутасарриф бўлғонда Абдулбоқи мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Буронғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Буронғоримизнинг учи мен ясағон боқа санчилиб борди. Буронғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хейли қуйироқ улуқ ахмил ариқларға етиб борди. Бизнинг жувонғорнинг ўтрусида Муқим эди — тавобе ва лавоҳиқи била. Жувонғор кишиси ғаними Муқимға боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандаҳор ва кентларига борур уч-тўрт улуғ ахмил ариқлар бизнинг жувонғор била ғаним орасида воқе бўлди. Гузар бошини тутуб, ўтгали қўймадилар.

Жувонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхтаб, оёқ беркитти. Арғунлар тарафидин Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопқулаштилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғринига[1] ўқ тегди. Ғўри барлоснинг қошининг устига ўқ тегди. Қочорининг устида чиқди.

Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тогининг тумшуғи сари ўттук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори бу сори бормоққа мутараддид бўлуб охир бир сори боқа тебради. Шоҳбекка ўхшаттим. Ғолибо, Шоҳбек экандур. Ёғийни боскоч, тамоми чўрик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим ҳануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, тенгрига таваккул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Кўпу озға тенгридур бергучи,
Бу дарғоҳда йўқтур кишининг кучи.

---

[1] *Л. б.* — пешонасига

«Кам мин фиатан қалилатин ғалабат фиатан касиратан бизниллоҳ»[1].

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжих бўлғонимизни билиб, қарор тарийкин унутуб, фирор йўлин тутти. Тенгри рост келтуруб, ёғийни қочуруб. Қандаҳор сори юруб, Фаррухзодбекнинг чаҳорбоғиғаким, бу тарихта андин асар қолмайдур, келиб туштук. Шоҳбек ва Муқимким қочтилар. Қандаҳор қалъасиға кира олмадилар. Шоҳбек Шол ва Мастунг сори чикти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Кўргон беркитгунча киши қолмайдур эди.

Қулибек арғунининг оға-инисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва акидалари маълум бўлуб эди, кўргонда эдилар, сўзлашиб оға иниларининг жониға амон тиладилар. Мазкур бўлғонлар иноят била машмул бўлуб, қилғон истидъолари мабзул бўлди. Кўргоннинг Мошур дарвозасини очтилар, элнинг бошсизлигини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилмади. Ушбу очилғон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам букордумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасиға еттимким, Тош кўргонда эди. Абдурраззоқ мендин илгаррак келиб тушуб эканлар.[2] Абдурраззоқ мирзоға бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид бақовулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини муқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устига Шоҳбек, Хожа Муҳаммад Алини ва Шоҳ Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шоҳ бахшини муқаррар қилдук. Мирхон деган Зуннунининг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзоға туттурулди. Мирзохонға Шайх Бусаид тархонни туттурулди.[3] Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни ҳаргиз кўрмай эдук. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшитилган эмас эди. Ул кечаси аркға ўқ бўлдум. Шоҳбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдур эди. Бировға тошшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғиғаким, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзоға бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арқтағи хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзоға-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона ўлангига тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға кел-

---

[1] Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан кичик тўданинг катта тўда устидан ғалабя қилгани озмунча эмас».

[2] *Л. б.* — Бу ибора йўқ.

[3] *Қ. б.* — Бу жумла қуйидагича: «Ва Миржон отлиқ девонининг уйига Мирзохон шайхға Абусаид мирзони туттурулди. Зуннунбек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзоға туттурдук».

дим. Бурунғи ўрду эмас, таниғусиз ўрдуе бўлубтур: яхши тўпчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевалар ва хачирлар ва қумош рахтлиқ хар, зинлиқ моялар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомиёналар ва хар уйда харвор харвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳотини бошқа бошқа хазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандук-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирида ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйға чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Қўч арғун ва Тожиддин Маҳмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди. Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, *айта айта муҳассиллиқлари била кўчтурди*. Нечукким мазкур бўлди. Қандаҳорни Носир Мирзоға иноят қилиб, Носир мирзоға рухсат бериб, Кобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади. Қаробоғда тўрт беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамоғнинг ишколи бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навкар ва тобин харвор харвор ва қоп қоп оқ тангани важҳ ва улуфаларига юклаб, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улуғ обрў ва номус била Кобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хуросондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим.

Олти етти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоққхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким. Муқим Замини Довар тарафи кочти, бориб Шайбоққхонни кўрар, Шоҳбекдин хам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин Шайбоқхон Ҳирийдин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалиқ киши муҳассиллиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар оина жавон бинад.
Пир дар хишт пухта он бинад[1].

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға тушгиким, ўзбак ва Шайбоққхондек ёт эл ва қари душман жамиъ Темурбекнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чиғатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи карҳ била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир мен Кобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқовамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер

---

[1] Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

фикрини қилғулуқдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилғулуқтур, ё Бадахшон жонибидин ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафға бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобеи била Бадахшон бормоққа барди эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Мубаракшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад кўрчи эди; Носир Мирзони чиқариб эдилар; ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржиҳ қилиб, Ламғонға мутаважжиҳ бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзоға иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззоқ мирзо Қалотта тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди.

Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди.[1] Шоҳбегимнинг муносабати била ё савоб дийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонға Бадахшон сори рухсат берилди. Шоҳбегим ҳам Мирзохон била мутаважжиҳ бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била кўчулди. Ҳурд Кобул била юруб Сурх работ била Қўруқсойға инилди. Кобул била Ламғон орасидағи афғонлар амонликта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, мундоқ вақоени ҳуд тилаб топа олмаслар. Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонға борадур деб, бир ёмонликлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонликка эврулди. Анга еттиким, Жигдаликдин кўчган сабоҳи ораликдағи (ҳизр хайл, хирнлжи ва хугиён) афғонлари Жигдалик кўталини тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидағи тоққа ясоб келиб, дабллар чолиб, қиличлар ўйнаб тика қила бошладилар.[2] Отланғон била буюрдумким, черик эли тушлук тушидин тоққа юругайлар. Черик эли ҳар кўл ва ҳар конгсор била чопқон била мутаважжиҳ бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб бир ўқ ҳам қўя олмадилар, коча бердилар. Афғонларни қавлаб тоққа чиқтим, бир афғон қўйи ёнимдан ёнлаб, қочиб борадур, қўлиға ўқладим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтургузулди.

Нингнаҳор туманига Одинапур кўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилилмайдур эди. Не бормоққа ерс муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори қўйи яна бир хабар олғунча юрттия кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолини тузларда аксар кўтариб эди-

---

[1] *Қ. б.*– «Хонмирзани» сўзи бор.

[2] *Қ. б.*– тика қила ёдилар.

лар. Бир сув билур кишилар арага тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юккори Мил қанори шолини қалин экарлар. Черикка қишлиқ ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлгай. Нинг наҳор жулгасидин отланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб. Пуромни дарасиғача борилди. Қалин шоли черик эли олдилар. Шолизорлари товнинг тубида эди, эли қочиб чиқти. Бир неча кофир қатлға борди. Пуромни дарасининг тумшуғидин бир неча йигитни саркўбка чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб, ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуромни етиб, болту била чопиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуромни айриб олдилар.

Куффорнинг шолизорида бир кеча қунуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуга келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисида Муқимнинг кизи Моҳчучукниким, ҳоло бу тарихда Шоҳ Ҳасаннинг никоҳидадур, Қосим кўкалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жониби бормоқ салоҳи топилмади, Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кобулға йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Атар ва Севаға[1] келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Кунар ва Нургилни бориб сайр қилдим. Кунардин жолаға ўлтуруб, ўрдуга келдим. Андин буруп жолаға ўлтурғон эмас эдим. Хейли хуш ёқти, мундин сўнг жола шоя бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, аркини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазниға келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устиға ғофиллиқта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркининг гирдида неча ерда пақб солурлар, неча қатла уруп келтурурлар. Ушмундоқ изтирор ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Ҳованд, Муҳаммад Али виёда, Шомий[2] қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маъюс бўлуб олдурур маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини орага солиб, Қандаҳор устидин қўнар.

Қўшмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устиға келурда ҳарамларини Нератуға йибориб эканлар. Нератуда бир киши бош кўтариб, қўрғонға мутасаррифф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бонужудким, киши ўртаси эди, Бодиж йўли била Кобулға келдук. Бодижнинг устида бир тошда букордимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозғайлар. Ҳофиз Мирак битиди. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошлик қилди. Шитоб учун ободон қозимади.

Ғазнини Носир мирзога иноят қилдим. Абдураззоқ мирзога Нинганҳор тумони ва Мандровар ва Дарай Нур ва Қунар ва Нургилни берилди.

---

[1] *Қ. б.* — Атар ва Шева.

[2] *Л. б.* — Сокий.

Ушбу тарихкача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшох дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқаъда ойининг тўртида офтоб хут буржида эди, Кобулнинг аркида Ҳумоюн мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Ҳумоюнхон» топиб эди. Кобул шоирчаларидин биров, «шохи феруз қадр» топиб эди, уч тўрт кундин сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуғ-кичик совиқ келтурдилар. калин оқ танга ўқулди, ондин бурун онча калин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

Ҳумоюн — Бобурнинг биринчи ўғли. ҳижрий хисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Ҳумоюнхон» ёки «шохи феруз қадр» сўзларида абжад хисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА

Бу ёз Мукур навоҳисида Маҳманд афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чопқундин келиб тушгандин неча кундин кейин Кўчбек ва Факир Али Каримдод ва Бобо чуҳра қочар хаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ин солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболағалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонға буюрдумки, солғайлар.

Ҳисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навкари мўғуллар уруғлари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чиғатойдин риоят қилғон навкарлари Султон Али чуҳра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суюндук ва Шоҳназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлиқ мақомида бўлубтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг кўрғон ўлангидин Чолок ўлангсигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганҳордин келиб, деҳи Афғонда ўлтуруб эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али кўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имо қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир окшом Чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёғиқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу окшом ёғи ғури жазм эмас эди.

Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжиҳ бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунчқада ўлтурурлар эди, ҳарамға ёвуқ етганда чуҳра-чурпа ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнғондин сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хандақ йули била Оханин дарвозасиға етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди била келиб мен ҳаммомнинг тоқинин...[2]

Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

Асарнинг бу боби бизнинг қўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга етганда узилиб, тамомланмай қолади. Шундан кейинги 10—11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

ВАҚОЕИ БИСТУ ПАНҶУМ[1]

Душанба[2] куни муҳаррам ойининг ғуррасида Чандовал жулгасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоққим, имтидоди ярим соате нужумийға яқинлашти. Тонгласиға бу юрттин кўчуб, Бажур кўрғониға зўрламоқ доияси била Бажур кўрғонининг яқиниға тушуб, дилозоқ афғонийдин бир муътабар кишини Бажурға йибордукким, Бажур султониға ва элиға насиҳат қилғайким, қуллуқ мақомида бўлуб, калъани топшурғайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насиҳатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдиким, черик эли тўра ва шоту ва кўргон олмоқ асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдиким, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жувонғор илгари юруб, Бажур кўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, кўрғоннинг шимол тарафида тушгай. Ғул кишиси кўрғонининг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлик ва пастлиқ ерда тушгай. Буронғор қуйиғи дарвозанинг ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жувонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда кўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ қуйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, откулашиб, яёкларни кўрғонға тиқиб, фасил тубиға еткурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, куи кеч бўлмаса эди, ўшал соат кўргон оллур эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёғий била чопқуллашиб, ғанимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисиға жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар,[3] туфанг унидин ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шане ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Аликули беш кишини туфанг била отиб йиқди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йиқди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўткара ўткара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шоядким, етти секкиз ўн ба

---

[1] Йигирма бешинчи воқеалар.

[2] *Қ. б.* — Шанба

[3] *Л. б* — бу уч сўз йўқ.

жўрий туфанг зарби била йиқилди жин. Андин сўнгра, андоқ бўлдиким, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдиким, оқшом бўлубтур, черик асбобни тайёр қилиб, саҳар қўрғонға ёпушсунлар.

Одина куни, муҳаррам ойининг бешида, фарз вақтида фармон бўлдиким, уруш пақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик еридин юруб, қўрғонға ёпушқайлар. Жувонғор била ғул ўз булжорларидин якдаст тўра киюруб, шоту қўюб ёпуштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуғ тамом ғулнинг сўл қўлиға фармон бўлдиким, жувонғорға кўмак бўлғайлар. Қўрғоннинг шарқи шимолий буржининг тубиға Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ йиқмоққа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти.

Ғулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шоту̀ға бурун чиқиб, муддате харбу зарбқа машғул эди, ғул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шоту̀ға чиқиб, найза ва қилич тегурдилар. Яна бир шоту̀ға Бобо ясавул чиқиб, болту била қўрғоннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа машғул эди. Аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шиба уруб, ғанимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг харбу зарбидин ҳеч парвой қилмай, ўқи била тошини зарра кўзга илмай, қўрғон тешмак била бузмоққа машғул ва машъуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимолий буржиким. Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғанимни қочуруб, бурж устиға чиқтилар. Ўшал замон ғул кишиси ҳам шотудин қалъаға чиқтилар, ғулдин ул қўрғонға чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам қўрғон икки-уч соати пужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эттилар ва баҳодирлик оти ва некном ҳосил айладилар.

Бажур эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғие эдилар, бовужуди боғий ва душманлиқ куффор русуми бу эл ичида шое эди ва ислом ойини ул хайл арасида зое бўлуб, қатли омға бориб, аҳлу аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин кўпрак киши қатлға боribтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озроқча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Қўрғон фатҳ бўлғондин сўнг, кириб қўрғонни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва кўйларда бенихоят ўлук ётиб эди, ўтувчи-кечувчи ўлукларнинг устидин убур ва мурур қилурлар эди. Сайрдин ёпиб, султонларининг уйида ўлтуруб, Бажур вилоятини Хожа Калонға иноят қилдук. Кўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши таъйин қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасиға тушулди. Ҳар неча бандиким қолиб эди, Хожа Калонниинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳлу аёлларини аларға қайтиб рух-

---

К 6 Ҳусайн.

сат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султонларининг боши била бир неча бош бу фатҳ хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балҳқа ҳам фатҳномалар била бошлар йиборилди. Шоҳ Мансур Юсуф Зайиким, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатҳда ва бу қатли омда бор эди, тўн кийдуруб, Юсуф Зайиға сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур қўрғонининг муҳиммотидин хотиржам килиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўққузида кўчуб, бирор қуруҳ қуйироқ ушбу Бажур жулгасида ўқ тушуб, бир баландийда калла манора буюрулди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасиға бориб. Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидағи кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келтурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидағи кофиристондин келур. Кеча анда бўлуб, сабоҳи қўрғоннинг буржу борусини мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасиға тушулди, андин кўчуб, Чандовал рўди ёқасиға туштук. Фармон бўлдиким, Бажур қўрғониға кўмак битилган эл бебоқий Бажурға борғайлар.

Якшанба куни ойнинг ўн тўртида[1] Хожа Калонға туғ иноят қилиб, Бажур қўрғониға рухсат берилди. Хожа калонға рухсат бергондин бир-икки кун сўнг буғина қитъа хотирға келди. Хожа Калонға битилиб йиборилди.

Қарору аҳд ба ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳаҷру маро кард бе қарор охир.
Ба ишваҳои замона чи чора созад кас,
Баҷур кард ҷудо ёрро зи ёр охир.[2]

Чоршанба куни муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Алоуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди.

Панжшанба куни Бажур била Чандовал орасидағи тоғни овладук. *Бу тоғнинг буғу, марали қон-қора ранглик бўладур.* Қуюруғи яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуйи Ҳиндустон буғу, марали тамом қонқора бўлур. Ушбу кун яна бир сариқ қуш тушти, ул даги қора эди. Кўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ қамроқ бўлуб эди. Қаҳрож дарасиға бориб, ошлиқ олиб, Саводқа Юсуф зайи афғонийнинг устиға юрумак азимати била одина куни кўчуб, Чандовал суйи била Бажур

---

[1] *Л. б. бу иборалар йўқ.*

[2] Менинг ёр билан аҳд, қарорим бундай эмас эди. Охирда ҳажри чақиб, беқарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди.

суйининг қотилиши била Панжкўра суйининг оралиғига тушулди.

Шох Мансур Юсуф зайн бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир хиссани мен едим, бирини Гадойи тагойи яна бирини Абдулло китобдор; ғарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст сйилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

Андин кўчуб, Қаҳрож дарасининг ва Пешгром дарасининг оғзига ёвуқ Панжкўранинг олиға тушулди. Ушбу кортта эканда қор ўшуқтин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Каҳрож элига тўрт минг ҳарвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ тахсилиға Султон Вайс йиборилди. Рустойи кўҳий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортмон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойнинг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжкўраға чопқун йиборилди. Панжкўра тоғнинг ўртасидин юққорроқ воқе бўлубтур, бир курухқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжкўранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Кўчбекка бошлатиб чопқун йиборилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Каҳрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушулди.

Ҳумоюндин сўнгра Ҳумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол ҳануз туғмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толем — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойнинг йигирма олтисида ушбу кортта эканда Ҳиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ҳануз Ҳиндол туғмайдур эди.

Ушбу кортта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баландий устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй пешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташидилар. Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонғача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз: бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлғай, эди анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул туқса, олиб асрасам нечукдур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Ғолибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб, икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки кулула балчик ичида қўюб, ул

балчиқларни бир аёғ сув ичига қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, қиз келса қиз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, *анинг юзидин* ўқ хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун туққондин сўнгра онаси олидин хоҳи ва нахоҳи олиб, уйимизга келтуруб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Баҳрани олғонда бу хабар етар, таяммунан ва тафаъулан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд. Юсуф зайи афғондин Малик Шоҳ Мансур Малик Сулаймон шоҳнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлик мақомида эди. Юсуф зайи улусининг маслаҳатига анинг қизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шоҳ Мансурнинг қизи била Юсуф зайиннинг моли келадур.

Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойнинг йигирма секкизида кўчуб, Каҳрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шоҳ Мансурнинг иниси, мазкур бўлғон бирodарзодасини бу юртта келтурди. Бисут[2] *элининг Бажур қўрғонида* муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур қўрғонига келтургай. Кобулда колғон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойининг учида Панжкўра суйи била Бажур *суйининг қотилишига тушулди*.

Якшанба куни ойнинг бешида бу юрттин Бажур бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни ойнинг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенгашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутба *бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни* тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводқа борсак, черик эли ошлик топмай танқислик бўлғусидур. Анбоҳар ва Пони Ёли[3] йўли била юруб, Ҳашнағарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Моҳура[4] тўғриси туздаги ўлтурғон афғонларникиким, Юсуф зойи ва Муҳаммад зайи бўлғай, *илғоб* чопмоқ керак.

Яна йил эртарок ошлик вактида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб тонгласи чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинга отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар била рухсат бериб, кўчуб Бажур тўғриси тушулди. Шоҳ Мансурнинг қизини черикдин мурожаат қилғунча Бажур қўрғонида кўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Калонга

---

[1] *Л. б.* – бу жойлар тушган.

[2] *Қ. б.* – Бидсут.

[3] *Қ. б.*— Пони мол.

[4] *Қ. б.*— Маъмури.

бу юрттин рухсат берилди. Уруғ отлуғ била ортуқси черик масолиҳини ва оғир партолни Кунар йўли била Ламғонга йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронга бошлатиб, Жарғоту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жарида отлиқ била илгоб, Анбоҳар кўтали била ошиб, яна бир улуғ кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин[1] эртарак Пони Ёлиға тушулди. Угонбердини бир неча киши била тил олғали илгаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвуқ эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Угонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушурубтур, кўнгил тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эртароқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук, Офтоб бир пайза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, қоровуллуққа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, қўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Муни эшитгач илдамроқ юруб, чопқунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва галаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Котланг навоҳисиға тушулди. Уруғниким, Хожа Мир Мирон бошлаб келадур эди, ўтрусиға бошчи йиборилдиким, Мақомда келиб, бизга қўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Котланг била Мақомнинг орасиға тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрусиға йиборилди. Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Мақомга тушганда уруқ келиб қўшулди.

Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шахбоз қаландар отлиқ бир мулҳид бор экандур. Юсуф зайининг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилғон ушбу қаландар экандур. Мақомнинг тоғининг тумшуғида бир парча пастроқ тоғ воқе бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлиқ баланди воқе бўлубтур. Шахбоз қаландарни қабри анда эди. Сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирга кечтиким, мундоғ ҳаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур: буюрдукким, бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолиқ ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлтурулди.

Бажурдинким ёнилди. Беҳра хаёли била ёнилиб эди, то Кобулға келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоне жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Бажур черикиниким, учтўрт ой черикладук, черик элининг илгиға муътамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Беҳра ёвуқ эди, хотирга кечтиким, филҳол жарида кирсак, черик элининг илгиға бир нима тушса,

---

[1] *Л. б.* бу ибора йўқ.

бу хаёл била ёниб, афғонларни чопиб, Макомға тушганда баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, Ҳиндустонға кирилур бўлса, бар бунёдлиқ кирилса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йигитларни Бажурда қўюлди. Ламғонға ҳам отлари орилигидин калин черик ёнди. Мунда келганларнинг ҳам отлари андок харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайдур.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азимат килилиб эди, бу ҳисобларға боқмай эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжиҳ бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни оға иниси била яна бир неча йигитларни буларға қўшуб, юккори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юрутуб, *мен Савоти тарафиким*, Каргхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди. Вале жангали калин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлиқ карг тузга чиқиб, коча берди, хейли ўқ урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалға солди. Жангалға ўт солдилар, ул карг ҳуд топилмади. Яна бир карг бузови ўтга куюб, типрачилаб ётадур эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронға[1] олди. Савотидин ёниб хейли саргардонлиқ тортиб, намози хуфтонда ўрдуға келдук. Гузар кўра барғонлар, гузар кўруб *келибтурлар*.

Тонгласи панжшанба куни ойнинг ўн олтисида от ва тева била ва партол била кечиттин кечилди. Ўрду бозори яа яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўққуз от на уч юз шоҳрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўпал намози пешин ўқ кўчуб, кечанинг бир посиғача юруб, Качакут сувининг ёвуғига тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакут *сувини ўтуб, тўш қотила Сандаки кўталини* ошиб тушулди. Сайид Қосим эшик ого чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сандакидин гаҳар кўчуб, кеч намози пешин Суҳон сувини ўтуб тушулди. Ўрдунинг кейини туи ярмиғача кела қолди, маҳкам узоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли бисёр зўр бўлди, хейли от қолди.

Беҳрадин етти куруҳ *шимол сари бир тоғ* тушубтур. Бу тоғни Зафарнома да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибтурлар, важҳи тасмияси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуҳа дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Беҳра орасидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат қилурлар, ҳарне хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсунлуқ қадимдин ҳар *нимаким муқаррар қилибтурлар. Буларнинг олиши ва уларнинг* бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўксук бўлмас. Муқаррарлари

---

[1] *Қ. б.* — широлға.

[2] *Л. б.* – бир кечимлик от.

будурким. қўш бошидин бир шоҳрухий берурлар. Кадхудоликда етти шоҳрухий берурлар, черикларига ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Бехранинг етти куруҳида воқе бўлубтур. Кашмир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи улбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, ғарби жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсига мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Кўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуғи рой хитоб топар. Ўзга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангарҳонинг тағойилари бўлур. Суҳон суйининг навоҳисидаги эл ва улусининг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни тоҳи сокин ўқурлар, нечукким, «хабар»ни «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар, бора бора «хаст» бўлубтур.

Лангарҳонни малик Ҳаст Жанжуҳага тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, инояг ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози ҳуфтанда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки йигирма уч ёшида бўлгай эди. Буларнинг гала-коралари ўрдусининг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бехра ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлгай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлурмизга мутаяққин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдиким, ҳеч ким буларнинг гала қорарларига, балки ин учи, игна сипуғларига атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта кўчуб, намози пешин Калдакахорга келиб тушгук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдакахор тавр ери воқе бўлубтур. Бехранинг ўн куруҳида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуғ кўлдур, атрофдаги тоғлардин ёмғур сувлари йиғилиб, бу кўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳга ёвушғай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлубтур. Ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу кўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафога мавсум, хейли хушҳаво ва бисафо ер воқе бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Калдакахордин сафар отланилди. Ҳамтоту[1] кўтадининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурахим шиғовулга келган кишини қўшуб, Бехра йиборилдиким, Бехра элига истимолат бериб дегайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор тавақҳум ва дағдага ўзларига йўл бериб, элни бузулгали қўймасунларким.

[1] *Қ. б.* – Хамботу.

бу вилоят ва эл била ёқимиз[1] бордур, голон ва торож бўлмағусидур.

Чошт кўтал тубиға тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулук Ҳастий[2] бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олғали йиборилди. Илгари борғонлардин Мир Муҳаммад Маҳди Хожа бир киши келтурди. Бу аснода афғонларнинг улуғларидин бир неча киши пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонға қўшуб, истимолат жиҳатидин Беҳра элиға йиборилди. Кўталдин ошиб, жангалдин чиқиб, буронғор, жувонғор, ғул, ясол била Беҳра сари мутаважжиҳ бўлдук. Беҳраға ёвук етган маҳалда Давлатхон Юсуф хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева ҳинду яна Сактунинг ўғли Беҳранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Беҳра элиға зарар ва заҳмат тегурмай, Беҳранинг шарқида Бахат суйининг ёқасида бир зорда[3] тушулди.

Темурбек Ҳиндустонға кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Беҳра ва Хушоб ва Чоноб[4] ва Чанут бўлғай. Темурбекнинг авлодининг тавобе ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шоҳрух мирзонинг набираси Суюрғитимиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳукумати ул фурсатга анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ғозихон дерлар эди, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асғар мирзодин сўнг мутагаллиблиқ била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлгон Ҳиндустондаги вилоят ва парганаларға мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидин чикти. Ҳиндустондаги вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда[5] Кобулға аввал келган йиликим, Ҳиндустонға кирмоқ доняси била Хайбардин ўтуб, Паршовар[6] келганда Боки Чағониёнийнинг саъйи била куйиғи Бангаш сариким Кўҳат бўлғай юруб, қалин Афғонистонни чониб, кириб Банну ва Даштин толон торож қилиб, Дуки била чикилди.

Ул фурсат Беҳра ва Хушоб ва Жоноб ҳукумати Мир Алининг набираси — Ғозихоннинг ўғли Сайид Алихонға тааллуқ эди. Искандар Баҳлулнинг отиға хутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутавваҳҳим бўлуб, Беҳрани ташлаб, Бахат сувидин ўтуб, Беҳра кентларидин Ширкутни ўлтуруб ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайид Алихон била Афғон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдаға ва таваҳҳум ўзиға йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон

---

[1] «Якинлигимиз» бўлса керак.
[2] Қ. б. — Кастин.
[3] «Сабзазорда» бўлса керак.
[4] Қ. б. — Жонот.
[5] Милодий 1504—1505 йил.
[6] Қ. б. — Пашовар.

Юсуф хайлғаким, Лоҳур ҳокими ул вақт ул эди, тошшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонға Бехрани бериб эди, ул чоқ Бехра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олти-етти сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиндустонға мутасарриф бўлуб, Баҳлулни подшоҳ қилдилар. Сиҳрин ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамиъ уч курухдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлиғида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятиға келган тарихдин бир икки йил бурунроқ бир Лоҳурни ўк Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларға чопқунчи йиборилди. Ушбу кун Бехрани сайр қилдим. Сангархон Жанжуҳа ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба[1] куни ойнинг йигирма иккисида Бехранинг улуғларини ва чавдариларини тилаб, бу юртта тўрт юз минг шоҳруҳий[2] моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бехра ва Хушоб ўлтурушлуқ булужларға Ҳайдар аламдорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арзға еттиким, черик эли Бехра элиға бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлиқ қилғон элнинг баъзисини ясоққа еткуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина куни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужоъ арғун таъйин бўлдиким, Хушобға борғай.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Шоҳ Ҳасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба куни андоқ ёмғур ёғдиким, тамом тузларни сув тутти. Бехра била ўрду тушган боғлар орасида озгина сув эрди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бехранинг ёвуғида бир тийргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопқун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуға келмакка тавақҳум бўлди. Икки намоз орасида ушул кирган сувни уздуруб ўттум. Черик элига ҳам бисёр тавақҳум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроқларини эгниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларнини тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни[3] келтуруб, аксар черик эди чодирларни, партолларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юққори бориб, гузар тонтилар. Қолғон эл гузар била ўттилар.

Бехранинг кўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Бехранинг шимол сари ёнидағи баландийларнинг остиға тушулди.

---

[1] *Қ. б.* — Панжшанба куни

[2] *Қ. б.* — минг шоҳруҳий

[3] *Л. б.* — бу жойлари тушган.

Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларға буюрулдиким, эҳтимом қилиб, буткарғайлар. Бир саркор Халифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчқа, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Сайид Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон торож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларға музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ғуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул беш олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни топшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин қироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлиқ юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳ ва равишин била олдилар. Борғон кишимини Давлатхон неча кун Лоҳурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимға йиборди. Неча ойдин сўнг борғон кишимиз ҳеч жавоб топмай Кобулға келди.

Одина куни ойнинг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, ҳоло туфанғандоздур, Кобулдин арзадоштлар келтуруб, Ҳиндолнинг туққон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шуғун тутуб, Ҳиндол от қўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадоштларини келтурди.

Тонгласи девон тарқағондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли: Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадойи, Нуъмон, Лангархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Тенгриқули. Кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қуйруғи сари ҳам ўлтуруб ер бор эди. Муҳаммадий ва Гадойи, Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози диғарғача арақ ичилди. Арақнинг бадхўрлиғидин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр килдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ ўк ичтилар.[1]

Кемадин намози хуфтонда отланиб, кеч ўрдуга келдук. Муҳаммадий била Гадойи мени арақ ичадурғон хаёл қилиб, шойиста хизмате қилалинг деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийиб нашъа ва банюшат била кириб келдилар. Дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш в кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чогирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чогир суҳбати рост келмас, бисёр мунфаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ

Қ. б. — ичтилар дан сўнг — хаёл қилдилар — бор

ичарға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таарруз била гуфтугў қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон[1] Қанбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидъо қилди. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳам суҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтугў қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, ғалаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда масти лояъқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сариға таркаштилар.

Душанба куни ойнинг бешида Беҳра вилоятини Ҳиндубекка берилди. Сешанба куни Жоноб вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, Ҳусайн икракка ва Жоноб элига рухсат бердук. Бу фурсатларда Сайид Алихоннинг Минучеҳрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб, юккорияи йўл била келадиганда, Тотор какарга йўлуқур. Муни қўймай сахлаб, қизини бериб, куёв қилур, неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Беҳра тоғлари оралиғида Жуд ва Жанжуҳнинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғларига пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар кўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар. буларнинг ҳокими ва улуғи какар қабиласидур. Буларнинг улуғлуғи ҳам Жуд ва Жанжуҳнинг улуғлуғидектур. Бу тоғларнинг доманасидағи халойиқнинг улуғлуғи ул тарихда бир ота ўғли Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эммзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг еринінг оти Парола эди, корлук тоғдин хейли қуюроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Калонжарниким, Бобухон Бисутка тааллуқ эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Фил жумла итоатгуна килур эди. Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ирокроқтин Ҳотийни қабағон йўсунлук килиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Беҳрада эдук, ов баҳонаси била ғофиллиқта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлғонини илликладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис: Дўстбек ва Мирзоқули, Ахмад Гадойи, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўғул, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим Рамазон лўли. Намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиқ чиқиб, отланиб, машъални илгимга олиб, дарё ёкасидин ўрдуғача отнинг бу юзиға эгилиб, ғах ул юзиға эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен ғарийиб маст экандурмен. Тонглағиға мундоқ машъал олиб, ўрдуғача якжилов келга-

---

Л. б. Бобохон.

нимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйға келганимда хейли истифроғ қилибтурмен.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттук. Ул юздағи боғот ва шукуфаларни ва пайшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, дали ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки мукаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучехрошға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юққори боқа торттурдук. Ул окшом кемада-ўк уйхулаб, саҳарға ёвук ўрдуға келдук.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалға таҳвил килди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис: Хожа Дўст Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг жанг, Гадойи тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгриқули, Рамазон. Бир шохобға кириб, мудатте сув қуйи борилди. Беҳра тўғрисидин хейли[1] қуйироқдин чиқиб, кеч намоз вактида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Ҳусайн Хушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжиҳ қилғон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шохмуҳаммад мухрдории, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳолларига яраша важҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларға сое ва боис ул эди. Хушобни иноят қилиб, туғ бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Беҳрада бўлғон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи важҳ ва улуфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучехрхон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучехрхоннинг уруғ-каёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Хаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба куни рабиул аввал ойининг ўн бирида Беҳрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Калдакахорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғарийб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтанғача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар алалхусус, жанжуҳким, какарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳотий какар ораликта ямон киши воке бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағий етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улуғ чоштга ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устиғаким, ўшул неча кунда Ғоторни ўлтуруб,

---

[1] Л. б. бу жойи тушган.

вилояти Паролага мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илғадук.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намози хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳасаннинг Сурпо отлиқ гужур навкари эди. Кеча йўлни озиқиб, саҳарга ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдук, бир шаръий қолғонда Паролонинг саводи кўрунди. Чопқунчи қўшолди. Буронғор Паролонинг[1] шарқий тарафи борди. Кўчбекким, буронғор эди, буронғорнинг орқасиға кўмак йиборилди. Жувонғор кишиси, ғул кишиси Паролонинг устига-ўқ тиқилиб борди. Дўстбекни жувонғорнинг Паролонинг устига борғон кишининг орқасиға кўмак йиборилди.

Парюла жарларнинг[2] орасида воқе бўлубтур. Икки йўли бор: бири шарқи-жанубий йўлидурким, биз бу йўл била келдук, жарлар усти била келур. Икки тарафида обкан жарлар воқе бўлубтур. Паролонинг ярим қуруҳидин андоқ бўлурким, дарвозасиға етгунча тўрт-беш ерда икки тарафдин жар қилиб, якраҳа бўлубтурким, бир тийргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафидиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролаға чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, вале зўр келтургудек ери ҳам йўқтур. Атрофи етти секкиз ўн қари якандоз жардир.

Жувонғор кишиси тарғилардин ўтуб, дарвозаға тиқилиб борди. Ҳотий ўттуз-кирқча отлуқ жибалиқ, кежимлик киши била қалин яёғи била чопқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чопқунчининг орқасиға кўмак эрди, етишиб, яхши зўрлаб, кўп кишисини тушуруб, ёғийни бости. Ҳотий қакар ул орада мардоналиқ била машҳурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтай олмади, кўргонига етгач, кўргонини ҳам беркита олмади. Чопқунчи кейинича ўқ кўргонға кирдилар. Бу Парола кўргонининг тангиси ва жаридин ғарби шимоли саридин югурдилар, Ҳотий жарида кочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди. Жулду Дўстбекнинг отиға бўлди.

Мен ўшул замон Парола кўргонига кириб, Тоторнинг уйларига туштум. Чопқун қўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон кишилардин баъзи чопқунга борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон арғунни ва Қорачани бу жўрмона жиҳатидин Сурпо отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдунинг рубарўсиға бесаруна саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласиға ғарби шимолий жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизоначиға бир неча йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилди.

Пажшанба куни ойнинг ўн бешида кўчуб, Андаробағаким[3], Суҳоп сувининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба

---

[1] *Л. б.* — бу жойи тушган.

[2] *Л. б.* — «жарларнинг» тушган.

[3] *Л. б.* — Андзор Андазона.

қўрғони Малик Ҳастнинг отасиға қадимдин тааллуқ экандур. Ҳотий какар Ҳастнинг отасини ўлтурғондин сўнг, бузулубтур, ул фурсатға бузуқ эди.

Намози хуфтанда Калдакахордин айрилғон ўрду кишиси келиб қўшулди. Ҳотий Тоторни олғонда Парбат отлуғ уруғини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин қолғон ўрду элига йўлуқуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат килди. Лангархонким, баъзи мухимлар учун Бехрадин кейин қолғон уруқ била келиб эди, мухимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бехраға рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устиға тушулди. Ҳотийнинг уруғи Парбатға хилъат кийдуруб, Ҳотийға истимолат фармонлар битиб, Мухаммад Али жанг-жангнинг навкарини йибо рилди. Бобо Дўст ва Халохил бошлиғ Ҳумоюннинг неча навкарини Нилобка ва Қорлуқ хазорасиғаким, Ҳумоюнға берилиб эди, доруғалиққа келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўттуз кирқча киши қорлуқ улукларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландийға чиқиб, ўрдуни мулоҳаза қилиб, буюрдукким, ўрду тевасини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртта кўрдук. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроктур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Хиндустон кўх доманасида сунбул дарахти калин бўладур, улуқ бўладур. Хиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилғонда мазкур бўлғусидур.

Бу юртдин наҳора вақти кўчуб, чошт бўла Сангдоки кўталининг тубиға тушуб, намози пешин андин кўчуб, кўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландийға тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бехра борурда ўтган гузарни сайр кила борилиб эди. Ўшул ўтган гузарда бир улуғ ошлиқ жоласи лойлабтур, эгалари хар неча килиб жолани тебра олмайдурлар. Бу ошликни олиб, бизнинг била бўлғонларға улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвуқ келиб, Кобул суви била Синд сувининг қотилишидин қўйироқ кўхна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасиға тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, буронғор, жувонғор, ғулға қисмат килилди. Бажид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни, сешанба оқшоми, сешанба куни ва чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. Нилобдин кечгондин сўнг Ҳотийнинг Парбат отлуқ уруғиниким, Андароба навоҳийсидин Мухаммад Али жанг жангнинг навкарини кўшуб, Ҳотийға йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳотийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат килдилар.

Мухаммад Али жанг-жангнинг Бехрада турмоққа хаваси бор

---

7. б. – да бу жойлари чалкашиб кетган. К. б. дан олинди.

эди. Бехра чун Хиндубекга иноят бўлди. Бехра била Синд дарёсининг орасидаги вилоятларни ва эллари, масалан, Қорлук, Ҳазора ва Ҳотий ва Ғаёсвол ва Китиб Муҳаммад Али жанг жангга иноят бўлди. Раиятликка буюн куйган раиятлик килгай. Ҳар ерда хар кимки, буюн куймаса:

Ҳар кимки буюнни қўймаса они гийгай,
Чопқой, талагай, мутну мупкод этгай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг жангга хосса қора маҳмаллик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди Ҳотийнинг уруғига рухсат бериб, Ҳотийга қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панжшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун ейилди. Ғарийб гулзорлар маъжунийликта тафарруж қилдук. Сариқ арғувоний парча-парча ерларда якдаст сариқ гуллар очилибтур[1]. Яна баъзи ерларда афшон килгандек дахрим очилибтур. Ўрду ёвуғида бир баландий устида ўлгуруб, гулзор тафарруж қилдук. Тарроҳлик қилгондек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сариқ ва бир дафъа арғувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг[2] навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар буладур.

Саҳар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер гирқираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурға ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалға кирди. Буюрдукким, говмиш келтуруб, жангалға солиб, шерни чиқарғайлар. Яна гирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўкладилар, мен ҳам ўкладим. Холвий[3] ниёда найза била санчарда найзанинг сипонин ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутаға сиқиниб туруб эди. Бобо ясовул қилич суғуруб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошиға чопти. Андин сўнг Али Сийсторий белиға чопти. шер ўзини дарёға солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдукким, олгайлар.[4]

Эртасиға кўчуб, Бигромға етиб, Кўракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлук торроқ ва қоронғу уйгинадур. Эшикдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бешиҳоят ётибдур. Бу Кўракатрийнинг атрофида мадраса ҳужраларидек хейли ҳужралар бордур. Кобулға аввал келган йиликим, Кўҳат ва Банну ва Даштни чопилди. Бигромда улуғ бир йиғочни тафарруж қилиб, Кўракатрийни кўр магаиға таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш.

---

[1] *Л. б* Бу иборалар йўқ
[2] *Қ. б.* Пашовар.
[3] *Қ. б.* Нухой.
[4] *Л. б* илгайлар.

Ушбу кун менинг бир яхши шахбозим (йўғолди) ким, Шайхим Миршикор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоклар олиб эдиким, мендек ҳавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухоро ва Малик Мусо бошлиқ Дализок афғонлари улуғларига олти кишига юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Хиндустон савғосидин бериб, ўзларига ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш инояг бўлди. Али Масжид тушганда, Маъруф олтуқ Дилазок Якуб хайли баъзи ошлиқ, ўн қўй, икки харвор гуруч, секкиз улуғ нанир пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шоҳийга намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳрик иситма бўлди. Жўйи Шоҳийдин сахар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёҳ оби дин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гиридин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш олти киши била Қўратуда солғон боғни тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга тавақкуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шохбек арғунининг Қизил отлиқ тавочиси Шоҳбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмагай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук, Қутлуққадамнинг кўпругига етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухраларига кўтартиб, шахр дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шахр қозиси ва Кобулда қолғон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни рабиул охирнинг гуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанға хосса бош-аёқ инояг қилдим.

Шанба сахари кема кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбати уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чикиб. Гулкина била тоғнинг орасидаги боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшага келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилдин чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенгри раҳматига борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, султонининг равзасининг эшикининг олида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беглигида ҳануз тараққий қилур эди. Беглигидин бурун ички-ликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Завракда Султон Аҳмад Танбал

---

[1] *Қ. б.* — Тархон.

шабихун келганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чопқунчисини уруб ёндуруб, ғулиға етганда юзча киши *била* туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлғой, ул уч дин бириси Бўст Нозир эди, яна бири Мирзоқули кўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалаб эдим. Танбал яна бир киши била яеолидин эшиклик тувурлуқ илгаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасиға тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била кўклай урдум. Бир ўқ бутумға ўткара оттилар. Танбал бошимға чопти. Ажабдурким бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимға хейли яра бўлди. Яна ҳеч кўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боқи хез билаким, агарчи хез дерлар эди, вале қиличға маҳкам эрклик эди, чопқулашти. Ахсидин чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошкантда Аҳмад Қосимни қабағонда аларни бостуруб кирди. Қаболда яхши жонлар тортти. Аҳмад Қосим буларға хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни бостуруб, Тошкантдин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазнидин икки-уч *юз киши* била илғоб келатурғонида бу мўғуллар уч-тўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисида олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба *бош кесиб* келтурди. Бажур қўрғонини ҳам Дўстбек киниси элдин бурунроқ, етишиб, фасилға чиқти. Парволада ҳам Дўстбек юруб. Хотийни босиб кочурди. Парола фатх бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра *вилоятини* иниси Мирим Нозирға *иноят* қилдим.

Одина куни рабиул-охирнинг секкизида қўрғонидин Чоҳорбоғқа чиқилди.

Сешанба куни ойнинг ўн иккисида Султон Ҳусайн *мирзонинг* улуқ қизи Муҳаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бекимким, бу фатароатларда Хораамға тушуб эди. Йўлбарс султоннинг иниси Эсанқули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди. Кобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи Хилват таъйин бўлди. Ул богда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушулди. Сўнгралар доим бу қоидани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни ойнинг ўн еттисида Бобо Шайх ҳаромнамакни ким, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хилъат инъом бўлди.

Сешанба куни ойнинг ўн тўккизида туш кайта Хожа Сеғрон сариға отланилди. Бу кун рўза эдим. Юнус Али алар таажжуб қилиб дедиларким, сешанба куни ва сайр ва рўза — бу ғарибтур. Беҳзодға келиб, қозисининг уйига тушулди. Кечаси суҳбат ангизи бўлди. Қози араға еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подшоҳ ҳокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истиръзойи хотири учун, ичку бартараф бўлди.

Чоршанба куни Хожа Сеёронга борилди.

Пажшанба куни ойнинг йигирма бирида бог солгон тоғнинг тумшуғида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни кўпрукдин жолаға ўлтурдук. Сайёдларнинг уйларининг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди, ғариб хайъатлиқ қуштур, шарқи Ҳиндустон хайвонотини зикр қилғонда келгусидур.

Шанба куни ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чапор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози пешин чоғир суҳбати бўлди, саҳари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук.

Тушдин сўнгра отланиб, Кобулға мутаважжиқ бўлдук. Хожа Ҳасанға калла мастликда етиб, лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғқа келилди.

Хожа Ҳасанда мастлик ҳолатида, Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отланғонда кечрак бўла совуққа тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлуқ Хожанинг тиюлида бўлуб, тонгласи ўтган кунниинг беихтиёрлигидин мутанаббиҳ бўлуб, тонб келди. Мен дедим, филҳоя ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, мендинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмагайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қоидани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Ҳиндубекким, Бехрада ва ул вилоятларда сулҳ умиди била қўқолуб эди, келди.[1] Сулҳ ва салоҳ сўзларига қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубекнинг устига Бехрага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Бехрада тура олмай, Хушоб келиб, Динкут вилоятининг ораси била Нилоб келиб, Кобулға келди. Дева ҳинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар ҳиндуким, Бехрадин банд қилиб келтурулиб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу ҳиндуларға отлар, бош-аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққизида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, тоҳи икки кун оша, тоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда ғарқи арақ бўлмагунча иситма қўймас эди. Ўн-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни пиргис била бердим, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни жумодил аввал ойнинг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Хоститни келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Хожа мирзолари ҳам Хожи Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба куни Мулло Кабир Кошғардин келди. Андижон вилоятидин Кошғар била эврулуб, Кобулға келибтур.

Л. б. — тушган.

Душанба куни ойнинг йигирма учида Малик Шоҳ Мансур Юсуф зайи олти етти Юсуф зайининг улуғлари била Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни жумодис-соний[1] ойининг ғуррасида Шоҳ Мансур бошлиқ Юсуф зайи афғонийининг улуғларига хилъатлар кийдурулди. Шоҳ Мансурға қумош тўн, жиба ва туғмаси била яна бирига ялаклик[2] қумош тўн, яна олти кишига қумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди. Андоқ мукаррар бўлдиким, Абухадин[3] юққори Савод вилоятига дахл қилмағайлар ва жамиъ раиятларни ичларидин чиқарғайлар. Яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонға тушургайлар.

Чоршанба куни ойнинг учида жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни ойнинг олтисида доруйи кор ичтим.

Душанба куни ойнинг секкизида Халифанинг улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинг сочиғи кирди. Мнинг шохрухий эди. Бир эгарлик от ҳам тортти.

Сешанба куни Шоҳ Ҳасан Шоҳбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйига элтти. Юнус Али ва Гадойи тағойи менинг қошимда эдилар. Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимким, ҳеч андоқ бўлмайдурким, мен хушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртикоб қилғайлар ва мен соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинг, менинг қошимда ичинглар, мензамоне тафарруж қилай, хушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлурин билай. Чанор боғининг эшигида солғон суратхонанинг шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оққина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди. Сўнгра Ғиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тариқи била буюрулдиким, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ била муллю Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шоҳ Ҳасанға ва уйидағи мажлис аҳлиға бу рубоийни бадоҳатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснтур.
Йўқ лек алар базмида бизга[4] дастур,
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чуҳрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб тарқаштилар. Бу беҳузурлуқ муддатида тахтиравон била кўтариб юрур эдим. Бир неча кун бурунроқ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдур

---

[1] *Л. б.* — жумодил-охир
[2] *Қ. б.* — билаклик.
[3] *Қ. б.* — Анух.
[4] *Қ. б.* — эрга.

эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мумзуж чоғир ичтим.

Одина куни ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажурда кўмак қўюлуб эди, келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн еттисида Ҳайдар Нақийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намози хуфтаи андин кўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фиқҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни ойнинг салхида Шоҳ Шужоъ арғунинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тўпчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боғидаги ҳавзни узуб, кўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёк ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди

Чоршанба куни ражаб ойининг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйиға бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куни ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомнинг орасида, улуғ Кабутархонанинг томининг устиға чиқиб ичилди Кечроқ бир кеча отлиқ дехи Афғон саридин йўл била шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким, тура ва тўқа била элчилик қилурни қўйғул, бетакаллуфона келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб, суҳбатга ўлтурди, ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди Ғояти шабқача мунда ичилди.

Тонгласи девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган пешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда била табоб ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала корасиға фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас Саҳронишин элни ўз кўнглуға қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболаға қилди. Охир аймоқларға Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Мир котибининг оға иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самаркандға рухсат бериб, Фўлод султонға девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид
Собғай худой раҳмни Фўлод кўнглига.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Шоҳ Мазид кўкалтош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддуқ ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад

Али била Тенгрибердига ҳам вилоятларига — Хост била Андаробқа бормаққа ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида[1] Муҳаммад Али жанг жангким. Качакут ва Қорлуқ навоҳисида қўноб, ул вилоятларни анга ухда қилилиб эди. Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шоҳ Ҳасан яна Ҳотийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандга кўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдураҳмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада райиж эмас эдилар, борур-келур корвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чоршанба куни, ражаб ойнинг йигирма тўққузида бу афғонларни чона отланилди. Таниз Вағчон навоҳисида тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озиқиб. Панжоб Шаҳнанинг шарқи жанубий сари пушталарда ва даштларда хейли саргардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлға келиб кирдук. Чашман Парандинг кўталидин ошиб, Гардиз сари[2] боқишлик қўлидин фара вақтида тузга чиқиб, чопқун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким, Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопқун бордилар. Ул чопқунчи орқасиға Хисрав Мирзақули ва Сайид Али бошлиқ ғулнинг ўнг қўлини йиборилди, кўпроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулға юққори боқа чопқун бордилар. Бу чопқунчининг орқасиға Сайид Қосим эшик оға, Миршоҳ қавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлуққадам, Ҳусайн бошликларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулға юққори боқа чопқун бориб эдилар, аларни узотғондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетича ўк юрудум. Бу жулға юққори эл йироқ экандур. Жулға юққори борғон черик элининг отлари бўлдурди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасиға борғоплар алар сари мутаважжиқ бўлуб, манга киши чаптурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Ҳусайн ва Ҳасан батақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпғоч, оёғига чопиб йиқитурлар. Тиш-тишидан пичоқлаб, чопқулаб, пора пора айладилар. Бу беклар боқиб туруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадойи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул Ҳасан кўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Бориши бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул Ҳасан кўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солуб, бир афғонни чопқулаб йиқиб, бошини *кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отига бир яра бўлуб* эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулаб, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул Ҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум

---

[1] *Қ. б.* — йигирма тўққизда.
[2] *Қ. б.* — тушган.

эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу кирк-эллик-ча афғон тамомиси ўққа, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилғондин сўнг, бир хавидзорға тушуб, буюрдукким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадургонда, Ҳусайн била бўлғон беклар келдилар. Сиёсат ва ғазаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонға тун-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра мучангиздин, паргана ва вилоятингиздин айриб, соқалларингизни қиркиб, шаҳрларда ташҳир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ганимға олдурса, мундоқ тун-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлғай.

Кирмош сари борғон черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари борғон черик била бориб эди. Бобо Қашқаға бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжиҳ бўлдук. Муҳаммад бахши ва Абдул-Азиз мирохур ва Мир Хурд баковулға ҳукм бўлдики, Чашмаи Парани ўтуб, андин қирговул овлагайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқе бўлубтур, тоғнинг бошиға ёвуқроқ, хейли сафолиқ ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулгаси тушубтур. Жануб тарафида пуштанинг этагида кичикроқ чашмаси бор. Улуғ-улуғ рим[1] дарахтлари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи жулгаси торроқдур, вале бўғина дарахтларнинг туби кўп кўк, яхшиғина ўланглардур. Сафолиқина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидаги тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин пари пашкол булутлари таҳ батаҳ кўрунадур, ул вилоятлар сариким пашкол бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийға[2] келиб тушулди. Тонгласи Муҳаммад оқо кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртикоб қилиб, балиқ дорусини сувға солиб, бир пора балиқ тутулди.

Якшанба куни шаъбон ойининг учида Кобулға келдук. Сешанба куни ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навкарини тилаб, Ҳусайн олилғонда қисқалиқ қилғонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин ҳураттук. Намози пешин чапор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулға хулъат инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошиға бориб эди, келди.

Панжшанба намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўҳнинг сайриға отландим. Намози хуфтанда Момо хотунға тушулди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

---

[1] *Қ. б.* — нин.

[2] *Қ. б.* — Хулиға.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқинига етганда, бир улуғ йилонким, йўғонлиғи билакча ва узунлиғи бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуғ йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, ғолибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуғ йилондин жузвий қискароқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмай дур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тункатордин ул юздаги бекларга булжор либа фарманлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, мукаррар бўлғон булжорға эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувиға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об тортти.

Мундин отланиб, Гулбаҳор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Агарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртикоб қилмас эди, тоиб эди. Қутлуқ Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳилиқни тарк қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хейли бор эди, соқоли худ оппоқ окорнб эди. Ҳамиша суҳбатларда ҳарифи шароб эди.

Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлуқ Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ ҳамиша чоғир ичар. Сен сипоҳи ва йигит ва қоп қора соқоллик, харғиз ичмассен, не маъни?

Чу менинг даъб ва тарийқим андоқ эмас эдиким, ичмас кишига чоғир таклифи қилғаймен. Ушмунча била-ўқ ҳаал била ўтти, чоғир таклифи қилилмади. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбаҳордин отланиб, Абуннинг[1] кентида тушуб, таом еб, отланиб. Бокоти Хумға бориб тушулди. Намози пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб, Хожа Хоид Саиднинг мазорини тавоф қилиб келиб, Жина кўрғонидин жолаға кирдук. Панжқир сувининг қотилишида жало тоғнинг тўқунипиға урунуб, ғарқ бўлаёзди. Рухдам, Тенгриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунгач, сувға йиқилдилар. Рухдам била Тенгриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди. Мундин ўтуб, Сангибурийда тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида шоҳкаму ё банд учун қоққон қозуқ каму урунди, Шоҳ Ҳасан Шоҳбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалтошни ола ўқ йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесадур, пичоқни жалонинг устидаги бўрёға санчиб ўқ йиқилди. Мирзоқули жолаға келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул оқшом жолабонларнинг уйида қўндук. Биайниҳи сувға борғон хафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

---

[1] *Қ. 6.* — Адуннинг.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Кўхба ча[1]нинг дюманасида тушуб, уз илигимиз била ғалаба мисвок олдук. Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлуқ Хожанинг ятули Ламғоний кентиға тушдук. Қутлуқ Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Кобулға келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хилъат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Турт-беш ой сочимни киркмайдур эдим, чоршанба куни ойнинг йигирма еттисида сочимни киркдим. Бу кун чоғир сухбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққузида Мир Хурдининг Хиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шохруҳий сочиқ киюрди.

Чоршанба куни рамазон ойининг бешида Тулак кўкалтошнинг қошидин Барлос Жики отлиқ навкари арзадоштини келтурди. Ўзбак чопкучиси ул навохиға келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким[2] черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мирзоким, мен Хостдин Кобулға борур йил Кошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба, куни ойнинг ўн учида Юсуф Алининг[3] дафъи ва рафъиға азм жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Кобул тарафидаги ўлангга тушулди. Отланур чоқ Бобохон ахтачи ярамасроқ от тортти, аччиғимдин бир мушт юзига урдум. Бинсир, бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилғон юртта менинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Муҳаммад отлиқ кўкалтоши Кошғардин Хоним қошидан хат ва билкот келтирди. Ушбу кун Дилазокнинг улуғлари Бутон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққизида кўчуб, Бичокдин[4] ўтуб, доим тушар ерғаким, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Ёмиён ва Кохмард ва Ғўри Қўчбекка тааллуқ вилоятлар ўзбакка якин жиҳатидин Қўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош аёқ иноят қилиб, вилоятиға рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук.

---

[1] *Қ. б.*— Кўхча.
[2] *Л. б.*— Хожжирниким.
[3] *Қ. б.*— Юсуф Зайи.
[4] *Қ. б.* Типхок (Таржималарда Пут хок. Бут хок).

Тонгласи Борик об тушулди. Ўзум Қоратувни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч баркўч мутаважжих бўлдук.

Чоршанба куни ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдук.

Панжшанба куни боғда ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шоҳ Мир Ҳусайн вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводқа Юсуф зайнинг дафъиға азимат қилилиб эди, Дилазок маликлари арзға еткурдиларким, Ҳашанғарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кўп топулур. Ҳашанғарға саъй қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, чун Ҳашанғарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афғонларни чопиб, Ҳашанғар қўрғонини ё Паршовар қўрғонини рост қилиб, бу ошликдин захира солиб. Шоҳ Мир Ҳусайнни бир пора йигитлар била анда қўюлғай. Бу маслаҳат учун Шоҳ Мир Ҳусайнға ўн беш кунлук булжор била рухсат берилдиким, вилоятиға бориб, яроғини қилиб келгай.

Тонгласига кўчуб. Жўйи Шоҳийга келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куни ойнинг салхина Жўйи Шоҳийдин кўчуб, Кирк ариққа тушулди. Мен бир неча махсуслар била жолаға кириб келдим. Ийд қилоли бу юртта кўрулди.

Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар. намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис: Муҳиб Али қўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шоҳ Ҳасан, Шоҳбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишиға таклифе қилмағоймен. Дойим сухбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркига қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни сабоҳи ийд куни кўчтук. Йўлда хумор дофъиға маъжун едук. Маъжунликта бир ҳанзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ҳанзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат била тишлади, оқпомғача аччиғлиги оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баландисида тушуб, яхни тортиладур, эдиким. Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб[1], мулозамат қилди. Келиб Яда-бирға туштук. Намози дигарда бир неча махсус била жолаға кириб, бир куруҳча қуйи бириб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубиға тушулди.

Ушбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли била ўтуб, бизнинг хабаримизни топиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким. Афридий афғон кўч ва моли била Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устидадур. Чун Ҳашанғардағи Юсуф зайи афғонлар устиға азимат қилиб эдук, анга парво қилмадук. Намози пешинда Хожа Муҳаммад Алининг

---

[1] Л. о.— бир пора тортиб.

ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тароҳийдин[1] бу сориға келган кайфиятини машрух битиб, Бажурға Хожа Калонға йиборилди. Фармон ҳошиясида бу байтни битидим:

Сабо, ба лутф биғу он ғазоли раъноро,
Ки сар ба кўҳу биёбон ту додаи моро[2].

Андин сабоҳ кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёкасиға келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, кочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экининнинг орасиға тушулди. Таъриф қилғоннинг ярими, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашанғарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ хисоби тағайюр топти. Бу юрушга саъй қилғон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфаил бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашга кирар бекларни чорлаб, кенгашиб сўз мунға қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чопиб, анинг молини ва ошлиғини кўчи била Паршовар қўрғонини ясатиб, киши қўюлғай. Ҳиндубек кавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Букун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалтош, Гадойи тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасанни ҳам тиладук. Ош тортилғондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни[3] ҳам жолаға чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ўшул Қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулҳошим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим. Ул дедиким, Султон Саидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен.

Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар кўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон азимати била мурожаат қилилди. Лангархонға хилъат бериб, Муҳаммад Али жанг жангга кўмак таъйин қилиб, рухсат берилди.

Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирида чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубиға тушулди. Хизр хайлидин кўп ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқаға тушган че-

---

[1] Л. б. — Султон Бароҳидин.
[2] Эй тонг ели, у гўзал оҳуга юмшоқлик била айтки, бизни тоғ ва саҳроларга улоқтирган сепсан.
[3] К. б. — Сориний.

рик элига ўқлар қўюб, отларини элтурлар эди. Аларға таъдибе килмок ва гўшмоле бермок вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Деҳи Ғуломонда тушландук. Намози пешин отға бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Ҳусайн кўрчини Кобулға чоптурулдиким, Кобулда бўлғон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзға еткургайлар. Бадахшондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборгайлар.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масҳгиромдин Қорасувғача ўлтурғон экандурлар. Тонг бурнида стиб, чопқун қўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз оғлоқчаси токқа ёвук эди, токқа тортиб кутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртта қирғовул олилди. Кейин қолғон урук ҳам букун бу юртта келиб қўшулди. Вазирий афғон дойим яхшиғина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз кўй[1] пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта якшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи хирилжи Шаму хайл бошлиқ афғонларнинг улуғлари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларин озод қилдук. Молларин тўрт минг кўйға қарор бериб, улуғларига тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида кўчуб, Баҳор ва Масҳгирмоға тушуб, тонгласи Боғи Вафоға келдим. Боғи Вафонинг хўблуқ маҳаллари эди, саҳнлари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап сариғ хушранг хазон бўлубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари саба ва хуррам, норунж дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотирҳоҳ сарғаймайдур эди. Анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларнинг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир пахрғача юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шоҳ Ҳасанға икки дарахтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзиларига икки кишига бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун қиш Ламғон сайри қилур хаёли бор эди, хавзнинг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, қўруғайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жингдалик тушулди. Намози шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадойи Муҳаммад[2] хейли шалойинлиқ қилди. Маст бўлғонда менинг ёнимдағи такяга таянди. Гадойи тағойи мажлисдин кўтариб чикарди.

---

[1] *Л. б.*— Юз кўй

[2] *Л. б.*— Гадойи Беджат.

Ул юртни эрта кўчулди. Кўруксой ёнидаги Борик об қуйи юқори сайр қила бордим. Бир неча турок дарахтлари асру хўб хазон бўлуптур. Ўша ерда тушуб, йилқирон ошини тортгурулди. Хазон бошс бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин кўй келтуруб, буюрулдиким, кабоблар қилғайлар. Балут шохларига ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук.

Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшитиб, истидъо қилдиким. Кобулга элтгай. Кобулга Мулло Абдулмаликни йиборилди. Хасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтигача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли гузарю мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навкари ташини била от устига солиб, ўрдуга еткурдилар. Дўст Мухаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чуҳра бошликлар хар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бошига сув қуярлар хам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур. Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, мунн мундоқ этиб олдургунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устига солиб, олиб келарлар.

Ярим кечада Кобулга келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Кошгарга Султон Саидхон қошига элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савгот келтурди.

Чоршанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида Кобулнинг гўрининг қошида ёлғуз бориб, сабухий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офтоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Махдигаким, мундин бурун суҳбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомга келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Пажшанба куни Яхё Нуҳоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарларига хилъатлар инояг қилиб, рухсат берилди.

Шанба куни ойнинг тўртида Кошғардин келган Бешка марзога хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина суратхонада суҳбат эди. Бовужудким, торгина ҳужра эди, аҳли мажлис ўн олти кишн эдилар.

Душанба куни хазон сайрига Исталифга борилди. Бугун маъжун иртикоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёгди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримгаким, Боғи Калонининг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомгача ичилди. Сабоҳи сабуҳий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Бехзодийга келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирга майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлғон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтанғача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд

Халифа келди. Аин ҳам суҳбатға чорладук. Абдулло хейли маст эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким:

Бар ҳар ки бингари ба ҳамин доғ мубталост[1].

Мулло Маҳмуд ҳушёр эди. Абдулло ҳазл тарийқи била бу мисраъни ўқуғон жиҳатидин таарруздар килди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, хейли ширин гуфтугўлар килди.

Панжшанба куни хазонлар сайр килиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жума куни ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи маҳсуслар била кемаға кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шанба куни ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримида отландим, туйқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўпругидин ўтуб, Деврин тангиси била чиқиб, Қуш Нодир ва бозорларнинг кориза била Хирсхона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг коризиға келдим. Турдибек хабар топиб, изтироб била югуруб чиқти. Турдибекнинг қаллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шоҳрухий олиб бориб эдим. Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилғилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Беҳзодий сари борди. Отимни Турдибекнинг қулидин бир қўлға йибордим. Ўзум коризнинг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир нос бор эдиким. Турдибек бир кўза чоғир келтурди. Икковидин-икков ичмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шоҳзода воқиф бўлубтурлар. Мендин холи зиҳн Турдибек сўнгича яёқ келдилар, суҳбатға чорладук. Турдибек дедиким, Ҳулҳул энаганинг армони борким, сизнинг била чоғир ичгай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен, суҳбатка тиланг. Шоҳи деган қаландар била яна бир коризлиқ рубобийни ҳам суҳбатға чорладук. Намози шомғача коризнинг орқасидаги баландийда ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйиға келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтангача ичтим. Тавр беғилу ғаш суҳбате эди. Мен такя қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтиғача ичтилар. Охир ўзумни мастлиққа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элни ғофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачға боргайман. Эл воқиф эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шоҳзодаға хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаважжиҳ бўлдук. Фарз вақтида Исталифнинг оёғи Хожа Ҳасанга еттук. Бир замон тушуб, маъжун еб, хазон сайри қилдук. Офтоб чиқа Исталиф боғиға тушуб, узум еб, отланиб, Истарғач тавобиидин Хожа Шиҳобға тушуб уйқладук. Ота мирохурнинг уйи ул орада экандур. Уйгонганча ош пиширибиб, бир кўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши ха-

---

[1] Кимга қарасанг, шу дардга мубталодир.
[2] Л. б. — Бўлбул.

зон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истарғачда бир яхши хазонлиқ боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози хуфтанғача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдулло асас, Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шохида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар такаллуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Ҳасанда ош еб, намози шом Беҳзодий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навкарининг уйида чоғир ичилди. Тонгласи сешанба куни Кобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни ойнинг йиғирма учида кўчуб, қалъаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир туйғун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йиғирма бешида Чинор боғида суҳбат эди. Намози хуфтан отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиали бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни зилҳижжа ойининг ғуррасида Қандаҳордин Тожиддин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида Муҳаммад Али жанг жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжуҳа Беҳрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йиғирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин буҳур, авзон бир байти[1] била ғазаллар ва абётким, интихоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни ойнинг йиғирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдиким, суҳбаттин ҳар киши маст бўлуб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламағайлар.

Одина куни зилҳижжа ойининг салхида Ламғон сайри азимати била отланилди.

---

[1] К. б. «бир байти урнида» тартиб.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги ариғким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Сайид Қосимнинг Булбулининг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,[2] маъжун еб, бориб Билгарға туштук. Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномаға тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақдод Дурноманинг улуғи боғини пешкаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

Одина куни Чиҳл қулба била Борон сувининг орасидағи тоғни овладук, хейли кийик тушти. Илигим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир пармдек[3] (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғиға оттим. Ўқ пархонасининг яримиғача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровға келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунға қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайра азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди. Кўра кўталидин рухсат берилди. Келиб Бадровға тушдук. Андин отланиб, Ўғбуға[4] туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ туттилар. Намози дигарда жолаға ўтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди. Ҳайдар аламдорни Довартин кофирлариға йиборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Кўталдин инганда ажаб ғалаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлондин қуйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута тангисидин ўтуб. Жаҳонна-

---

[1] Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқеалари.
[2] Л. б. тушган.
[3] Л. б. نومديك. Қ. б. نيرمديك.
[4] Қ. б. Улуғбуға.

мойдин юққорроқ жоладин чиктук. Одинапур олидаги Боғи Вафоға бордук. Қиём Урдушоҳ Ниғматаҳор тумашнинг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким, Нилобға эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, порунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб етилибтур, бисёр сафолиқ бўлубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу даврдаға бор эдиким, қирқ ёшқа бир йилдин озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, ҳуш ёр бўлуб, маъжун эҳтиёр қилғонда Мулло Ёрак панжғоҳда мухаммас даврида боғлағон накшини ўткарди. Яхши накш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарға машғуллуқ қилмайдур эди. Манга ҳам даврдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечукким, маҳаллида мазкур бўлғусидур.

Чаҳоршанба куни сабуҳий қилғонда мутояба жихатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун. Бу жихаттин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидаги толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти.

Офтоб чиқа порунжлар тубида, ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Дараи Нурни сайр қилиб, Сувсон кентиғача етиб, ёниб, Омлаға тушулди. Хожа Калон Бажурни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайн уҳдасиға қилилди.

Шанба куни ойнинг йигирма иккисида Шоҳ Мир Ҳусайнға рухсат бўлди. Букун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб, Кунарда Қула гиромғаким, Маликқулнинг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйидаким, порунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жихатидин порунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёғин кўп бехад бўлди. Бир тилисме билур эдим, Мулло Алихонга[1] ўргатдим: тўрт парча коғазға битиб, тўрт тарафға ости. Ўшул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға *кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.*

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Ноидек гирд гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мояси бу «ким» бўладур, баъзи бўзалари ғариб пур кайфият бўладур. *Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак* хаёл қилдук, талхлиғидин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастиғаким, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичғайлар. Ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойиплик кила кириштти. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар нохуш ҳаракатлар қилди. Андоққим,

---

[1] б. Мулло Алижон.

батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўткарғайбиз. Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайнга иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусоҳиб эди. Бажурда турмоғи мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажурға борурда. Кунар[1] сувининг гузариға етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлик қилди. Жоладағилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли таваҳҳум бўлди. Агарчи жола ғарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлуққадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир печа аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чоршанба куни Кингдар чашмасиға бориб, сайр қилдук. Кингдар Мандировар туманиға тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этагидин юққорроқ воке бўлубтур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйироқ тошларни қалаб, ғусл қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғусл қилур кишининг бошиға сув тўкуладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, қиш кунлари кишига бу сув аввал жузъий совуқ маҳсус бўладур, сўнгра турғон сойи кишига сув хуш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясағон моҳихоналарда балиқ туттилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралиғидаги тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишганлик чарга қилиб, тоғдин кийикни индурдилар. Хейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғига тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолғон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиққа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангга бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўкур эди, қонлиқларига тоншурулди, қасосга еткурдилар.

Сешанба куни вирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулга мурожаат қилдук. Намози дигар Алғанудин[2] сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа буғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тугатгач, отландук.

---

[1] *Л. б.* Каз суви.
[2] *К. б.* Афиту.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА

Одина куни сафар ойнинг ғуррасида тарих тўққуз юз ўттуз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азимати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб. Деҳи Яъқуб сувининг ғарб тарафидаги ўлангга тушулди. Бу юртта Абдулмулук кўрчиким, етти-саккиз ой эди, Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди. Хонинг Янгибек кўкалтош отлиқ кишиси била келди. Хошимлардин ва Хочдин хатлар била муҳаққар савғот ва йилюқ келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора кўнуб. Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба куни Борик об тушганда Ҳиндустонда қолғон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шоҳрухийлиқ олтун ва ашрафий ва тангаким, Хожа Ҳусайн[1] девон Лоҳур холисотидин йиборибэди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад[2] Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни ойнинг секкизинда Гандамакка тушганда манга тунд резандалиқ бўлди. Биҳамдилло осонлиқ била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода таваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо латофати бу тарихда мукаррар маэкур бўлубтур. Асру сафолиқ боғ воқе бўлубтур. Ҳар ким харидорлиқ кўзи била кўрса, билгайким, не турлук ердур. Неча кунким, анда эдук, ичар кунлари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин кўп кейин қолғон жиҳатидин дурушт хатлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни сафар ойнинг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиким, Ҳумоюн келди. Кеч келгани жиҳатидин бир пора қаттиқ қаттиқ сўз айттим. Хожа Калон ҳам Газидин ушбу куни келди.

«Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқеалари».

1 *Қ. б.* Хожа Ҳасан.

2 *Л. б.* Мулло Муҳаммад.

Ўшул душанба охшоми-ўқ кўчуб,Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солқон янги боққа тушулди.

Чаҳоршанба куни андин кўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни кўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқ ариқ эди. Қирқ ариқ тўғрисиға еттанда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға еттан чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб[1], сунъат вақти Ядабирға чиқтук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Ўрду худ Қирқ ариқ навоҳисиға тушган экандур, бизга кўрунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон ва Турди бек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Суҳбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Маҳбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту бошй дигареро чи кунад кас[2];

дедукким, бу гўшада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилилур эди, ҳазл тарийқи била бу байт бадиҳада хотирға келди.

Монанди ту мадхушу карерo чи кунад кас,
Ҳар говкуни мода харерo чи кунад кас.[3]

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тарийқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабиҳ ва зишт назм бўлса марқум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубайййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, хайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабиҳ сўзларга харж қилғай ва дариғ бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай.

Андин бери ҳазв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз кўнгулга хутур этмади.

Бир икки кундин сўнг Бигромда тушганда резандолиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунжар бўлди. Ҳар йўталганда

---

[1] *Л. б.* — уюйқулди.

[2] *Қ. б.* — Алижон.

Ҳар бир ноз қаршмачилинг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши

[3] Сенга ўхшаш хушсиз, карни нима қилсин киши. Ҳар бир хўкизга чопувчи уруғочи эшакни нима қилсин киши

кон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма[1] *кондиндур ва бу ташвишни қилғандин...*

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг *куймайин* бу журм *била*,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

...Яна *бошдин истиғфор* ва зътизор мақомида бўлуб, бу навъ ботил андешадин, бу йўсунлуқ нолойиқ пешадин кўнглумни тиндуруб, қаламни сиидурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларға бу навъ танбиҳлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамким, *мундоқлардин* мутанаббиҳ бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжид тушулди. Бу юртнинг торлиғидин дойим мен бир *пушта устига* тушар эдим, *черик* эли *тамом* бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта борига муширф эди. Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар навбатким бу юртта тушулдубтур, бу жиҳаттин *албатта ичилибтур*. Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субҳдин бурун маъжун ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб Бигромнинг ёвуғиға тушулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карг овиға отландук. Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув қуйи бока чарға солдук. Муддате борилғондин сўнг кейиндин киши келдиким, Бигромнинг ёвуғида-ўк ороқча жангалға карг кирди, теграсини олиб турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб еттук. Жангалға чарға солиб, ғавғо қилғон била карг чиқиб, тезга қоча берди. Ҳумоюн ва ул юздин келганлар ҳеч ким каргни кўрган эмас арди, бори хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир куруҳға ёвуқ қовлаб, калин ўқлаб йиқтилар. Бу карг ҳеч кишига ва отға яхши ҳамла қилмади. Яна икки каргни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил била каргни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат филбонлар филларни келтурадур эканлурларким, бир карг рўбарў ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юруган била карг рўбарў келмас, ўзга сари қочар.

Ул куниким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни ва бахши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузарида кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини номбаном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталға тортти, ҳар йўталганда қон тукурур эдим, хейли тавахҳум бўлди, алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди. Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма

---

1. б. — «иситма» ўрнида «танаббуҳ» ёзилган.

ўттиз минг черик йиғиб, Калонурни олди. Лоҳур устиға келмакчидур. Мумин Али тавочини қадаға била чоптурулдиким, биз кўч-баркўч мутаважжиҳдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки кўнуб, панжшанба куни ойнинг йиғирма секкизида Синд ёқасиға туштук.

Шанба куни рабиул аввал ойнинг ғуррасида Синд суви кечиб, Качакут сувидин ўтуб, даре ёқасида тушулди. Кемалар устиға қўйғон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзға еткурдилар. Улуқ кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг қаламға келибтур.

Бу йил тузда пашкол оз бўлғондур. Тоғ доманасидаги вилоятларда пашкол яхши бўлғондур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялкут йўли била мутаважжиҳ бўлдук. Ҳотий какарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдта ҳар ерда ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар тамом ях боғлабтур бир иликча қалинлиги бўлғой. Ҳиндустонда бу навъ ях ғарибтур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синдин беш кўч кўчуб, олтинчида Жуд тоғиға пайваст Болнот жўғининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртта турдук. Ул кун арак ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўп ҳикоят қилдиким, онча пурғўйлук қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлик бошласа, кечгача тугата олмас эди.

Ошлиққа боргон кул-қуллуқчи ва яхши ва ямон ошлиқдин ўта чиқиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларға парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тупқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қуйироқ гузар била кечиб туштук. Вали Қизилким, парганаси Бимруғирий ва Акриёда эди, Сиялкут кўмаги эди, мунда келиб кўрди. Сиялкутни асрамагон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким, мен парганага келиб эдим. Хисрав кўкалтош Сиялкуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри маемуъ эди. Дейилдиким, Сиялкутни асрамадинг. Лоҳурда бекларга неча бориб қўшулмадинг? Мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайид Тўфон, Сайид Лочинни Лоҳурдағиларға қўш от била чоптурулдиким, урушқучи бўлманг. Сиялкутта ё Парсрурда келиб бизга қўшулунг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Ғозиҳон ўттуз қирқ минг кишини йиғибтур. Давлатхон ул қарилиги била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирга кечтиким, у масал борким, «гаҳ ёздаҳ беҳ, гаҳ нуҳ»[1]. Чун бу кетмас. Лоҳурдағиларни ўзумизга қўшуб ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳлулпурким, холиса эди, сайр қилдук. Кўрғони Чоноб сувининг ёқасида баланд жар устида

---

[1] «Гоҳ ўн бир яхши, гоҳ туккуз».

воқе бўлубтур. Хейли хотирға ёкти. Сиялкутни мунда келтурур хаёл қилдук. Иншооллоҳ фурсат бўлғоч ўқ келтурулгусидур.

Баҳлулпурдин ўрдуғача кема била келдук, суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечроқ чиқиб, хиргоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатиға *бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.*

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялкутка туштук. Дойим Ҳиндустонға борсак, гов ва говмиш ўлжасиға тоғдин ва туздин жат ва кажур беҳад ва беқиёс келур эди. Бошсизлиқ ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисиқ йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлубтур, ўшандоқ муомала қила кириштилар. Сиялкутнинг эшикта яланғоч фақир, мискиниким, ўрдуға келиб эдилар, баякбор ғавғо тушти, голонға бордилар. Бошсизлиқ қилғон элни топтуруб, икки-учни пора-пора қилдурдум.

Сиялкуттин Шоҳим Нурбекни ҳам Лоҳур бекларига чоптурулдиким, ёғий не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вуқуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон Султон Иброҳимхонға бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олғондин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, *икки кўчни бир қилиб, Лоҳур келур. Оламхонға рухсат берган* фурсатта ўзбак хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни кабаб эди. Оламхонға Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх *устиға отландук.*

Лоҳурға келгандин сўнг, Ҳиндустондаги бекларға муҳассил кирарким: «Подшоҳ сизларни манга кўмак бўлсун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ғозихонни ўзумизга қўшуб, Деҳли ва Огра устига юрулинг». Булар дерларким: «Ғозихонға не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар качон Ғозихон иниси Ҳожихонни ўғли била дарғоҳга йиборса, ё улким, Лоҳурға йибориб, гарав йўсунлуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз».

Ҳар неча бу йўсунлуқ сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ғозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, *неча маҳал бандта эди,* икки уч ой бўлуб эдиким, Лоҳурға бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лоҳурда *парғана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар.* Ғолибо сўзни бу ерға қўярларким, Давлатхон ва Ғозихон Ҳиндустонда қўюлғон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзига олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонға қотар. Булар Деҳли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний[1] ва яна баъзи умаро

---

[1] *Қ. б.* Улвони.

келиб. Оламхонни кўрарлар. Бетаваккуф Деҳли сари кўч баркўч тебрарлар. Индириға етганда, Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъняти ўттуз-кирк мингга тортар, келиб Деҳлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, қўрғон элига танқис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамиъятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, кўрғон устидин қўпуб, муқобалаға юрурлар. Сўзни мунга кўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабихун борсак, қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошиға бўлурлар деб ора олти курух ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунға кун тушга отланиб икки пос, уч посгача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга кўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирга ва ўтоққа ўрт кўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт кўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жикаҳт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар, Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжиҳ бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтай олмаслар. Қочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб. Понипат навоҳисидин яна Понипат сари ўтарлар. Индирийга етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миёни Сулаймондин уч-тўрт лак олиб қўярлар. Исмоил Жилвонийдин Оламхоннинг улуг ўгли Жалолхон булардин айрилиб. Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонга йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижаҳон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимга борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Сиҳринддин ўта бизнинг келиб Милватни олгонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб Султонпурга кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч тўрт кун сўнг Милват навоҳисида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут сувидин кечиб. Дун била Даштнинг орасидаги тогда Гингута отлиқ бир берк кўрғонга келиб кирарлар. Бизнинг чонқунчи афғондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк кўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларининг дарвозаға йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била

---

[1] *Қ. б.* Сатлуж.

Ғозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб қўшулурлар. Ғозихон яхшигина ошволиқ ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуннинг аёғида Лампур[1] навохисида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сиялкутта Лоҳурдағилардин киши келдиким, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсрурға туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг, Хожа Ҳусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар. Ёғийнинг доираси Рови сувининг Лоҳур тарафда экандур, Бўжак[2] бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳри бўла ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар топқоч, бирбирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва уруқдин айрилиб, Шоҳ Мир Ҳусайнни, яна Жонбекни уруққа қўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз орасида Калонурға келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Калонурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва кочқонларнинг хабарини ёвуқ солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуққадам ва Вали Хозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қовғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдиким, ета олсалар худ хўб, агар ета олмасалар Малут қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилғайларким, қўрғон эли қочиб кетмагайлар. Бу эҳтиётлардин гараз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Конваҳин тўғрисидин Биёҳ сувини кечиб тушулди. Андин ора икки қўнуб, Милват қўрғонининг қўлининг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Ҳиндустондаги бекларга ҳукм бўлдиким, қўрғонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг пабираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва таҳдид била яна қўрғонга йибориб, одина куни ўрдуни илгари кўчуруб, қўрғонга ярим курух ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўрғонни кўруб, буронғор, жувонғор, ғулға булжорлар таъйин қилиб, ёниб ўрдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдиким, Ғозихон қочиб тоққа борди. Менинг гунохимни афв қилсалар, куллуққа бориб, қўрғонни топшурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваххумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйнига остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлгаймуким, иши бу ерга етиб, ҳануз тааллул қиладур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёгини тортиб юкундурдилар. Илгари ўлтурғузуб, бир ҳиндустонийни билур кишига буюрдумким: Бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қила айткил, мундоқ дегилким, мен сени ота дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тарийқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхши

---

[1] Таржималарда Пахлур. *Л. б.* لمپور *Қ. б.* بلور

[2] *Қ. б.* Бўжка

рок килдим. Ўзунғни ва ўғлонларингни, булужларнинг дарба дарлиқларидин қутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандахонасидин халос қилдим. Уч курур Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ямон бордим муким, тўшунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен

Қари мабҳут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйнади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлгон жамиъ жиҳотларни забт қилғайлар. Фармон бўлдиким, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба куни рабиул аввал ойининг йигирма иккисида уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Милват қўрғонининг дарвозасининг рўбарўйидаги баландийға туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилар

Ғозихонни агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдукким, кўрғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичкиларни ва чуҳраларни дарвозада қўюлдиким, гумонлиқ кишини ахтарғайларким, Ғозихон муғаллат қилиб, чиқмағайким, кўнлий ғараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилғайлар.

Ўшул дарвозанинг олидаги баландийда чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳамадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳамад Али жанг жанг ва Қутлуққадам ва бир неча ички бекларга фармон бўлдиким, ичкари кириб, хизоналари ва бўлғон жиҳотларини забт қилғайлар. Эл қўрғон эшигида бисёр ғулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, якбор бир қазо ўқи Ҳумоюн мирзонинг қиссахонига текгач ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландийда қўнуб, душанба куни қўрғонға кириб сайр қилиб, Ғозихоннинг китобхонасиға кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Ҳумоюнға бериб, бир нечасини Комронға йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ғозихонни кўрғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва она эгачи-синглини Милватга ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз
Нахоҳад дид рўи некбахтий,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад ба сахтий[1].

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Ғозихон қочқон тоғ сари мутаважжиҳ бўлдук. Милватнинг оғзидаги юрттин бир курух йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулоза-

[1] Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч качон хушбахтлик юзини кўрмайди. У уз гавдасини қуткариб, хотин, бола чақасини ёмон ҳолда қолдиради.

мат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уруғларини банд қилиб, Каттағa тошшурдукким. Бахрадаги Милват қўрғонига элтиб сахлағай. Ўзгаларинкким. хар кишига туттурулуб эди. Диловархоннинг иттифоқи била хушбахо таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларини элтти. Давлатхон Султонпурға ета ўлди.

Милват қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг ухдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди. Ҳазора ва афғондин хам икки юз элликча кишн қўрғонға кўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди. Хожа Калонинг юрти бир баландийда воқе бўлуб эдиким. қўрғонға ва ўрдуға муширф эди, анда суҳбате тутулуб. баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар. тавр. суҳбате эди.

Андин кўчуб, Милватнинг бир арғадоллиқ ушоқ тоғларидин ошиб. дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дунинг атрофи калин кентлардур. Жевол парганаси эмишким. Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўлангдур, баъзи ерда шоли экибтурлар. ўртасидин уч-тўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир курухикки курух, баъзи ери бўлғайким, уч курух хам бўлғай. Тоғлари кичикрак кичикрак пушта йўсунлуқ тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқе бўлубтур. Кент бўлмагон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй товуғидек товуқ хам кўптур. Бнайниҳи товуқдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ғозихоннинг хабари бир ерда муҳаққак эмас эди Турдикани ва Бирим Див Малинҳос била таъйин қилдукким. хар ерда Ғозихон бўлса. бориб. бир навъ қилиб. вликлағайлар.

Бу дун атрофидаги ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарки шимол тарафила бир қалъа воқе бўлубтур. Кутила отлиқ, атрофи етмиш-сексон қари якандоз. улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур. еринииг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йиғочни кўприк қилибтурлар. Отни ва галани андин ўткарурлар.

Бу кўҳистонда Ғозихоннинг беркитган қўрғонларидин бири бу дур. кишиси бор экандур. Чопқунчи етиб. уруш солур. Алар ёвуш қондурлар. Кеч бўлоч. қўрғоннинг ичидагилар мундоқ рост қўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст қўрғон Гинкута қўрғонидур, анинг атрофи хам учмадур, вале ул мунча рост эмастур.Оламхон ушбу Гинкута қўрғонига кириб эди. бурун мазкур бўлди.

Ғозихоннинг устига илғор айирғондин сўнг ҳиммат рикобига оёқ қўюб, таваккул иноиға илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳлул Лудий афғонинг устигаким. ул тарихда Дехли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти тасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил чеварлар эди мутанажжих бўлдук.

Бир кечдин сўнг Боки шиговулға Диболшурни иноят қилиб, Балхка кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдағи урук каёш ва ўғлон-ушоққа Милват фатҳида тушган матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин қуйи бир-икки кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Ороййишхон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир юра давлатоҳлик изҳори қилиб, бу юрушга саъй ва эҳтимомлар қилубтурлар. Биз дағи бир яёқдин иноят фармонлари йиборибиз, илгари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Харур, Каҳлур, ва ул навоҳидаги тоғ қўрғонларинимким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидин ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ ялаңғ келди. Ўтрусиға беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар хам йибордук. Ушбу навоҳида келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва дараларига дағи чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима яликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъзи йигитлар чопқунға рухсат тилаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибибонинг арзадоштлари келди. Мундин ҳам аларнинг кўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совуқ бўлди. Оч яланғоч ҳиндустонийлар қалин кирилди.

Арупардин кўчуб, Сиҳринд тўғриси Каралға[1] тушуб эдукким, бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элисидурмен»,— деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ўшал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур[2] ва Сапур рўдий ёқасиға тушдук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор—будур, муни Гагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч тўрт куруҳ юққорроқ бу сув рўдининг зиҳидин чиқиб келадур, рўд юққориким, сайрга борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирмон сув чиқиб келадур. Юққорроқ хейли латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чахорбоғ букордум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки куруҳ йўл бориб, рўдга сингадур. Гагар суви заҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч тўрт куруҳ қуйироқ бўлғай. Пашколда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Сомона ва Саномға борурлар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Деҳлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Фируза нинг шаҳдори Ҳамидхони хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул наво

---

[1] *К. б.* Кармол.

[2] *Л. б.*—Танур.

хининг черики била Хисори Фирузадин ўн-ўн беш куруҳ берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусиға йиборилди. Мўмин аткани Хисори Фируза черикиға хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учида Анболадин кўчуб, бир кўл ёқасиға тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнин тамом буронғор кишиси билаким, Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолғон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкилардин ва йигитлардин Шоҳ Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар кўп рустойи ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабаға андин улуқроқ, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидъо қилди, анинг номаъқулиға ким кулоқ солур.

Душанба куни сабоҳи ойининг ўн тўртида Ҳамидхон устиға Ҳумоюн муттаважжиҳ бўлди. Илғоб. Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қоровул айирур. Қоровул киши ёвуқ етиб, илик олишиб, бир икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримнинг бўйнини уруб, яримини етти секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳнинг хабарини одина куни туш вақтида ойнинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойнинг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Аликули ва туфангандозларга бунорулдиким, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунға бисёр яхши бўлди. Қонуғунчи қочғон элини қовлаб, Ҳисори Фирузаға етган била ўқ олурлар. Ҳисори Фирузани талаб келдилар. Ҳумоюнға Ҳисори Фирузани тавобе ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусиға киши йибориб, неча кун бу юртта таваққуф бўлди. Раҳмат шиёдани фатҳномалар била Кобулға йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойнинг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё миқроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай.[1]

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар келə бошладиким, бир куруҳ икки куруҳ кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом

---

[1] Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихини 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лондон босмасида бу жумла туширилиб қолдирилган.

кила-кила келадур. Биз ҳам мутаважжиҳ бўлуб. Шоҳободдин ора икки кўнуб. Жўн дарёсининг ёқосиға Сарсова ғарбиси келиб туштук. Хожа Калоннинг навкари Ҳайдарқулини тил тута йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр килдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф килди. Мен дедимким, сеники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясатиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи кўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юртти дарё ёқалай қуйға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тута борғонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким, Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч тўрт курух Иброҳимнинг доирасидин берирак доира уруб ўлтурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни жумодил-охир ойининг ўн секкизида[1] Чин Темур Султонни ва Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон[2] мирзо ва Одил Султонни тамом жувонгор кишисиниким, Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қутлуккадам бўлғай ғулдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илгор айирдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар намози шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибан ушбу илгор баҳонаси била сувдин ўтуб қочти. Фарз вактида ғаним устиға етарлар. Оз-оғлок ясаб чиккандек қилурлар. Бизнинг киши етган била ўк олиб тебрарлар. Иброҳимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Ҳайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била, келиб кўрдилар. Снёсат учун, аскари ясоққа етти.

Андин кўчуб, буронғор, жувонгор, ғул ясол ясаб кўрулди. Ул миқдорким, қиёс қилур эдук, онча черик назарға келмади.

Бу юртта фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фарохўр ҳолиға ароба келтурғайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдиким, Рум дастури била аробаларнинг орасида занжир ўрниға ўйнинг хомидин арғамчилар эшиб, бир бириға боғлайлар. Ҳар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейнида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобнинг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртта таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукаммал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йигитларни даги кенгашга тилаб, ом кенгаш килиб, раъйлар мунга карор топтиким, Поницат шаҳредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар тараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфакандоз ва яёкни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу карор била кўчуб, ора кўнуб, панжшанба куни жумодил-охир ойининг салхи Поницат келдук. Ўнг қўл шаҳр ва маҳаллот бўлди

---

[1] *Л. б.* «Ўн» сўзи йўк.

[2] *Л. б.* — тушган.

Олимизда тартиб қилғон тўралар бўлди. Сўл қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар ўк отими ерда юз-юз эллик отлик чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутанаххим эдилар. Тараддуд ва таваққум бетакрибдур. Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилиқ йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъэю, жамъэ парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ҳенарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки минга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолғон хазина ҳуд нақд илигида эди. Ҳиндустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ ҳаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Кандин йигитини ризо қила олурким, табиатига имсоқ кўп толиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди. Не келиши саранжомлиқ эди, не туруши, не юруши эҳтимомлиқ эди, не уруши.

Ул фурсаттаким, Понипатта черик элининг атроф ва жавонибини ароба ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон аракға етгурдиким: «Мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай».

Дедимким: «Сен буларни ўзбак хон, султояларига қиёс қилурмусен? Ул йил Самарканддин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб бизнинг устумизга келур азимат била Дарбанддин ўттилар. Биз жамиъ сипоҳи ва мўғулнинг кўч ва моллариии махаллотка киюруб, махаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш турушининг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устига келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чағониён навоҳиси Навандокдин ўқ ёндилар. Буларни аларға ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар?»

Тенгри рост келтурди, мен дегандек ўк бўлди. Етти секкиз куи Понипатта эдук, оз оз кишимиз бориб, доирасигача қалин кишиларига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатхоҳ хиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мирохур ва Муҳаммад Али жанг жанг ва Қутлуққадам ва Вали Хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жонбек ва Қаракўзи бошлиг тўрт беш минг кишини шабихунга йибордук. Кеча била ўбдон иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлгунча ғаним

инг доирасининг якинида эдилар. Ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, аидоқ калин киши била илик олишиб, вале ҳеч кишн қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди. агарчи мухлик эмас эди, вале уруш куни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир куруҳ бир ярим куруҳ буларнинг ўтрусиға йибориб, ўзум ҳам қолғон черик била ясаб чиқтим. Шабиҳун борғонлар Ҳумоюнға қўшулуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавғое туштн. Бир гирига ёвуқ сурон эди ва ғавғо эди. Мундоқ ғавғоларни кўрмаган элларга ҳейли тарадуд ва таваҳҳум бўлди. Бир замондин сўнг ғавғо босилди.

Одина куни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келадур. Биз даҳи жибаланиб, яроғланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пирқули Сийстоний эди. Жувонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Хожа ва Одил Султон ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Қутлуққадам ва Жонбек ва Муҳаммад бахши ва Шоҳ Ҳусайн Ёрагий[1] мўғул ғончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалтош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдибек ва Қўчбек ва Муҳиб Али ҳалифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалтош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохурни тарҳқа тайин қилиб эдук. Буронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жувонғорнинг учида Қоракўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгриқули Пишғи мўғулни тўлғамаға ясадук. Ғаним кишиси ёвуқ келган, бу икки бўлак тўлғана ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулгайлар. Ғанимнинг қораси кўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг кораси йироқтинким, кўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларға кўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, турай-турмай, келай келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунғидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлғон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасиға эврулуб, ўқ кўюб, урушка машғул бўлғайлар. Буронғор, жувонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тулғама кишиси орқасиға эврулуб, ўқ кўя кирипитилар. Жувонғордин Маҳди Хожа бурунроқ тегишти. Маҳди Хожанинг ўтрусиға бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ кўюб, ул фавжни

---

[1] *Қ. б.*— Баргий.

ёндурдилар. Жувонғорға кўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдибек, Қўчбек ва Муҳиб Али халифани йибориляди. Буронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али кўкалтош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдиким, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин неча қатла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Буронғор, жувонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба кўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир икки қатла жувонғор, буронғор гари қиска-қиска ҳамлалар қилдилар. Бизнинг кишн ўқ кўюб, шиба зарби била яна ғулиға тиқтилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда йиғилиб, андоқ тиқилиш бўлдиким, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл тона олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш оғизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди. Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақҳур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазлу карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш олти минг кишн Иброхимнинг яқинида бир ерда ўқ қатлға етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларин бу маъракада ўн беш ўн олти минг тахмин қилур эдук. Сўнгра Оградға келганда Ҳиндустон эли тақридин андоқ маълум бўлдиким, қирқ эллик минг кишн бу маъракада ўлган экандур.

Ёгийни босиб тушира тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук-сурук филлар ни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёгийнин кейинча юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони[1] ва Бобочухрани ва Бужка бошлиқларни. Иброхимни чиққан хаёл қилиб, қувғунчи таъйин қилдукким, Оградға етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброхимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини сайр қилиб, бир қора сув ёқасиға тушгук. Намози дигар бор эдиким, Тоҳир Табарий халифанинг қайин ининси Султон Иброхимнинг ўлугини қалин ўлуклар ичида таниб, бошини келтурди.

Ушбу кун ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожа Калон ва Муҳаммадий ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинни тайин қилдукким, жарида илдам юруб, Оградни иликлаб, хизонани забт қилгайлар.

Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайд барлос ва Кутлуққадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илгаб, Деҳли кўрғонига кириб, хизоналарни эҳтиёт қилгайлар.

Тонгласи кўчуб, бир қуруҳ йўл келиб, от маслаҳатиға Жўи[2] ёқасиға тушгук. Ора икки қўпуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоф қилиб, Деҳли тўғриси Жўи ёқасида тушулди. Ушбу чаҳоршанба охшоми ўқ Деҳли кўрғонини сайр қилиб, кечаси анда

---

[1] *Қ. б.* Қосмой мирзо

[2] *Қ. б.* Жўй.

бўлуб, тонгласи панжшанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини тавоф қилиб, Султон Ғиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва миноринн ва ҳавзи хосни ва Султон Баҳлул ва Султон Искандарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб, ўрдаға тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Дехлининг шикорлиғини Вали Қизилға инояг қилиб, Дўстни Дехли вилоятида девон қилиб, бўлгон хизопаларни мухр қилиб, буларнинг ухдасиға қилдук.

Панжшанба куни авдин кўчуб, Туғулкобод тўғриси Жўн[1] ёкасиға тушулди.

Одина куни ул юртда тавақкуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Дехлида жумъа намози қилиб, менинг отимға хутба ўқуттилар. Фуқаро ва масокинға бир юра ярмоқ улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. *Мен бориб, Туғулкободни сайр* қилиб, ўрдуға тушгум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисида Ограниинг маҳаллоти Сулаймон фармулийнинг манзилиға тушулди. Чуи бу юрт хейли кўргондин йироқ эди. Тонгласиға кўчуб, Жалолхон Жиққатнинг иморатиға тушулди.

Ҳумоюнким, илгаррак келиб эди, кўргондағилар узр айтиб, ҳиял қилибтурлар. булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, хизопаға дастандоз бўлмағайлар деб биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит ҳиндуким, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёрни олур маслаҳатиға неча йил Оградa ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Ҳумоюн Сарвоний неча маҳал бажид урушти, охир сулҳ била олиб, Шамсободни анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дўзаҳқа борди. Авлоди ва хайлхонаси Оградa келганда Бикраможитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Ҳумоюн қўйгон кишилар кўп эҳтиёт мақомида бўлур. Ҳумоюн ҳам борғали қўймас. Ўз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров Ҳумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир мўқаййим[2] мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлуқ харжи[3] дебтур, толибо секкиз мисколдур. Мен келганда Ҳумоюн менга пешкаш қилди, мен Ҳумоюнға ўқ бағишладим.

Қўргон ичидаги синоҳилардин билгулук кишилардин бири Малик Дод Қароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди, бир нома ҳиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. *Малик Дод Қароний*ни чиқариб, баъзи истидъолар қилибтурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор топкунча тўрт-беш кун ўтти. Алар-

---

[1] *К. б.* Жўй

[2] *Л. б* бир шуҳратий олмос.

[3] *Л. б* муқаввим.

[4] *Л. б.* сарфи.

нинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига-ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасиға етти лаклик парғана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсиға парганалар берилди[1] Иброҳимнинг отасини байрилари[2] била чиқариб, Оградин бир куруҳ сув қуйи юрт берилди.

Панжшанба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,[3] Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихқача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг суст райлиғидин, гоҳи оға-ининнинг ноҳамнойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавоне қолмади. Кичик кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида[4] черик тортиб, Бажурни зўр била икки-уч керида олиб элини қатли ом қилиб, Беҳраға келдук. Толон ва торож қилмай, Беҳра элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб, черик элига навкар адади била улашиб, Кобулға мурожаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача[5] Ҳиндустонға, бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонға[6] черик торттук. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазлу карами била Султон Иброҳимдек ғанимни мақҳур ва абтар илиб, Ҳиндустондек васе мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихқача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятиға мусаллит бўлуб, салтанат қилиб турлар; бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатида муддати мадид салтанат тахтиға ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шиҳобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлиқ сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас; не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз[7] салотини анга муте ва мунодк эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлиқ қилур эди.

Яна султон Шиҳобиддин Ғурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсидлин Ғурийда эди. «Табақоти Носирий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор била Ҳиндустонға черик тортибдур. Мунинг ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

---

[1] *Л. б.* — Бу ибора тушган.

[2] *Л. б.* — партоллари.

[3] Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.

[4] Милодий 1519 йил.

[5] Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.

[6] *Л. б.* — бу жойи тушган.

[7] *Л. б.* — Дор-модор.

Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, нихояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдур эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллук вилоёт Бадахшон ва Кундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддун бих нафъэ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқе бўлғон учун, қуллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди, юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлакати Беҳрадин Баҳорғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб[1] умароси мухолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васе мулклук подшоҳ била рўбарў бўлдук. Таваккулимизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зое қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтуҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни карам ва иноятидиндур.

Ҳиндустон мамолики васе ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқе бўлубтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Мухит дарёсиға мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Ҳиндукуш ва Кофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвасттур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқе бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шиҳобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афғонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди, Беҳрадин Баҳорғача кобиз эдилар. Афғонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг кабзида эди. Бу жамоатни пурий дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотиннинг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлакатиға мусаллит бўлубтурлар.

Деҳли Султон Алоуддиннинг илигида эди. Бу табақа сайидтур. Темурбек Деҳлини олгонда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афгон ва ўғли Султон Искандар Деҳли пойтахти била Жунпур пойтахтиға кобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим

---

[1] «Юрт» бўлса керак

фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин нақл қилди. Бисёр муташарре подшоҳ эди, толиби илмлиги бор эрди, ҳадис мутолаа қилур эрди, доим мусҳаф китобат қилур эрди. Бу табақани тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинға шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотинига ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлаб эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Роно Санго кофир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлуб эди. бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди. Сайид эди ва Султон Алоуддинға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл кошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобе ва муте навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа ҳар кимни ким бировнинг ериға ўлтурғузди, ул ерга тобе ва муте навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳнинг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳни ўлтуруб, тахтға чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз тахти халолхуридурбиз.[1] Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анга муте ва мункоддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир хабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтка чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тарийқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунғи подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлиқ куллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элнинг кошида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамиъ маунотининг қадимдин мукаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлиқ бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожасидур. Яна Роно Сангодурким, бу ёвуқларда узининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов

---

[1] *Л. б.* — Қуворидурбиз.

салотининнинг салтанати халал топганда Мандовға тааллук калин вилоятка кобиз бўлди: мисли, Ратанпур[1] ва Сорангпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўккуз юз ўн тўртта тенгри таоло инояти била Чандирийким, неча йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлик Роно Сангонинг улуғ ва муътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир икки керида зўрлаб олиб, кофирларни катли ом килиб, дорул-ислом килдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул ислом, баъзи йироклигидин ё ери берклигидин ислом подшоҳларига итоат килмайдурлар.

Ҳиндустон аввалғи иклимдин ва иккинчи иклимдин ва учунчи илкимдиндур. Тўртунчи иклимдин Ҳиндустонда йўктур. Ғариб мамлакате воке бўлубтур. Бизнинг вилоятларға бока ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозиъ ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воке бўлубтур. Кобул тавобен гармсерлар агарчи баъзи ишта Ҳиндустонға мушобаҳати бор, баъзида йўк. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тарийкидадур. Шимолдаги тоғким, мазкур бўлди, Синд дарёсидин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобен вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдаги вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг аксари Кашмирга итоат килмас, вале бурун Кашмир дохили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва паргана ва вилоятлардур. Бангола ва балки мухит ёкасиғача бу тоғда пайваст халойикдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳкик ва тафтиш килилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳкик хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирга еттиким, Ҳиндустон эли «шин» ни «син» талаффуз[2] килур. Чун бу тоғда муътабар шаҳр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шаҳре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ иофа, мушк ва кўтоси бахрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, ҳинд тили била «саво» — рубъ, «лак» — юз минг, «парбат» — тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда кор ўксумас, Ҳиндустоннинг баъзи вилоятидин, мисли Лоҳур ва Сиҳринд ва Санбалдин бу тоғда кор окариб кўрунур. Ушбу тоғ Кобулда Ҳиндукушка мавсумдур. Кобулдин бу тоғ шаркка бока борибтур, бир нима жанубка мойил. Жануби тамом Ҳиндустоноттур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимоли Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин калин дарё чикиб, Ҳиндустоннинг ичи била окар. Сиҳринддин шимол сари бока олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёх ва Сатлуж бўлғай ушбу тоғдин чикиб,

---

[1] К. б. — Ранпур.

[2] Л. б. — Ҳинд.

[3] «Шия» ни «син» талаффуз килмок — «ш» харфини «с» деб айтмок.

Мўлтон навоҳисида борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар: Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонға қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўн ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру[1] ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўқ атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, муҳитқа тўкулур. Борининг манбаи ушбу саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли. Чанбал ва Банос ва Бетва ва Сун[2], бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоғе тушуб тур, шимолдин жанубқа боқа бориптур. Бу тоғнинг ибтидоси Деҳли вилоятида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлиқ иморатидиндурким, парчагина тошлиқ тоғнинг устида воқе бўлубтур. Мундин ўтгач, Деҳли навоҳисида парча-парча, кичикрак-кичикрак, анда мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятига ета бу тоғлар улуғроқ бўлур. Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятиға борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ рагларидиндур. Баъзи ерларда еттисеккиз куруҳ мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз ерда воқе бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабиий маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир икки йид сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лоҳур ва Диболпур ва Сиҳринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун иппи чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки иппинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган иппи чоҳ устидаги чархға солибтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўқи тик турубтур, ўй бу чархни эвургач, парралари иккинчи чархнинг парраларига кириб, ул кўзалик чарх эврулур.

---

[1] *Қ. б.* – Сирд.

[2] *Л. б.* – «сун» йўқ.

Сув тўкулур ерда пон қўюбтурлар, ювдин ҳар қаён сув элтарлар.

Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиги ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йиғочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб килиб турлар. Узун арғамчиға улуғ далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Арғамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чиқориб ёпар маҳалда ул арғамчи ўйнинг йўлиғаким, ўй сийдук ва ғазаги била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларга сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълиқ, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб туз воқе бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси *пашкол ёғинлари жиҳатидин обкашлар* бўлубтурким, ҳар ердин убур ва мурур мутаассирдур. Гузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда кузғадаб мутамарридлиқ қилиб, мол бермаслар.

Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Умумуна шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви *билакиким, пашкол ёмғуридин йиғилмиш* бўлғай, маишат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ *ва тузалмаги бир замонда* бўладур. Умумдоқ улуқ шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка *юз қўйсалар*, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лалмийдур. Элига худ шоҳият йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том кўпармоқ худ йўқтур. Хас *бисёр* ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвоноткким, Ҳиндустон махсусидур, вуҳушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «хотий» дерким. Колни *вилоятининг* сарҳадларида бўлур. Андин юққори шарқ сари боқа боргон сари саҳроий фил кўпрак бўлур. Ул орадин фил тутуб келтурурлар. Карра ва Моникпурдин ўттуз-қирқ мавлиънинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил ўқ жавоб берурлар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар килур. Баҳоси улуқлуғиға ярашадур, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улуқроқ — баҳоси кўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт беш қаридин икизрак кўрулмади. Филнинг емак ва ичмаги тамом хартуми биладур, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққорғи энгасида икки улуқ тиши бор, томға ва йиғочқа ушбу тишларини қўюб, эўрлаб юкитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор,

албатта, бир неча фил ҳамроҳдур. Филнинг баъзи яхши ҳайсиятлари бор: улуғ сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз кишни тортар қазон аробасини уч тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хейли улуктур, икки қатор тевaнинг бўғузини бир фил ер.

Яна каркдур: бу ҳам улуғ жониворедур, захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдурким, карк филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўпрак, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улуқ шохидин бир обхўра киштн бўлди, яна бир пардшнинг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ёй била бағалкушо ва хўб тўлтуруб, урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, пўстининг баъзи ерларидин ўқ хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бутининг қошидин тиҳи тушубтур. Йироқдин ёнуғ ёпқон дек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпроқтур. Нечукким, отнинг улуқ қорни бўлмас, мунинг ҳам улуқ қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошуқ ўрнида парча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошуқ ўрнида парча сўнгаги бор: нечукким отнинг илгида кўмук бўлур, мунинг ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даррандароқтур. Вале онча мутс ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Беҳра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашанғар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлик чуҳранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд каркка мулаққаб бўлди.[1]

Яна саҳройи говмишидир. Бу говмишдин хейли улуғроқдур Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётуқ эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жониворедур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиғи отча бўлғай, отдин бир нима ингичкаракгур. Эркаги кўктур. Бу жиҳаттин ғолибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий кўтоска мушобаҳати бор. Тувоғи ўйнинг тувоғидек айридур. Модасининг ранги бўғу-маралнинг рангида р. Ш. и ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркагига боқа тупчоқ назъдур.

Яна кўтаҳпойдур. Улуқлуғи оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути қисқароқдур. Бу жиҳаттин кўтаҳпой дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайрашнинг эркаги хўна йўсунлуқ кийикдур. Орқаси қора, туки оқ, ҳўпанинг шохидин мунинг шохи узунроқтур ва

---

[1] *Л. б.*— тушган.

паришопроқтур. Ҳиндустоний «галаҳра» дер. Аслда «толоҳра» экандур, яъни қора кийик, тахфиф қилиб, «галаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу галаҳра била кийик тутарлар: бу галаҳранинг *шохига тузоқнинг халқасини беркитурлар*. Оёғига тўпуқдин улуғроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтгондин сўнг йироқ кетарига моне бўлғай. Андин сўнг ёзи галаҳраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа ғариб ҳариндур, *филҳол* урушга кирур, шох урушуб, сусуб сусуб илгари кейин борурда-келурда ул кийикнинг шохи бу кийикнинг шохига беркитган тузоқ қа кирар. Ул қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, толибо оёғига боғлаган тош моне бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тўпкондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушга солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар ғалчанинг бир йиллиқ тўқлисича улуғлуғи бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улуқ қўч қорича бўлғай. *Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.*

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар. Лўлилар ўюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Кўҳи Сафиднинг жар на воҳисидаги доманаларида ва андин қуйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур. қуйруғи хейли узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур. Бажур ва Савод ва ул навоҳилар да кўрулмайдур. Ул вилоятларға элтар маймунлардин хейли улуқ роқдур. Қуйруғи ҳам бисёр узундур. Туки оқроқтур. Юзи қон-қо радур. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангаллари да *бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.*

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қон-қорадур.

Яна пулдур[1], кишидин жуссаи кичикрак бўлғай. *Йиғочқа чиқар.* Баъзи муш ҳурмо ҳам дерлар. Муни муборак тутарлар.

Яна бир сичқондурким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахт-ларда-ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қўйи ажаб чусту чаққон югурур.

Т у ю р д и н: бир товусдур. Пурранг ва пурзеб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз *пар бордур*, икки-уч эллик баландлиги бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида тожи савсанйидир, буйни ҳушранг кўктур. Бўйнидин қуйи орқаси сариқ тутағи ва кўк ва *бинафша ранглар била мунаққаш воқе бўлубтур. Орқасидаги гул* лари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қуйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуғ улуғ гуллар қуйруғининг учигача бордур. Баъзи товусларнинг қуйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллук

[1] *Қ. б.* — шпол.

парларининг остида қискарок, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур. Бажур ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юққори Кунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта қирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол кўп бўлур. Бир қулоч қуйруғи била жангалдин жангалға юрур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуҳанифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти холи аз маза эмас , дуррож гўштига ўхшар, вале тева этидек кароҳати табъ била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладур[2]. Бир навъи улдурким, ул вилоятларға элтарлар, сухангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинсни жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўктур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қип-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи икки элликча ер оқ бўлур. Ушбу жинсниг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улуқ қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кун ки дамгир шудам»,[3] Яна бир навбат кўтарган каҳорлар[4] дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед?»[5] вал-уҳдату аларровий[6]. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча инонса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қип қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмаған учун маштуҳ битилмади. Қизил, бисёр хушранг ва хушшакл тўтидур, суҳангўй ҳам

---

[1] Гўшти мазадан холи эмас, яъни бемаза эмас, мазаликдур демоқчи.

[2] *Қ. б.* — Тўти неча навъдур. Кўк бўладур.

[3] «Менинг юзимни оч, димиқдим».

[4] *Қ. б.* — қаҳр борлар.

[5] «Одамлар кеттилар, сиз кетмайсизми?»

[6] Бу арабча жумлани эшитилган сўзга инонилмаган тақдирда айтилади: «сўзнинг тўғри-нотўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

қилурлар эмиш. Айби будурким, чиқиш сиқиғиш мис табаққа тортқондек кўп похуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук турлук бўладур. Бир навъи будурким, Ламғонотта кўптур, *бошн қора, қанотлари ола*, жуссаси чугурчуқдин бир нима улуқ ва қабороқтур. Сўз ўргатурлар. Бир навъини мийно дерлар. Бангладин келтурурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улуқдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сарик пўстлари бор, солиниб турадур. Мунинг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлғон шоракдин ингичкарактур. Кўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «ани шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухолифларни қочурдук. Лакнурда[1] ва навоҳисида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмайдур эди. Бу жинс юлибо сўз ўрганмас.

Яна *лўчадур*,[2] бу қушни буқаламун ҳам дерлар. *Бошидин қуйруғиғача* беш олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқлуғи кабки дарийча бўлғай, голибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг қулларида юрур, бу ҳам тоғ қулларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: кин бўлғоч, тоғ доманаларига тушар, агар *учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас*, тутарлар. Маъқулул-лаҳмдур[3], бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерда бўлмас учун, муни тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Наринниг орқаси қирғовулнинг модаси рангидекдур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, *тевре қичқурурким*: «Шир дорам шакарак»[4] аниинг унидин маъмуъ бўлур, «шир»ни қитдек айтадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астробод дуррожлари «бот мени туттилар» деб қичқирур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадумун-наъум»[5] деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг ҳаларидек рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, *канжал* дерлар. Жуссаси дуррожча-ўқ бўлғай, уни какликнинг уйига хейли ўхшар, вале

---

[1] *Қ. б.* Лакнав.

[2] *Қ. б.* Кужа.

[3] «Макъулул лаҳм» эти ейиладиган

[4] «Сутим бор шакаргина».

[5] «Шукур қилсанг, неъмат фаровон бўлади» маъносида.

[6] *Қ. б.* Кабк.

мунинг уни кўп тездур. Нари била модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Хапанғар вилоятида ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пул-пакордур[1], улуқлуғи кабки дарийча бўлғай. уй товуғи андомликдур. ранги ҳам мокиён рангликдур. томоғидин қуйи кўкси гача ҳушранг қип-қизилдур. Пул пакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна саҳройи товукдур. Уй товуғи била бу товукнинг орасида фарқ будурким. бу саҳройи товук қирғовулдек учар. яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товук Бажур тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул-пакордектур. пул-пакор мундин хушрангроқдур. Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуқлуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна буданадур. Агарчи будана Ҳиндустон махсуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс буданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир буданадурким. бизнинг вилоятларға борур будападин улукроқдур. Яна бир буданадурким, ул вилоятқа борур буданалардин қискароқдур, қанот қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс будана чирдек хайл хайл учадур. Яна бир буданадурким, ул вилоятларға борур будападин кичикрак, бўғзи била кўксида кораси кўпрак бўлур. Яна бир будападур. Бу будана Кобулға оз-оз борур. Кичикки на будападур. корчадин бир нима улукроқ бўлғай, Кобулда «куротуғ» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуғлиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг кўксига эти яхши бўлур: харчалнинг бори эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичикракдур. Наринпнг орқаси туғдоридектур. кўкси қорадур. Модаси якранг дур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор. чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағрикаросидур, ул бағриқародин кичикрак ва иничкарактур. Бағрининг кораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур: ул жумладин: бир дингдур, улуқ жуссалик жонивордур, ҳар каноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида харитадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора. кўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар харгиз хато қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир қатла бир шаш наъл кафшни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товукни қанотлари ва патлари била дурует ютти.

К. б — Пул-пайкар.

Яна бири сорасдур. Ҳиндустонда бўлғон турклар теватурна дейдурлар. Бу бир нима дингдин кичикрак бўлғай, бўйи дингдин баландроқдур, боши қип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна маникдур. Бўйи сорасқа ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсаний, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ аъзоси қорадур. Ул вилоятларға борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний якранг дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва ваъзи тамом ул вилоятларға борур лаклаклардектур. Ғояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир қушдур, укор била лаклакка мушобаҳати бор. Укордир тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуғ бузакдур. Улуғлуғи сорча бўлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уш бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бузакдур. Ул вилоятқа борур бузакдин хейли улукдур. Ҳиндустон бузакидин кичикрактур.

Яна бир ўдактур, ғармпой дерлар, сўна бурчиндин улуғроқдур, пари ва модаси бир рангдур. Ҳашанғарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гўшти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шаҳмурғ дерлар, коздин жузвий кичикрак бўлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гўшти мазаликдур.

Яна бир зумаждур, улуғлуғи бўркча бўлғай. Қора рангликдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг олакарғасидур, ул вилоятнинг олакарғасидин кичикрак ва ипичкаракдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккаға мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жангал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари қип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жангал дерлар.

Яна бир улуғ шаҳарадур, чамагдар дерлар. Улуқлуғи яналоқча бўлғай. Боши итнинг қучугининг бошиға ўхшар. Дарахтқаким, кўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур. Ғаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур, мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлғай. Акка оқ оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушқинадур, улуқлуғи сондуғоччa бўлғай, хумпаш қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якранг қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зоғча бўлғай, зоғчадин хейли

Қ. 6 — бургут

ипичкаракдур. Тавре ўкур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалин дарахтлик боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлуқдур. Йиғочларға ёпушиб юрур, улуқлуғи шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз рангликдур.

С у в х а й в о н о т и : бир шери обийдур, кора сувларда бўладур, калға мушобаҳати бор. Дерларким, киширни ва балки говмишни олур эмиш.

Яна сеисордур, бу ҳам калс вазъликдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуғи тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиғи қўйча бўлғай. Мундин улуғроқ ҳам бўлур эмиш. Ирим каридин узунроқ тумшуғи бор, юққориси тумшуғи ва қуйиси тумшуғида ипичка ипичка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна хуки обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдан баякбор чиқар, боши кўрунур кўрунмас яна сувға чўмар, қуйруғи кўрунуб қолур. Мунинг тумшуғи ҳам сесор тумшуғидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси баликдектур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлуқ кўрунадур. Сару сувидаги хуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқадур. Бу баликдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна карёлдур, бу улуқ бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин хейли кишни кўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир икки додакни олибтур. Ғоапнур била Банорас орасида ўрду элидин уч тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам карёлни йироқтин кўрдум, убдон мушаххас кўрулмади.

Яна какка[1] баликдур. Икки қулоғининг тўғриси икки гўнгак чиқибтур, узунлиги уч эллик бўлғай. Ётконда бу икки гўнгакни тебратадур. Ғариб тавр ун келадур. Ғолибо ул уни жиҳатидин какка[2] дебтурлар.

Ҳиндустон баликларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиги бўлмас. Ажаб чуст баликдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юққори эди, баликларнинг кўпраги тўрдин бир қари юққорроқ сачраб ўттилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ баликлар бор, бир каттик ун ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари бир ярим қари баланд чиқадурлар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардектур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-секкиз қари югурадурлар.

Н а б о т о т к и м . Ҳиндустон махсусидур, бир анбадур. Аксар Ҳиндустон эли «бе» ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталаффиз бўлур учун баъзи «пағзак» дебтурлар, нечукким. Хожа Хисрав дебтур:

---

[1] Л. б.— гала [2]

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон.[1]

Яхшиси яхши бўладур, галаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда пишадур, хоми хўб ош катиги бўладур. Ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоқе Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовунидин ўзга жамиъ мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф килғонча худ эмас тур. Кордий шафтолуга шабоҳати бор. Пашкол вактида пишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир шафтолуйи кордийдек терисини артиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, таъми бадна мо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна кайладур, араб мавз дер. Дарахти хейли баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ била дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобиҳдур, вале кайланинг баргининг узунлуғи икки қари бўлур, яссилиғи бир қарига ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шохда бўлур ва улуқ ғунчаси қўй юраги вазнлиқ дур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар кайла бўлур. Ушбу юракдек шох узоқон сойи ул улуқ ғунчанинг барглари очилиб, қатор кайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар кайла дарахти бир қатла-ўқ бар бе рур эмиш. Кайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжон дин бир нима узунроқ ва ипичкаракдур, хейли чучук эмас. Бангола кайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дарахти бор. ясси ясси хушранг сабз барглари яхши кўрунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от била айтурлар. Реза барги бор, жавз-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидин резарокдур. Хейли хушнамо дарахтедур, сояси калин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Сахройиси ҳам калин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йиғочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бад мазалиғи бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам сахройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улуқроқ, териси юпко, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти ағарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ рангликдур, жигдадин ипичкарак тур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиғи бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юпқадур.

---

[1] «Нағзаки ямиш бўстон безаги ва Ҳиндустоннинг энг гузал меваларидир

Яна жомандур, барги гул баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хуш намолиқ эмас.[1] Меваси қора узумга ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камракдур. Панж паҳлудур. Уруғлуғи ғайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт эллик бўлғай, сариқ пишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғонинг туршлиғи майҳушдур, ёмон эмас, холи аз латофат[2] эмас.

Яна қадҳилдур. Бу ғариб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, бинайниҳи қўйининг қонидурким, киссадек қорининг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмастур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ гўшти бор, ани ейдурлар, хейли часпандадур. Часпандалиғидин баъзи иликни, оғизни ёғлаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шохида бўладур, ҳам тапасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин гўёким киссаларни осиб осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб ғурш ва бемазадур, пишиғи ямон эмас юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғониға хейли ўхшар, турш-турш яхшиғина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайдур. Бондирда бир бийр кўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барг тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашколдур, барг чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонға[3] ўхшар, мирмихондин[4] чучукроқ ва кам оброқтур.[5] Андин қалялиқ ош пиширадурлар, мазалиқ бўладур. Хейли қаляси ривожқа ўхшар.[6]

Яна панёладур, олучадин улуғроқтур, қизил олманинг ғўрасиға шабиҳдур, туршқина мазаси бор, яхшиғинадур. Дарахти анор йиғочидин улуғроқтур, барги бодом баргиға ўхшар.

Яна гулардур, меваси дарахтнинг тапасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг ғунчасига ўхшар, эумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пур фойда мевадур. Дарахтнинг яхши ҳайъати бор, бисёр реза баргликтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳваға хейли шабиҳдур,

---

[1] «Дарахти чиройли кўринишдан холи эмас».

[2] «Латифликдан холи эмас»

[3]—[4] *Қ. б.* мирминжон.

[5]—[6] *Л. б.*— тушган

мағзи ёмон эмас, мағзи яңғоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир шимадур. Мағзи иста мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи ғирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Ағарчи хурмо Ҳиндустон махсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда-ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учиғача икки тарафида бўлур, танаси поҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хўшасидек бўлур, узумнинг хўшасидин хейли улуғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонатқо ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар — ҳаёти муңқатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, ҳайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтиға ҳам нур хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул панирдин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқадур. Шох ва барг узоғон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ямон эмас. Ул ёнғоқнинг ўл мағзиға хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ерни захм киладурлар. Ул захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқадур, баргини кўзанинг оғзиға қўюб, кўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, кўзада йиғиладур. Ағар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсининг ёқасидаги кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичилдиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолиб хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна норгилдур, араб муарраб қилиб норжил дер. Ҳиндустон эли нолир дейдур. Ғолибо ғалати омдур. Норгилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошқуларни андин қилурлар. Улуғроғини гижжакнинг косаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур, ғояташ, норгилнинг шохи пурбарғактур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдаги жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ини била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшак ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ямон эмас, гўёким хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида-ўқ бўлур, торга ҳам хурмодек кўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий

дейдурлар. Мунинг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин туидроқ бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим каригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўттуз қирқ барг шохининг учида бир ердин-ўқ ирикроқ панжа урадур. Бу барглариннинг узунлуги бир қариға ёвушур. Ҳинди хатларни дафтар йўсунлуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушукларига ҳалқа бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугуға солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтнинг танасидин яхширок ва ҳамворроқтур.

Яна норанж ва лиму машҳур мевалардур. Норанж Ламғонотта ва Бажур ва Саводта кўп бўлур ва хўб бўлур. Ламғонот норанжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва нозук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг норанжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклугидиндурким, Ламғонотти Кобулғачаким, ўн уч-ўн тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи норанжлар хароб бўлур. Астробод норанжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлиғидин ва кам облигидин онча хароб бўлмас. Бажур норанжларининг улуглуги биҳича бўлур, суви кўптур ва ўзга норанжларнинг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажурда ушбу жинс норанжнинг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг норанж чиқти. Менинг хотиримга дойин кечар эдиким, норанж лафзи муарраб монандур, ўшандоқ-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли норанжни тамом норанг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуги юмуртқача бўлғай, юмуртқа андомлиқтур. Илдизини масмум қайнатиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир норанж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болинг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжни бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, еярга худ ярамас, магар пўсти муроббога ярағай. Ламғонотнинг турунжи ушмундоқ дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва хўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур. Турунжнинг улуглиги хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қутур-путур ва ноҳамвордур. Учи иничка ва тумшуқлуқ бўлур. Турунжнинг ранги норанж рангидан сариғроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги норанж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна норанж мушобиҳи мевалардин санготорадур, ранги ва вазъи турунждекдур, ғояташ, мунинг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улуқ бўладур. Ўрук дарахтича бўладур, барги норанж баргиға ўхшар, хўб туршлуги бордур. Шарбати яхши лаззатлиқ ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек муқаввийи меъдадур, норанждек музъиф эмас.

Яна норанж мушобаҳати мевалардин улуқ лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқасиға ўхшар.

вале юмурткадек икки боши иничкарак эмас. Мунинг пўсти ҳам сангтора пўстидек хамвордур, гариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, норанж мушобиҳидир. Андоми норанждектур, вале ранги сариқдур, норанжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мунинг ҳам яхши туршлиғи бор.

Яна норанж мушобиҳи садофалдур, амурд андомликтур, ранги биҳи рангидектур. Чучук бўладур, вале чучук норанжча дил ошур эмас.

Яна норанж мушобиҳи амрадпалдур.

Яна норанж мушобиҳи карпадур. Мунинг улуғлуғи галгал лимуча бўлғай. Бу ҳам турпидур.

Яна норанж мушобиҳи амалбелдурким, бу уч йилдан бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани мунинг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосиятинму экин. Туршлиғи норанж ва лимуча бўлғай.

Яна Ҳиндустонда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи ҳиндустоний карҳал дейдур. Гиёҳ эмас, дарахти соқликтур. Гулбундин бир нима баландракдур, ранги анор гулидин ҳануз сабзроқтур, улуғлуғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул ғунча бўлғондин сўнг бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлуб, танадек бир эллик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Ҳосил дусунба[1] гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўп турмайдур, бир кунда ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой — пашкол ойларида асру хўб ва кўп очиладур. Юлибо аксар йил очилур, вале бу кўклук била иди йўқтур.

Яна бир канирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълиқ панж барга бўладур. Қизил канирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале канир гули ўн тўрт-ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улуқ гулдек кўрунадур. Мунинг бутаси гулбундин улуғроқтур. Қизил канирнинг тавреғина иди бор, хуш ояндадур. Бу ҳам пашколда кўп ва хўб очиладур. Бу ҳам аксар йил топилур.

Яна киюрадур, бисёр латиф иди бор. Мушкнинг айби будурким, хушклуғи бордур, муни «мушки тар» деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр ҳаъйати бордур, гулининг узунлуғи бир ярим қариш икки қариш бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Мунинг тиканш бордур. Ғунчадек тиқилғон ташқариғи барглари сабзроқ тиканликрак, ичкариги барглари юмшоқроқ барглар бўладур. Ичкариги баргларининг ораларида гулнинг ўртасидағидек нималар бўладур, яхши иди андин келадур. Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағони эркак камишнинг бутасига ўхшар. Мунинг барги яссироқтур, ва тиканлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунуб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, мунинг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улуғроқ ва иди тундрок бўладур.

---

[1] *Қ. б.* — Дил шабҳ

Яна ул вилоятларда тўрт фаслтур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур, тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашкол[1], тўрт ойи қиш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда қиш ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойларига. Буларнинг кабисаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофики: ҳут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, кувор, котик — пашкол: мувофики; саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Агҳан, пўс, мох, погун — зимистон; мувофики; акраб ва кавс ва жадй ва дали.

Ҳинд[2] эли фусулникким, тўртар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгғи ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунғи ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Қиш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва мохдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор ила буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — (соничар); якшанба — (айтвар); душанба —(сумвар); сешанба —(монгалвар); чаҳоршанба —(будвор); панжшанба —(бриспатвор); одина —(сукрвор[3]).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-кундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча-кундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрибан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунчадурким, бир кеча-кундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-кундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва кундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамиъ муътабар шаҳрларида жамиъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар. Биринжидин бир ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки эллиқча бўлғай. Бу биринжни «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овоз қилибтурлар. Яна бир тослари боржом соат, аниинг қуйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тосни сувға қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақт таким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била карёл

---

[1] *Қ. б.* — тушган.

[2] Бу иборларни К. б. дан олмиди.

[3] Бу жойлар К. б. дан олмиди.

ға бир урарлар, икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳр-ким туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундузадин аввалғи паҳр бўлғон бўлса, бот бот коққондин сўнг даранғи қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлғон бўлса, бот бот коққондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тугатурлар.

Бурун карёлийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонғонларға уч гири ё тўрт гирининг коққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гириларини ва булутлуқ кундуз гириларини коққондин сўнг, паҳр-нинг аломатини коққайлар, масалан, кечанинг аввалғи паҳридин уч гири коққондин сўнг, даранғ қилиб, паҳрнинг аломатини яна бир ҳам коққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалғи паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири коққондин сўнг, даранғ қилиб, паҳрнинг аломатини уч коққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонғонда карёл уни келса, мушаххас буладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул деб-турларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтур-ларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «қулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кун-дуз йигирма секкиз минг секкиз юз «қулҳувалло»ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилиб турлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгким, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисколким, қирк рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу ҳуд муқаррардурким ҳар ерда қирк сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мани бўлур. Юз манини бир миноса дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни курур дерлар. Юз курурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг кўплугининг далили-дур.

Ҳиндустон элининг кўпраги кофир буладур. Ҳинд эли кофирни хинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий буладур. Омил ва мус-таъжир ва коргузор тамом ҳиндудур.[1]

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг кабила кабила отла-

---

1 Л. б. тушган.

ри бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваттин элларнинг қабила қабила отлари бўладур.

Яна ҳар ҳирфагарким бор, ота-отасидин бери ул ҳирфани қила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусни ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва карам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва гўния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совук сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрниға жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чан иликларига кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлгай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар. Ўнг иликларида бир кадудурким, тўшукини торрок қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. Улуғларнинг бу девтийлари юз икки юз бўладур,[1] шамъ ва машъал ўрниға муни истиъмол қиладурлар. Подшохлари ва бекларига кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулуқ иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва кора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой эли тамом яланғоч юруйдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисиқ латта солилиб турубтур, бу солинғон қисиқ латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улуқ вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн-ўнбеш йигирма қатла ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келадур, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво кўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйлариға пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайдур, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам кўп турмайдур. Пашколдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволардур, вале шимол ели ҳамиша қўпадур. Гард ва хок хейли бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт беш навбат бисёр тунд қўпадур.

---

[1] Л. б. — тушган.

Андоққим, гард ва хок ул мартабада буладурким, бир бирни кўруб бўлмайдур, муни «анди» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беиътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўлгай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболағa била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Оградa ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Оградa ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Кўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу қиёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Бехрадин Баҳорғача қоло менинг тасарруфимдадур, эллик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмали маълум бўлғусидир. Бу жумладин секкиз-тўққиз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу пargaнаотни важҳи истиқомат тариқида топибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз ончи бил феъл дар таҳти тасхири раъяти нусрат оят даромада.

Саркори он рўи оби Сатлуж ва Беҳра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболпур ва ғайриҳо: се куруру сию се лаку поздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду шуҳ танга.

Саркори Сирҳинд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

Саркори Ҳисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору яксаду ҳафтоду чаҳор танга.

Саркори дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се куруру шасту нуҳ лаку панжоҳ ҳазору дувисту панжоҳу чаҳор танга.

Саркори Мевотки дар замони Искандар дохил набуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

Саркори Биёна: як куруру чиҳлу чаҳор лаку чаҳордаҳ ҳазору нуҳ саду сий танга.

Саркори Огра: бисту шуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

Саркори Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку чаҳор ҳазор танга.

Саркори Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панжоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панжоҳ танга.

Саркори Колпий ва Сиҳанда ва ғайриҳи: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панжоҳу панж ҳазору шуҳ саду панжоҳ танга.

Саркори Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панжоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сию хашт лаку чихлу чахор хазор танга.

Саркори Лакнур[1] ва Бакасар як куруру сию нух лаку хаштоду ду хазору чахор саду сию се танга.

Саркори Хайробод: дувоздах лаку шасту панж хазор танга.

Саркори Уд ва Бахрож: як куруру хафдах лаку як хазору сесаду шасту нух танга.

Саркори Жунпур: чахор куруру хаштоду хашт хазору сесаду сию се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту хафт хазору дувист хаштоду ду танга.

Саркори Бахор: чахор куруру панж лаку шаст хазор танга.

Саркори Сарвор: як куруру панжоху панж лаку хафдах хазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру дах лаку хаждах хазору сесаду хафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку хаштоду шаш хозару шаст танга.

Саркори Кандла: чихлу се лаку сий хазору сесад танга.

Саркори Тирхут аз хадди миёнаи рожа Руп Нарин ду лаку панжоху панж хазор танган нукра, бисту хафт лаку панжох хазор сиёх танга.

Саркори Рантанбур Були дар Чотсу Малона: бист лак.

Саркори Ногур.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Каланжарий.

Саркори рожа Синг дев.

Саркори рожа Бикам дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Хиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуб эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сўнг яна битилгудек нима назарга келса, тахрир килгумдур; эшитулгудек нима эшитилса, такрир килгумдур.

Душанба куни ражаб ойининг йигирма тўккизида хизопани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Хумоюнга етмиш лак хизопадин берилди. Яна бир битилмаган, тахкик килмаган хизона уйини ўшандок-ук Хумоюнга инъом килдим. Яна баъзи бекларга ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамиъ черикта бўлган афгон ва хазора ва араб ва балуж ва хар жамоатка кадри холларига яраша хизопадин накд инъомлар бўлди. Хар савдогар ва хар толиби илм ва балки хар кишиким, бу черикда хамрох эдилар, барча инъом ва бахшишдин хаззи вофир ва насиби комил элттилар.

Черикта бўлмаганларга хам бу хизопадин калин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронга ўн етти лак, Мухаммад Замон

---

[1] *Қ. б.* — Лакнав

мирзоға ўн беш лак, Аскарийға ва Ҳиндолға ва балки жамиъ урук-қаёш, ўғлон ушоққа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва синоҳиларға қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хуросон ва Кошғар ва Ироққа урук қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинаға ҳам назр борди. Кобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошиға эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шоҳруҳий[1] инъом бўлди.

Биз аввал Ограга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Синоҳиси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Деҳли ва Оградин ўзга жамиъ қўрғонлиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инкиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Ҳасанхон Мевотий эди. Бу шару шўрни бошлагон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулпурда Муҳаммад Зайтун эди, Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Ҳусайнҳон Нуҳоний[2] эди. Атовада Қутбхон эди, Колпийда Оламхон, Қануж ва Гангнинг нари юзи худ тамом мухолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нуҳоний[3] ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим, ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғиқиб эдилар.[4] Мен Иброҳимни босқон фурсат Қануж ва андин нариги жамиъ вилоятларға кобиз бўлуб, Қануждин бир икки кўч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўғли Баҳорхонни[5] подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лакаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқўл эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалғача келмади.

Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳҳумдин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғийликқа ва ўғурлуққа ва раҳзанликқа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайдур эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайдур эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилғайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштилар. Бу жиҳатлардин аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлик тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айттилар, бу кишида онча ақл ва ҳуш бордурким, алар тақрир қилғондин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига кўруб, бир ишиниким жазм қилди, ўзга айтилғон сўзларни мукаррар онда қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким,

---

[1] *Қ. б.* — бобурий.

[2]—[3] *Қ. б.* — Лухоний.

[4] *Л. б.* — тушган.

[5] *Қ. б.* — Баҳодирхон.

кичик киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир нечани *янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим* булардин мундоқ эдиким, мен ўтка, сувға кирсам-чиксам, бетахошиб булар била киргайлар ва била чиккайлар. Мен ҳар сорига бўлсам, алар менинг *сори бўлғайлар. Йўқким: менинг хилофи мақсудум* сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар мухимнингким, борининг кенгаш ва иттифоқи била ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин кўшмасдин бурунроқ ул сўз ва *муҳимдин қайтқайлар.*

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Ограни олгунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматон раъйлар кўрсатти, вале Ограни олғондин неча кун сўнгра тамом раъйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элнинг бу музабзаблиғини билиб, тамом бекларни тилаб кенгаштук. Мен дедимким: Салтанат ва жаҳонгирлиғ беасбоб ва олот даст бермас. Подшоҳлик ва амирлик бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саъйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узоқ ерлар катъи этиб, чериклар юруб, ўзумузни ва черикни ҳарб ва қитол мухотараларига солғайбиз. Тенгри иноятн била бу навъ қалин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жонлар тортиб олғон вилоятларни бежиҳат солғайбиз. Яна бориб, Кобулга тангдастлиғ ибтилосиға қолғайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарга юз қўйса, борғонидин қайтмасун.

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва нохоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар кўнгли йўқ эди, муқаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Калон, қалин навкарлик кишидур, олиб борғай, Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилғай. Ғазни ва Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорани Хожа Калонға иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-тўрт лаклик Куҳром парганасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам муқаррар бўлдиким, Кобулга борғай. Савғотилар Мирнинг ўҳдасиға бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўка ҳинду таъйин бўлди.

Хожа Калон чун ҳинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг ғомида бу байтни битибтурким:

Агар ба хайру саломат сузар зи Синд кунам,
Сиёҳ рўй шавам, гар ҳавои Ҳинд кунам.

Биз Ҳиндистонда туруб, мундоқ *зарофатомиз байт айтмоқ ва* битмоқ бесураттур. Кетмакдин бир кудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки кудураттур. Мен даги бадиҳада бир рубоий айтиб, *битиб йибордим:*

Агар соғ-саломат Синддин ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин.

Юз шукур де. Бобурки, кариму ғаффор
Берди сенга Синду Ҳинду мулки бисёр.
Иссиқлиғиға ғар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниким, бурунлар мартабаси асру фуруд эди, икки уч йил эдиким, оға инисини йиғиштуруб, филжумла жамъият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидағи баъзи афғонларни берилиб эди, Кўлга йиборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва синоҳига истимолат фармонлари йиборилди.

Шайх Гўран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди. Миёни дуоб таркашбандларидин ҳам икки уч минг синоҳини келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Огранинг орасида, Юнус Али озикиб, Ҳумоюндин айрилғон маҳалда учрар. Оз оғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини баид килиб, келтуруб эди. Бу тақрийб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Муғулға Алихоннинг банддағи ўғлонларидин бирини кўшуб, Алихонғаким, бу бузуклуқта бориб эди, истимолат фармонлари била йиборилди, олиб келди. Алихонға тарбият қилиб, йигирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сарангхоний бошлиқ неча умарони бузуб, тоғи ёғий боғий умро устига тайин килиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилаб харб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости, Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-кунини ул бошқ-кўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нуҳоний ва Қози Жиё қуллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортукроқ риоят ва шафқатлар қилиб. Фирузхонға Жўнпурдин бир куруру қирк олти лаку беш минг танга Шайх Боязидка Уддин бир куруру тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёға Жўнпурдин йигирма лак[1] иноят бўлди.

Шаввал ийдидин неча кун ўтуб эдиким. Султон Иброҳимнинг ҳарамсаройининг ўртасидағи тош сутунлуқ айвон гунбазта улук суҳбат тутулди. Ҳумоюнға чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонға ва Маҳди Хожаға ва Муҳаммад Султон Мирзоға ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва йигитларга фарохўр ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур;

Тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза;

---

[1] Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар сонғи форсича берилган (К. б. дан олинди).

хаҗжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза: пичоқбанд ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп.[1]

Суҳбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларга ер ташқари тегиб эди, ғарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалтошқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбалға илғор таъйин қилилди. Ҳисори Фирузани Ҳумоюнға жулду бериб эди. Санбални даҳи Ҳумоюнға иноят қилдим. Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўйюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрнига Санбалға илғор Ҳиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Опоқни, Шайх Гўранни Миёни дуоб орасидаги таркашбандлари била илғор йиборилди.

Уч тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб, Бибан бу шақ ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб бориб қочқан кўрарагап афғон ва ҳиндустонийни йиғиб, бу фатаратта ерни ҳоли топиб, келиб Санбални қабабтур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва тайин бўлгон илғор, Оҳор гузариға етиб, сув кечмакка машғул бўлуб, Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била илгаррак аюрурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз эллик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пешин Санбалға етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар. Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, кўрғонни оркаға олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласиға бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, вале кўрғонни буларға топшурмоқ хуш ёқмас, ҳаял қилур.

Бир кун Шайх Гўран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар қошиға келтуруб, бизнинг кишини Санбал кўрғониға кикорур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёнаға Каландар пиёдани йибориб, Низомхонға ваъда ва ваид фармонлари йиборилди. Бугина китъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,
Чолокию мардонагии турк аёпаст,
Гар зуд наёию пасиҳат накуни гўш,
Онжо ки аёпаст чи ҳожат ба баёпаст[2]

Биёна кўрғони Ҳиндустоннинг машҳур қалъаларидиндур. Беҳуш мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ

---

[1] Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган инъомлар ҳам форсича ёзилган (К. б. дан олинди).

[2] Э Биёна мири, турк билан уйпашма.
Туркнинг эпчиллик ва мардлиги ҳаммага аёндир
Агар теа келиб, пасиҳатни қулоққа олмасанг
Аён бўлган ишни баён қилишнинг нима ҳожати бор.

нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисиға яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунға ваъда ва ваид фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, ҳаял қилибтур.

Роно Санго кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изҳори давлатхоҳлиқ қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Деҳли навоҳисиға келсалар, мен бу саридин Огра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Деҳли ва Ограни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч харакате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кандор деган қўрғонниким, Маканнинг Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макандин неча қатла кишилар келди, Макан ҳануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги қўрғонлар, мисли Атова ва Дўлпур, Гувалёр, Биёна ҳануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариғи афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сариға чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдаги гирду гўшадин ҳануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кандор қўрғонини берди. Робирийдаги Хусайнхон таваҳҳум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг жангга берилди. Кутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва ваид била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устига йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жиё бошликларғаким, асру улуқ риоятлар қилиб, Пўруб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Атоваға таъйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, ҳаял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонбек, Пирқули, Шоҳ Ҳусайн Боракий бошлиқларни тайин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Биёна устига боргайлар.

Бу чериқларни тайин қилғондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни орага солдукким, Пўруб ёғий боғи умароким, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Кандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашкол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғий устига ё кофир устига мутаважжиҳ бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидаги қўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улуқ душманлар дафъ бўлғондин сўнг булар қаён боргайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафи

қул-калима ара қилдиларким. Рово Санго йироқроқтур. маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олғай. Бу ёғийларким. мунча ёвуқ келиб-турлар. буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устига отланмоқчи эдукким. Ҳумоюн арзға еткурдиким, подшоҳ. отланмоқ не ҳожат. бу қуллукни мен қилай.

Борчаға бу хуш келиб. турк ҳинд умароси бу раъйни писанд тутгилар. Ҳумоюнни Шурубқа тайин қилиб. Дўлдурға тайин қилғон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдиким. ул черилар келиб. Ҳумоюнға Чандворда қўшулсун. Маҳди Хожа. Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устиға таъйин бўлғон черикларга ҳам фармон бўлдиким. Ҳумоюнға қўшулгайлар.

Панжшанба куни зулқаъда ойининг ўн учида Ҳумоюн сафар қилиб. Жилисир деган кентгинагаким. Оградин уч куруҳ бўлғай. тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб. андин кўчуб. кўч-баркўч мутавважжиҳ бўлди.

Панжшанба куни ушбу ойнинг йигирмасида Хожа Калонға Кобулға борурға рухсат бўлди.

Доим хотирға етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улуғ айби будурким. оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлуқ бўлса. чархлар ясаб. оқар сувлар қилиб. тарҳлиқ ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограға келганидан бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб. боғ ерларинн мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким. юз кароҳат ва нохушлуқ била андин убур эттук. Бу ернинг макруҳдуғи ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Оградa чун йўқ эди. неча кундин сўнг зарур бўлуб. бу ерга ўқ илик қўюлди. Ул улуғ чоҳким. ҳаммом суви андиндур. бунёд бўлди Яна бу парча ерким. амбули дарахтлари ва мусаммаи ҳава андадур. булардин сўнг улуғ ҳава ва сахне бўлди. Андин сўнг тоғ иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳлиқлар ва сиёқлиқ боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гўшада мақбул чаманлар. ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настаранлар мураттаб ва мукаммал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч нимидин мутазаррир эрдук: бир иссиғидин. яна бир гардидин. яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дафии эрмиш. Гард ва ел ҳуд ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким. ёвуқдурким. кишни совуққа тўнгтай. Ҳаммомнинг бир ҳужрасиниким. қуллатайин ҳавз андадур. тамом тошдин тугатибтурлар. Изораси оқ тошдин. ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдиниким. Биёна тошдур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди. сиёқлиқ ва яхши тарҳлиқ боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболпур дастури била чарх рост қилиб. сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жихатидин. Жўнпинг иморатлари қилғон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар Яна кўргон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди. анда ҳам бир улуқ ойвон буюрдум дахидардах.

Ҳиндустон истилоҳи била зиналик улуқ чоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбоғдин бурун бунёд қилиниб эди. Айни пашколда казмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Роно Санғонинг газвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми газвдин сўнгра эркошга ишорат этибтурлар. Тавр войине воқе бўлубтур. Уч табақа иморат бу войинининг ичида бўлубтур. Боридин у қуйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин юқтур. Ҳар уч айвонға бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин қуйиғи айвондин сув тортилғон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориғи айвонға пашкол вақти сув улғайғонда тоҳи чиқар. Ўртанчи табақасида бир казиоқлиқ айвондур. Бу айвонининг қарпаси бир гунбаздурким, сув чархини уюрур, ўй бу гунбазга укорулур. Юкорриги табақаси бир айвондур, ташқари боқишлик чоҳ устидаги саҳндин беш олти зина қуйироқ, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафиға борур йўлнинг ўтрусида тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юққорроқ бўлғай. Мазкур бўлғон гунбазга чархнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юққориғи боғчаға сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу чоҳнинг муҳаввасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тариқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отланғон фурсатта, Насирхон Нуҳоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ ёғий умаро Жожмовда жамият қилиб ўлтуруб эдилар. Ҳумоюн ўн ўн беш курух йўлдин Мўмин аткани хабарға йиборур, молға чопқунға бўлур, яхшиғина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин аткининг борғонидин хабардор бўлур, бу ёғийлар туруш бермай қочиб кетарлар. Мўмин аткадин сўнгра Қисимғой била Бобочўхра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқанининг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жожмовни ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатҳхон Сарвонй келиб кўрар. Фатҳхон Сарвонийни Махди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, бизга йибордн.

Ушбу йил Убайхон Бухородин чериқ тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш раият экандур, олиб кириб Марвнинг бандини кирк эллик кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахсда ўттуз кирк қизилбош экандур, дарвозани тортиб, кўрғонни бермаслар. Раиятлар олақиниб дарвозани очарлар. Ўзбаклар кириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, кирарлар. Туснн секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдға турмай, тамом эр атоғлиғини кириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баходурхон отлиқ ўғликим, ҳоло отасининг ўрнига Гужаротга подшоҳ бўлубтур,

---

Л б тушган.

отасидин ямонлаб. Султон Иброҳим қошиға келди. Бу беиззатона кўрди. Понипат навоҳисида эканда манга арзадошлари келди. Мен ҳам иноят омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарот сари мутавважжиҳ бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, оғаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улуқ ўғли бўлғай, отаси ўрниға Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ямонлиғидин Имодулмулк отлиқ қули жамиъ била ҳамжиҳат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонникким, ҳануз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрниға ўлтурғузди. Баҳодуршоҳқа мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундок намакҳаромлиқ бош уруб эди, ўлтуруб жазосиға еткурди. Мундин бошка ҳам отасидин қолгон бекларни хейли ўлтурди. Хейли саффок ва бебок йигит пишон берадурлар.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Муҳаррам ойида Форуқнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчига Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур. Форуққа мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаган қўрғонлар маслаҳатига бир улуқ қозон Устод Алиқулиға буюрулуб эдиким, қўйғай. Кўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуяр-ининг тафарружига бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз кўра қилиб, олотни эритибтур. Хар кўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, кўраларнинг тешукларини очти, хар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу кўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар бирар муддате бўлди. Кўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлуқ қилиб, хилъат кийдуруб, бу инфиъолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи бекусурдур. Дорухонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъэни анинг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозонининг дорухонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳди Хожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг кошидин олиб келди. Ҳумоюндин Далмовдин айрилибтурлар. *Фатҳхонни яхши* кўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна ортукси вилоятлар ҳам инояг бўлди. Бир куруру олтмиш лаклик парғана берилди.

Ҳиндустонда улуқ риоят қилғон умароға муқаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур, яна бир — Хонижаҳон, яна бир — Хонихонон. Мунинг отасининг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб

---

[1] «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил воқеалари».

қилмоқлиқ бесураттур. Бу хитобни бартараф қилдим. Фатҳхон Сарвонийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба куни сафар ойининг секкизида анбули дарахтларининг юққориғи ёнидаги улуқ ҳавзнинг ёқасида шомиёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвонийни чоғир мажлисиға чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғимни иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятиға рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Маҳмудхон доим мулозаматга бўлғай.

Чаҳоршанба куни муҳаррам ойининг йигирма тўртида Муҳаммад Али Хайдар рикобдорни Ҳумоюнга қадаға била йиборилдиким. Шукр Нўруб ёғлари қочмиш. Бу борғон киши етгач, Жўнпурга бир неча муносиб бекларни тайин қилиб, ўзинг черикин олиб, бизга бот етишакелгайсан. Роно Санго кофир ёвуқ қонуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Нўруб сари борғондин сўнг Турдибек Қўчбекни ва иниси Шерафганни ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтачилари била ва Рустам туркмонни оға-иниси била ва яна Ҳиндустон элидин Ровуйи-Сарвонийни тайин қилилдиким, бориб Биёна навоҳийсини чопиб, талагайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олгалар, боқтургайлар. Йўқ эрса чопиб, талаб, ғанимни ожиз қилгайлар.

Бу Биёнадаги Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлиқ Таҳангар қўрғонида эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қуллуқ ва давлатхоҳлиғини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳдин фавж тайин бўлса, жамиъ Биёна ва бу кентларнинг таркашбандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна қўрғонини иликламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлғон Турдибек бошлиқ илғор йигитларига фармон бўлдиким, Оламхон, чун ерлик кишидур, бу навъ қуллуқ ва хизматкорлиқни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида анинг салоҳ ва савоб дийди била амал қилинг.

Ҳиндустон эли агарчи баъзиси қилич чопқай, вале аксар сипоҳилиқ роҳ ва равишидин ва сардорлиқ юруш турушидин орий ва бебаҳрадурлар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор кўшулур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиси ва ямонини мулоҳаза қилмай, Биёнага бу илғорни ёвуқ олиб борур. Бизнинг борғон илғор туркдин икки юз эллик уч юзга ёвушур эди. Ҳиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадаги афғон ва сипоҳи тўрт мингдин кўпрак отлиқ черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни кўруб, билиб, ушбу мазкур бўлғон отлиқ-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устига чиқар; илдам етиб, қалин киши от солғон била бу илғор кишисини қочурур. Оламхон Таҳангарийниким, оғоси эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир нора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунғи ва сўнгги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Сайид Рафиъни тилаб, Сайид Рафиънинг тавассути била қўрғонни,

бизнинг кишиға топшуруб, Сайид Рафиъ била келиб, мулозамат давлатиға мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёна дуобин иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Биёнаға ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнани Маҳди Хожаға иноят қилиб, важҳи истиқоматини етмиш лак қилиб, Биёнаға рухсат берилди.

Тоторхон Саронгхонийким, Гувалёрда эдиким, кишиси келиб, изҳори қуллуқ ва давлатхоҳлиқ қилур эди. Кофир Кандорни олиб, Биёнаға ёвуқроқ келганда Гувалёр рожаларидин Дарманкат яна Хонижаҳон отлиқ кофир Гувалёр навоҳисиға келиб, қалъа тамаиға шўр ва фитна ангез қила бошладилар. Тоторхон келиб, Гувалёрни топшурмоқ бўлди. Беклар ва ичкилар ва аксар ўбдон йигитлар тамом черикта ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодқа бир неча Беҳралик ва Лоҳурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғо иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлғонларға Гувалёрда ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Оноқ ва Шайх Гўранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузуб, келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғиға борурлар. Тоторхоннинг раъйи мунқалиб бўлуб, буларни қалъаға тиламас.

Ўшул аснода Шайх Муҳаммад[1] Ғавским, дарвеш кишидур, хейли машғуллуғи ҳам бор, мурид ва асҳоби ҳам бисёрдур, Гувалёрнинг қўрғонининг ичидин Раҳимдодқа киши йиборурким, ҳарнавъ қилиб, қўрғонға ўзунгизни солингким, бу кишининг раъйи мунқалиб бўлур, фосид хаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодқа келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жиҳатидин мухотарадур. Мен бир неча киши била қўрғонға кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболағалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Ҳотипулда[2] ўзининг кишисин қўяр. Ушбу кеча ўқ ушбу Ҳотипулдин бўлғон кишисини киюрур. Тонгласиға Тоторхон бечора бўлур, қўрғонни хоҳи-нохоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Оградa мулозамат қилди. Анинг важоҳи истиқомати Биёна парганасидин йигирма лаклик тайин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни холиса қилиб, шакдорлиғини Абулфатҳ туркманға иноят қилиб, Дўлпурға йиборилди.

Ҳисори Фируза навоҳисида Ҳамидхон Сорангхоний ва бир пора паний афғонларидин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чаҳоршанба куни — сафар ойининг ўн бешида Чин Темур Султонға, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатҳ туркман ва Маликдод Кароний ва Мужоҳидхон Мўлтоний бошлиқларни қўшуб, бу афғонларнинг устиға тайин қилдук. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, ғалаба бошлар йиборди.

---

[1] *Қ. б* — Маҳмуд.

[2] *Қ. б* — Ҳосипул.

Сафар ойининг охирларида Хожагий Асадким, Ирокка Шахзода Таҳмосбка элчиликка бориб эди. Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди: нечукким, Кобулға битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ безиёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

«Воқеан узмоким, жумъа куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида тарих тўққуз юз ўттуз учта рўй берди, тафсили будурким. Иброҳимнинг онаси бу бадбахт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илигидин нима ейдурман. Бу қисса мундоқ эдиким, уч тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовурчидин тўртини сақладим. Бу кайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошнигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошнигир дейдурлар, Атоваға киши йибориб келтуруб, бир додак илгига чорсўта қилғон қоғазда бир тўла заҳр берур, тўла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдиким, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадаги Ҳиндустоний бовурчиға бериб, тўрт паргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб менинг ошимға заҳрни солғай. Ул додакдинким, заҳрни Аҳмад чошнигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонға солмай, табаққа солур. Бу жиҳаттин қозонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдимким, Ҳиндустонийлардин ҳозир бўлғайлар, қозонда ош пиширур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош тортарда бизнинг бедавлат бакавуллар ғофил бўлурлар. Чийни устига юпқа нонни солур ва нон устига ул қоғаздаги заҳрнинг озроқ ярмини сепар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сепса эди, ё қозонға солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, заҳрнинг улуғ ярмини ўчоққа ташлар.

Одина куни кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Бу Ҳиндустоний заҳрлиқ ошининг устидин бир-икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам урғонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум қўзғолиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қусаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, кўптум. Обхонаға боргунча йўлда бир навбат қусаёздим. Яна бир навбат қусаёздим. Обхонаға бориб, қалин қустум. Ҳаргиз ошдин сўнг қусмас эдим, балки ичганда ҳам қусмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдумким, ул қайни итга бериб, итни сахлағайлар. Тонгласиға бир паҳрага ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилғондек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эвруштилар, кўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир-икки чўҳра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қустилар, бирисининг худ ҳоли хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ

Расида буд балое, вале ба хайр гузашт

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди туғдум. *Мен хаста улуб эдим, тирилдим. Жон қадрини, биллоҳ эмди билдим.*

Султон Муҳаммад бахшига буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилғай. Қийинғаким тутар, мазкур бўлғондек бирин бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўрғайлар ва баёни воқени шарҳи ва басти била айттилар. Ул чошнигирни пора пора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остиға солдурдум. Бирини эҳтиёт қилдурдум. Ул ҳам ўз амалиға гирифтор бўлуб, жазосиға етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичтим. Гили маҳтум ни ва тарёки форуқ ни эзиб ичтим. *Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хейли сурди. Шанба куни,* аввалғи куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз нима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

Ким ўлар ҳолатка етса, ул билур жон қадрини

Ҳар қанча бу воқеани ҳонла хотиримға келса, бехост ҳолим мутағаййир бўлур. Тенгри таолонинг инояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунинг шукрини на тил била қилғаймен. Хотирларға тараддуд кечмагай деб, ҳар не воқе бўлғонни шарҳи ва басти била битидим. Агарчи тилга, оғизға сиққусиз кўрққудек воқеа эди, шукр тенгриға яна куи кўрарим бор экандур. Хайр-хўблуқ била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тараддуд хотирларингизға кечурманг деб, *сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигирмасида* чаҳорбогда эрурда битилди.

Булардин фориғ бўлуб, бу битилган хатни Кобулға йиборилди. Чун мундоқ улуғ гуноҳ бу бадбахттин сарбар урди. Юнус Али била Хожагий Асадға буюрулдиким, пакд ва жинс ва қул ва додакини олғондин сўнг, Абдурраҳим ишковулға тошшурулдиким, эҳтиёт била сахлағай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била нигоҳдошт қилинур эди, чун мундоқ касде бу табақадин содир бўлди. Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панжшанба куни рабиул аввал ойининг йигирма тўққузинда Мулло Сарсоңғаким, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, қўшуб Комронға йиборилди.

Ҳумоюнким, Шўруб тоғи ёнғилар устига бориб эди, Жўшпурни фатҳ қилиб, Ғозипурға Насирхоннинг устиға илдам борди. Хабар

Бир балo етишган эди, бироқ яхшилик билан кечди.

Л. б. — тушган.

топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ғозипурдин Харид[1] устиға борди. Андаги афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Харидин черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилғон йўсунлуқ Шоҳ Мир Ҳусайн била Султон Жунайдни бин пора ўбдон йиғитлар била Жўнпурда қўюб, Кўзи Жиёни ҳам булар била тайин қилди. Удқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Карра Моникпур навоҳисидин Ганг дарёсини ўтуб, Колпий йўли била мутаважжиҳ бўлур вақтта, Оламхон ва Жалолхон жиқҳатким Колпийда эди, арзадошти келур эди, ўзи келмайдур эди. Ҳумоюн Колпий[2] тўғриси етганда киши йиборибдағдағани анинг кўнглидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни рабиул-охир ойининг учида Ҳашт бихишт боғида Ҳумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Кобулдин келди.

Бу кунларда Маҳди Хожанинг кишиси най-дарпай кела бошладиким, Роно Сангонинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Роноға қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илғаррак бир пора кўмак киши ҳам Биёнаға келса, давлатға муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илғаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шоҳ Мансур барлос, Каттабек, Кисимтой, Бўжака бошлиқларни Биёнаға илғор йиборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Ноҳиржон отлиқ ўғли Иброҳимнинг урушида иликка тушуб эди, гаравга сақлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотириға еттиким, Ҳасанхоннинг истимолати жиҳатидин ўғлини йиборилса кўпрак мустамол бўлуб, хизматкорлиқни яхширок бажой келтурғай. Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонға хилъат кийдуруб, отасиға ваъдалар қилиб, рухсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг рухсатиға маътал экандур. Ўғлининг рухсатини хабар топқоч, ўғли етмасдин бурун ўқ, Алвордин чиқиб келиб, Роно Сангоға Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда рухсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмгур хейли ёғор эрди, доим суҳбатлар тутулур эди. Ҳумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртикоб қилди.

Бу овонда ўтган ғаройиб воқеаоттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъаи Зафардин Ҳиндустон черикиға келурда йўлдин Мулло Бобо Пашоғарий ва иниси Бобошайх кочиб, Кетин Қаро султонға бордилар, Балхдағилар ожиз бўлдулар. Балх Кетин султоннинг илигиға тушти. Бу ковок мардак иниси била бу тарафнинг ишкучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисиға келурлар. Шоҳ Искандар Балхнинг кирганидин беной бўлуб, Ғўри қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо-

---

[1] *Қ. о.* — Хайробод.

[2] *Қ. б* — Кобул.

шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғўри қўрғониға келиб кирарлар. Мирхаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирхамани жамоати била кўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келурлар. Мирхама Бобошайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни *хар ерда-ҳар ерда* ўтоқ берур. Мирҳама Бобошайхни чопқулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузға киши чопгурур. Тенгриберди Ёр Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити била йиборур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз келдилар.

Бобошайхнинг бир иниси ямон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда Мирҳама келтурди. Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, акрон ва амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғонда бу икки кўҳна бедавлатнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирҳамаға берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча казок йигитлар *била тил тута борғонда икки бўлак кофирнинг* чопқунчисини босиб, етмиш-сексон киши олурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг таҳқиқ келиб қўшулғон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Аликули ўшул улуқ қозони билаким, қуярда тош уйи бенуқсон эди, дорухонасини ҳам сўнгра қуюб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафарружиға бордим. Намози дигар бор эди, ошотти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни жумодил аввал ойнинг тўққузида ғазо иши била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуги қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли зътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға, кумак бўлғай. Маканни ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва Муҳаммад Зайтунни Санбалға илғор битилди.

Ушбу кортта хабар келдиким, *Роно Санго бўлғон черики била* Биёнанинг яқиниғача чопар. Қоровулликка борғонлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонға ҳам кира олмаслар. Қўрғон али қўрғондин йироқроқ ва бесиршароқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуха анда шаҳид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз ўқ чопиб чикар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир навкарининг қиличини олиб, Каттабекнинг кифтига-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар тортти. *Роно Сангонинг ғазосида кела олмади.* Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлубтур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки. Биёнадин келди, билмон қўрққонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди?

Кофирнинг черикини жалд ва жарроҳлик била асру кўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилғон юртдин Қосим мироҳурни белдорлар била йибориддиким. Мадҳокур парганасидакким, урду тушар ердур чоҳ қозғурғай.

Шанба куни жумодил аввал ойининг ўн тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилғон юртқа келиб тушулди. Ортасиға андин кўчтук. Хотирға кечтиким, бу навоҳида улуқ урдуға суйи вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб тушгай. Бу жиҳаттин буронғор, жувонғор, ғул йсол ясаб-ўқ мутаважжиҳ бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сарбон била Қисимтойким, Биёнаға бориб келиб, ер-сувни кўруббилиб кел, илгари Секри қўлининг ёқасида юрт кўра йибориди. Келиб, юртга тушуб, Маҳди Хожаға, Биёнадагиларға кишн чопгурулдиким, бетаваққуф келиб қўшулғайлар.

Ҳумоюннинг навкари Бекмирак мўғулни бир неча йигит била кофирдин хабар олғали йибориди. Кечаси бориб, хабар олиб, тонгласиға хабар келтурдиларким, ғаним кишиси, Басовардин бир куруҳ илгарроқ келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнадағи илғор келиб қўшулдилар. Беклар навбат била қоровуллуққа тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровуллук навбатида илгари кейинни мулоҳаза қилмай, рост Конвоҳаға боришбтурким. Секридин беш куруҳ йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур. Буларнинг мундоқ жиловсиз илгари боргонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез ўқ етиб келурлар.[1] Абдулазиз ва Мулло Оноқ минг беш юзча кишн бўлгай эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олғон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани пайкарлари била йибордук. Мулло Ҳусайнни ва яна баъзиларни убрук-субрук буларнинг кумакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлғонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, тўғини олиб. Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Оноқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилғон экандурлар. Булар етгач, Тоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кумак етмас, Тоҳирни ўшанда-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир куруҳгача буларнинг кейинча келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлғач, турарлар.

Бизга паёпай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жийба кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним кишиси ёнғон экандур. Ёнимизда улуқ кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки аробада фосиласи етти секкиз қари бўлгай эдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум дастури била аробаларни қилиб эди, хейли чуст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Ҳумоюннинг олида тайни ки

---

[1] *Л. б.* – тушган

лилди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва ҳиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандак қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Биёнада бўлғон уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Қисимтой Биёнадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиғ зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмайнони хотири ва черикнинг истиҳкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасини ким, етти-секкиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин арғамчилар қилиб мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукаммал бўлғунча йигирма йигирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Ҳусайн мирзонинг киз набираси, Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш ўзга киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақое ва ҳолот паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳҳуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса мубола ғалар билан айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзларига гўш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба куни ойнинг йигирма иккисида Шайх Жамолни йиборилдиким. Миёни дуоб таркашбандларидин ва Деҳлидин йиға олғонча черик йиғиб, Мевотийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмагай. То буларга ул тарафдин ҳадуге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келадур эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била қўшулуб, Мевотни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонга ҳам бу йўсунлук фармон бўлди. Бориб, Мевотнинг бир неча ёқа бучқоқлаги кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларга чандон ҳадук бўлмади.

Душанба куни жумодил аввал ойининг йигирма учида сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримга еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртикобидин аладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд бошй ан маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест би чаш.
Неча исён била олудалиғинг,
Неча ҳирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингга бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое

«Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ олассан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

Ният ғазв илаким юрубсен,
Ўлмакингни ўзунга кўрубсен.
Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
Аритур барча гуноҳидин ўзин,
Хуш қилиб ўзни бу кечмакликтин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликтин
Олтуну шукра суроҳийю аёқ,
Мажлис олоти тамомин ул чоқ.
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу синдурулғон олтун-кумуш суроҳий ва олотни мустаҳиқларға ва дарвешларға улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонгласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга якин кишн тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туа солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир войин қоздурулди. Ният қилдимкким, бу войинни тош била қўпортиб, бу войиннинг ёнида буқайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўққуз юз ўттуз бешдаким , бориб Гувалёрни сайр қилдим, ёғинда Дўлпурдин Секрий келдим. Бу войи тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эдимким. Роно Санго кофирға зафар топсам, тамғани мусулмонларға бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамға бахшишини ёд бердилар. Дедимкким, яхши ёд бердингиз, илгимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамғаси бахшиш бўлди. Мунишйларини тилаб, буюрдумкким, бу икки азимуш-шаън умурким, вокс бўлди, бунинг ихбориға фармонлар битигайлар.

Шайх Зайнинг иншоси била фармонлар битилиб, жамиъ ка ламравға йиборилди. Ул иншо будур.[2]

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР[1]

Нахмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мутатаҳҳирина ва нашкуру ваҳҳобан яҳдил-музнибина ва яғфирул-мустағфирина ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-гайибина ва саҳбиҳат-тоҳирин.

Маройи арои арбоби албоб ки маҳлиси маҳолни сувари асбоб ва маҳозини лаолни нукуши сидқ ва сабот аст накш назири ҳавоҳирн завоҳири ин маъни хохад буд ки, табиати инсоний ба муҳ тазой фитрат моили лаззоти нафсоният ва тарки муштаҳиёт мутавваққиф бар тавфики яздоний ва таъйиди осмоний, нафси башар аз майл ба шар дур нест Ва мо убарриу нафсий иннан нафса ла

---

[1] Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

[2] Бу форсича ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

[1] *Л. б.* тушган

амморатун бис суъ» ва иқтибоб аз он ҷуз ба раъфати малика ғафур ие. «ва золика фазлуллоҳи юътихи ман яшоъ, валлоҳу зулфазлил азим».

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула он ки ба муқтазои башарият ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳӣ ва бар одати соҳиб ҷаҳон аз шоҳ ва силоҳӣ дар уифвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳӣ иртикоб намуда мешуд ва баъд аз чанд рӯзе рӯзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як як аз он маноҳии муртакибаро тарк менамуд ва ба тавбаи насуҳ бобӣ ручуъ ба дон масдуд мегашт.

Аммо тавбаи шароб ки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маориби он мақсуд аст дар хиҷоби «ал-умуру марҳунатун биавқотиҳо» мухтафӣб монда, рӯй наменамуд. То он ки дар ин авқоти фархунда соат ки ба ҷахди тамом ихроми ҷиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалаи куффор ба муқотала нишаста будем, аз мулҳими ғайбӣ ва хотифи лорайбӣ мазмуни маймуни «Алам яъни лиллазина оману ан тахшаа қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жихати қалъи асбоби маъсият ба ҷидди тамоми том қаъри абвоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабал-мазмуни «ман қараа бобан валаҷҷа ваҷа» дари иқбол кушд, ва ифтитохи ин ҷиҳод ба ҷиҳоди акбар ки мухолифати нафс аст, амр фармуд. Алқисса: *«раббано заламно анфусано»* бар забони *ихлос* баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул муслимин»ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки макнуни хазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва ҳуддоми зафар ихтишом ба муҷиби ҳукми фархунда фарҷом суроҳӣ ва жом ва соир адавот ва олоти тилло ва нуқра ки ба касрат ва зинат чун кавокиби сипехри рафе музаййинни маҷлиси баде буд иззати шариатро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди асном ки иншо-оллоҳ таоло анкарийб ба касрашон муваффақ шавем, пора пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-иҷобат бисёрӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Анносу ало дини мулукиҳим» дар ҳамон маҷлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билкуллия аз сари шурби хамр дар гузаштанд, ва ҳануз фавҷ фавҷ аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа соатан ба дин саодат мустаъид мерганданд. Умед ки ба муқтазои «аддоллу алалхайри ка фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби хуҷаста фоли подшоҳӣ онд гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ нусрат яъман фа-яъман мутаъоид ояд.

Ва баъд аз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам муте шараф нафоз ёфт ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офат вал мухофот), мутлақан ҳеч офармида муртакиби шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он накӯшад ва хамр насозад ва нафрӯшад ва нахарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фаҷтанибуҳу лаалакум туфлиҳун».

Ва шукрон ало ҳозиҳил-футуҳ ва тасаддукан ли қабули тилкат тавбатан насуҳ баҳри бахшойиши подшоҳӣ дар ҷӯш омада, амвочи карам, ки сабаби ободонии олам ва обрӯй бани одам аст, зоҳир сохт, ва тамоми жамеи мамоликро аз мусулмонон ки ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзун аст, бовуҷуди истимрори азминаи

салотини собиқ багирифтани он чун аз завобити шариати саййидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шуд ки дар ҳеч шаҳр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамғо нагиранд ва наситонанд ва тағйир ва тадбил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиҳанд: «Ва ман баддалаҳу баъда мо самиаҳу фаиннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунаҳ».

Сабили мустаъминони зилоли отифати подшоҳй аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндий ва форсий ва раият ва сипоҳй ва кофааи умам ва оммаи тавоифи банй одам он, ки ба дин орифаи муайяада мустазҳир ва умедвор буда ба дуои давлати абад иттисол иштиғол намоянд ва аз лавозими ин аҳкоми майманат анҷом дар нагузаранд ва инҳироф наварзанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътимод намоянд.

Кутиба биамрил-олий аъллаллоҳул-мутаолий ва халлада нақозаҳу:, фи 24 шаҳри ҷумодил-аввал, сана 932»[2].

Ушбу айёмда ўтган вақоедин нечукким мазкур бўлди, улуқкичикта дағдаға ва тараддуд кўп эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва далирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг не сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на тақрирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком бобида жидду иҳтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедилликларини сўруб ва бу навъ сустлуқларини кўруб, бир тадбир хотиримға етти. Жамиъ бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар[1]

Ҳар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Он ки пояндау боқест худо хоҳад буд.[3]

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонасидин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё ғамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ.

Ба номи некў гар бимирам равост,
Маро ном бояд ки тан маргрост.[4]

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шаҳид, ўлтурган ғози. Барча тенгрининг каломи била онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур хаёл қилмағай, то бадандин жони айрилмағунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навкар улуқ кичик борча рағбат била мусҳафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшитгали яхши бўлди.

---

[1] *Л. б.* — тушган.

[2] *Қ. б.* — 933.

[3] Мазмуни: Ҳар кимки бу жаҳонға келаркан, охирда йўқлиқка кетади, абадий қолувчи ёлгиз худодир.

[4] Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Ушбу айёмда тун-тушдин шўр ва фитна қойим бўлди. Ҳусайн хон Нуҳоний Робирийни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдаги такаш-баидларни йиғуштуруб, келиб Кўлни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдоғ қўюб келди. Гувалёрни гувалёрлик кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонжиким, Гувалёрга кўмак йиборилиб эди, Гувалёрга бормай, ўз вилоятига борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир нохуш хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча кириштилар. Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалга борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирга кирди. Буларга парво қилмай, олимизга-ўк мута важжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни жумодил охир ойининг тўққузида наврўз куни кўчтук. Буронғор, жувонғор, ғул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Алиқулини жамиъ туфангандозлари била таъйин қилилди-ким, яёқ, аробанинг кейнидин[1] айрилмай, ясол била юргайлар. Ясоллар ерлик ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларга илдам қатраб етиб, буронғор, жувонғор, ғулдаги беклар ва йигитлар ва сипоҳиларга кўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсунлук юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насак била бир курухча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Аробa ва хандак била ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтрусини мазбут ва мустаҳкам қилилди. Чун букун уруш хаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси била илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча била черик элининг кўнгли хейли қўпти, қувонди. Элга ўгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб, урушур хаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, чун муқаррар бўлғон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўк кўчулса давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларга таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учида аробаларни олимизга торттуруб, буронғор, жувонғор, ғул ясол била бир курухка ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлғон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғунинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдиким, буронғор буронғорга, жувонғор жувонғорга, ерлик-ерига бориб, аробалар била ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор ҳайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳат тин безиёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

---

[1] *Л. б.* тушган.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҒОЗӢ[1]

Алҳамду лиллоҳил-лази саддака ваъдаҳу ва нараса абдаҳу ва ғазза ҷандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми биқаҳри аъдоиҳил-моридина фақутна добирул-кавмил лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил оламина ва салла-лоҳу ало хайри ҳалқиҳи Муҳаммадин Саййидил ғуззоти вал-муҷо-ҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-худоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонӣ боиси такосури шукр ва санои яздонист ва такосури шукр ва санои яздони муриси тавотури нуамои субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттаб аст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб: адои лавозими шукр аз қудрати башар мутаҷовиз аст ва аҳли иқтидор аз истефои маросими он оҷиз. Алалхусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд, ки на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он ҷасимтар намояд. Ва ин маъни ҷуз нустар бар аквиёи куффор ва истило бар ағниёи фуҷҷор, ки: «улоика ҳумулкафаратул-фаҷара», дар баёни амсоли эшон нозил аст, нахоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан аз он саодате наҳоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати кубро ки минал-маҳди ило ҳозал аҳд матлуби асли ва мақсуди ҳақиқии замири хайрандеш ва раъйи савобкеш буд, дар ин айёми хуҷаста фарҷом аз мамкани авотифи ҳазрати малики аллом рӯй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат муҷаддидан бамифтоҳи фатҳи абвоби файз бар чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номии афвоҷи бо ибтиҳоҷи мо дар дафтари ғуззоти киромӣ сабт гардид, ва ливои ислом бо имдоди лашка-риёни зафар анҷоми мо ба авҷи рифъат ва иртиқо расид.

Кайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат он ки чун ашиъаи суюфи синоҳи исломнаноҳи мо мамолики Ҳиндро ба лама-оти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Чунончи дар фатҳнома-ҳои собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдии тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Деҳли ва Огра ва Чӯнпур ва Харид ва Баҳор ва ғайри золика бар афрохт. Аксар тавоифи аквом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фархунда фарҷоми моро ихтиёр намуда тариқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки, дар савобиқи айём дами итоати наввобии хуҷаста анҷоми мо мезад, акнун ба мазмуни: «або ва истакбара ва кона минал-кофирин» амал намуда шайтонсифат сар-кашида қоиди лашкари даврон ва сархайли синоҳи маҳҷурон ғашта, боиси иҷтимои тавоиф гардид, ки баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртидод дар доман ва истилои он кофири лаин «хазалаҳу фи явмид-дин» дар вилояти Ҳинд ба мартабае буд ки пеш аз тулуи афтоби далати подшоҳӣ ва

---

[1] Бу форсича «Фармон»нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

қабл аз сутун наййири хилофати шаҳаншоҳи бо он ки роҷаҳо ва роёни бузург ниҳод ки дар ин мукотала итоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф ба иртидод ки дар ин муҳораба дар инонаш буданд, бузургии худро манзур дошта дар ҳеч китоле мутобаат, бал мувоффақати вай накардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусоҳабат ва мурофақати ў насупурдаанд. Томоми салотини рафии ин хиттаи вассъ, чун султони Деҳли ва султони Гуҷарот ва султони Монду ва ғайриҳим аз муқовамати он бадсияр мувофақати куффори дигар оҷиз будаанд, ба латоифул-ҳиял ба ў мудоро ва мувосо менамуданд. Ливои куфр дар қариб дивист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва тахриби масҷид ва маобид намуда, аёл ва атрофи мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ баҷое расида ки назар ба қоидаи мустамирраи ҳиндки, як лак вилоятро сад сувор ва курурero дах ҳазор сувор эътибор мекунанд, билоди мусаххараи он сарҳайли кафара ба даҳ курур расида ки жои як лак сувор бошад. Дар ин айём басе аз куффори номи ки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш намунамудаанд, бино бар адовати асокири исломи бар лашкари шақоват асари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими ба истиқлол, ки ҳар як чун дуд даъвии саркашй менамуданд ва дар қутри аз актори қоиди ҷамъи аз куффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон кофири фоҷир муттасил гаштанд ва он ашараи кафара, ки бар нақизи ашараи мубашшара, ливои шақоват фазои фабашширҳум би азобин алим меафроштанд, тавобеъ ва асокири бисъёр ва парганоти васиул-актор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сй ҳазор сувор ва Менди Рои дувоздаҳ сувор вилоят дошт, ва Ровал Удй Синг Ногарй дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор. Бормал Эдри чаҳор ҳазор ва Нарпат Ҳора хафт ҳазор, ва Сатрвй Кечи шаш ҳазор ва Дерим Дев чоҳор ҳазор. Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон Скандар агарчи вилоят ва паргана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан ба умедвории сардорй ҷамъ карда буд ки маҷмуи ҷамъияти он маҳҷурони водии саломат ва амнияг назар ба қоидаи мустамирра паргана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он кофири мағрури ботин кўр, зоҳири дилҳои бо қасовати куффори снёҳ рузгорро Казулмотин баъзуҳо фавқа баъз бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми мухолафат ва муҳорабан аҳли ислом ва ҳадми асоси шариати саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва муҷоҳидони асокири подшоҳ монанди қазои плоҳй бар сари он даҷҷоли аъвар омада казияи Изо ҷоал-қазбу амиялбасар ро манзури назари ба сирати асҳоби сират гардониданд, ва кариман Ман ҷоҳада фа иннамо юҷоҳиду линафсиҳ ро малҳуз дошта ҳукми воҷибул-изъони ҷоҳидул куффора вал-мунофиқин ро ба имзо расониданд.

Рўзи шанба сездаҳми шаҳри чумодис-сонй 933 ки боракал-

Л. б. тушган.

лоҳу фи сабтикум» нишони мубораки он рӯз аст, дар навоҳии мавзии Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кӯҳе ки ду куруҳи аъдои дин буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун кавкаба ва дабдабаи мавкиби исломӣ ба гӯшти аъдои дин ва кофирини лаин расид, мухолифони миллати Муҳаммадӣ ки монанди «асҳоби фил» дар паи ниҳидоми каъбаи аҳли ислом буданд, филони кӯҳ пайкари ифрит манзарро эътизоди худ созтанд ва ҳама муттафиқ ва якдил гашта лашкари шақоват асари худре фавчо мепардохтанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил
Шунда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шоми аҷал ҷумла макруҳу шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нуҷум,
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Кашида сар аз кин ба чархи кабуд,
Чу мӯр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор

Ва ба азми муқотала ва корзор мутаваҷҷиҳи ӯрдуи нусратшиор шуданд, ғуззоти асокири исломӣ, ки ашҷори риёзи шуҷоатанд, санавбарсифат софҳо кашиданд ва нӯги хӯди санавбарӣ ҳайъати офтоб шиоъро чун кулуби «муҷоҳидини филлоҳ» ба авҷи иртифоъ расониданд, сафе чун «Садди Скандарий» оҳанфом ва биноҳе монанди тариқи шариати пайғамбарӣ ба истиқомат ва истиҳком: матини қуввати матонаташ «каннаҳум бунъёнун марсус» ва фалоҳ ва фирузе ба муқтазои «улоика ало ҳудан мин раббиҳим ва улоика ҳумул муфлиҳун» бо аҳолии он сифати махсус.

Қ и т ъ а:

Дар он рахна не аз тибоу ваҳим,
Чу раъйи шаҳаншоҳу дини қавим.
Аламҳои ӯ фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «Инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазмро манзур дошта ба тариқи ғуззоти Рум чиҳати паноҳи туфакчиён ва раъдандозон ки дар пеши сипоҳ буданд, сафе аз ароба тартиб намуда бо як-дигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса ҷуюши ислом чунон интизом ва истеҳкоме падид овард, ки ақли пир ва чархи асир мудаббир ва мураттибашро офарин кард.

Дар ин тартиб ва истеҳком ва ташйид ва интизом муқаррабул ҳазрати султонӣ эътимодуд давлотул ҳақонӣ Низомуддин Али Халифадод саъй ва[1] иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир ва ҷумла сардориҳо ва коргузориҳои ӯ писандидан раъйи мунир афтод.

Мақарри иззати подшоҳӣ дар гул муқаррар гашт ва бар дасти рости гул бродари ааззи аршади арҷуманди саодат ёр алмухтассу биавотифил маликил-мустаон Чин Темур султон фарзанди ааззи

[1] *Л. б.*— тушган.

аршади манзури анзори хазрати илох Сулаймоншох ва ҷаноби хидоят маоби вилоят интисоб Хоҷа Камолиддин Дўст Ҳованд ва мўътамаддус-салтанатул-алия мўътаманул-атабатус-сания мукарраби хос ва зубдаи асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шох Мансур барлос ва умдатул хавас зубдаи асҳоби итисос Низомиддин Дарвеш Мухаммад сорбон ва умдатул хавос содикул ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоко дар махалли худ карор гирифтанд.

Ва бар дасти чани ғул салтанат маоб, хилофат интисоб, алмухтассу биавотифил-маликил мустаон Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий ва мукаррабил хазратис султоний алмушору илайҳ ва дастури аъзамис-судур байнал аном малозилҷумҳур ва муаййидил ислом Шайх Зайин Хофий ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Мухиб Али валади мукарраби ҳазрати султоний мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Ҳуч Ахмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аъён хони аъзам Орайишхон валади Ҳўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафкан ва дастури аозими вузаро байнал умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайн ҷамоаи девоннёни изом ҳар як дар мавхиз мукаррар истоданд.

Ва дар буронғор фарзанди аршади арҷуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор ахтари бурчи салтанат ва комгори, мехри синехри хилофат ва шахриёри ал-мамдуҳ билисонилабд вал ҳур муиззис салтанат вал хилофат Мухаммад Ҳумоюн Баходур мутамаккин гашта: бар ямини саодат карин алъазиз фарзанди ҷаноби салтанат маоб алмухтассу биавотифил-маликид дайён Косим Ҳусайн султон ва умдатул хавос Назомиддин Ахмад Юсуф ўғлокчи ва мўътамаддул мулк комилул ихлос Ҷалолиддин Ҳиндубек кавчин ва мўъамаддул-мулк содикул ихлос Ҷалолиддин Хисрав кўкалтош ва мўътамаддул мулк кивомбек Ўрдушох ва умдатул хавос комилул акида вал ихлос Вали Хозин Карокўзй ва умдатул хавос Низомиддин Пиркули Сийстоний ва умдатул-вузаро банал-умам Хоҷа Камолиддин Паҳловон Бадахшй ва мўътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аъён Сулаймон око элчии Ирок ва Ҳусайн око элчи Сийстон мукаррар гашта: бар ясори зафар дисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олиҷаноби саёдат маоби муртазавй интисоб Мирҳама ва умдатул хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Мухаммадй кўкалтош ва Низомиддин Хоҷаги Асади хондор таъйин ёфтанд.

Ва дар буронғор аз умарои Ҳинд умдатул мулк Хонихонон Диловархон ва умдатул-аъён Маликдод Кароний ва умдатул-аъён шайхул машойих Шайх Гўран — ҳар як дар макоме, ки фармон шуда буд, истоданд.

Ва дар ҷувонғори асокири ислом шиор олиҷоҳ пакобатпанох рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳо ва ёсин, кудвай авлоди Саййидул мурсалин Сайид Махди Хоҷа ва бродари аазаи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор Мухаммад Султон мирзо

ва салтанат маоб хилофат интисоб алмухтассу биавотифил маликил-мустаон Одил Султон бинни Махди Султон ва мўътамаддул-мулк комилул ихлос Мунззиддин Абдулазиз мирохур ва мўътамаддул мўлк Шамсиддин Мухаммад Али ҷанс ҷанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Кутлуккадам каровул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шох Хусайн Ёракин мўғули ғончи ва Низомиддин Ҷон Мухаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин ҷониб аз умарои Хинд натиҷатус-салотин Камолхон ва Ҷалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул аъён Алихони Шайхзодаи Фармулй ва умдатул аъён Низомхони Биёна таъйин шуда буданд.

Ва ҷиҳоти тўлғама мўътамаддул-хавос комилул-ихлос Турдика ва Малик Косим бродари Бобо Кашка бо ҷамъэ аз фирқаи мўғул дар ҷониби буронғор: мўътамаддул-хавос содиқул ихлос. Мўмин атка ва мўътамаддул хавос Рустам туркман бошлиг бо ҷамоати аз тобинони хосса — дар тарафи ҷувонғор номзад шуданд ва умдатул хавос комилул-ихлос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Мухаммад бахши аъён ва аркони гуззоти исломро дар мавзуъ ва махол муқаррари эшон дошта, худ ба истимои аҳкоми мо мустаид буд ва тавоҷиён ва ясовулонро ба атроф ва ҷавониб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутоан моро дар забт ва рабти синох ва синохй ба салотини изом ва умарои киром ва соири ғуззоти завил эхтиром мерасонид ва чун аркони лашкар коим гашта ҳар кас ба ҷои худ шитофт, фармони вочибул изъони лозимул имтисол шараф исдор ёфт ки хеч кас беҳукм аз маҳоли худ ҳаракат нанамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушояд ва аз рўзи мазкур носе гузашта буд, ки фариқайни мутакобилайн мутакориби як дигар гашта, бунъёди мукотала ва корзор шуд. Калбайни аскарайн монанди нур ва зулмат дар баробари як дигар истода дар буронғор ва ҷувонғор чунон азим китоле воқеъ шуд ки залзала дар замин ва валвала дар синехри барин афтод. Ҷувонғори куффори шаковатосор ва ҷаниби буронғори майманат дисори асокири исломшиор мутаваҷҷиҳ гашта бар сари Хисрав кўкалтош ва Малик Косим бродари Бобо Кашка хамла оварданд. Бродари аззи аршад Чин Темур султон хасбул фармуда ба кўмаки эшон рафта мардона китоле огоз ниход ва куффорроаз чо бардошта кариб ба акби калби эшон расонид ва ҷулду ба номи он азиз бродар шуд ва подирул-асрй Мустафо Румй аз ғули фарзанди аззи комгор манзури назари анзори инойти ҳазрати офаридгор, алмухтассу би авотифил-маликиллази янхо ва яъмур Мухаммад Хумоюн Баходур аробахоро пеш оварда суфуфи синохи куффорро ба туфак ва зарбзан монанди кулубашон мункасир гардонид ва дар айни мухораба бродари аззи аршад Косим Хусайн султон ва умдатул хавос Низомиддин Ахмад Юсуф, Кивомбек фармон ёфта ба имдоди эшон шитофтанд ва чун замон замон афвоҷи куффор мутаокиб ва тутавотир ба имдоди мардуми худ меомаданд.

Мо низ мўътамаддул-мулк Ҷалолиддин Хиндубекро ва аз акби ў умдатул-хавос Мухаммадй кўкалтош ва Хоҷаги Асади Ҷоидор ва баъд аз он мўътамаддус-салтанатул алия мўътаманул атабатус-сания мукарраби хос Камолиддин Юнус Али ва умдатул хавос

комилул ихлос. Ҷалолидин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул хавос Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва аз нан эшон умдатул хавос Дӯст эшикоқо ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегиро ба кӯмак фиристодем.

Ва буронғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар ҷониби ҷувонғори лашкари ислом оварданд ва худро ба ғуззоти зуннаҷот расониданд, ва ҳар навбат ғозиёни изом баъзеро базахми сиҳоми зафар-фарчом ба дорулбавори яславнаҳо фа биъсал-карор фиристода, бархеро бар гардониданд, ва мӯътамаддул-хавос Мӯмин атка ва Рустам туркман ба ҷониби акби сипоҳи зулматдастгоҳи куффори шаковатианоҳ таваҷҷуҳ намуданд ва мӯътамаддул-хавос содиқул ихлос Хоҷа Маҳмуд Али атка бошлиғи навкарон, муқаррабул-ҳазратус-султонӣ эътимодуд-давлатул-ҳоқонӣ Низомуддин Али Халифаро ба кӯмаки мушорун илайх фиристодем ва бродари аазэи аршад Муҳаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва мӯътамаддул-мулк Муиззиддин Абдулазиз мирохӯр ва Ҷалолиддин Қутлуккадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос Шоҳ Ҳусайни Ёракии мӯғули ғончи даст ба муҳораба кушода пой маҳкам карданд ва дастури аозимул-вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайнро баҷамоан девониён ба кӯмаки эшон фиристодем. Ҳаман аҳли ҷиҳод дар риояти ҷид ва иҷтиҳод роғиби муқотала омада карнман «Қул ҳал тараббасуна бино илло иҳдал ҳусиайн» ро манзур доштанд ва азимати чонфишонӣ карда ливои ҷонситоҷӣ афроштанд.

Ва чун муҳораба ва муқотала дер кашид ва ба татвил анҷомид, фармони воҷибул-изъон ба нофиз расид, ки аз тобинони хоссаи подшоҳӣ ҷавонони ҷангӣ ва ҳизаброни бешаи якрангӣ дар паси ароба монанди шер дар занҷир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва ҷон туфакчиёнро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду ҷониб корзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулуи талиаи субҳи содиқ аз тутуки уфук берун тохтанд ва хуни шафакгуни куфори номаймунро дар маъракаи майдоне, ки назири сипеҳри гардон буд, рехта бисъёрий аз сарҳон саркашонро ситора сифат аз фалаки вуҷуд маҳв сохтанд ва нодирул аср Устод Аликули ки бо тавобин худ дар пеши ғул истода буд, мардонагиҳо карда ва сангҳои азимул-қадр ки чун дар паллаи мизони аъмолаш ниҳанд соҳибаш: «Фааммо ман сакулат мавозинуҳу фаҳува фи ишатир розия» ном барорад ва агар бар кӯҳи росих ва ҷабали шомих андозанд «кал иҳнил-манфуш» аз по дар орад, ба ҷониби ҳисори оҳандисори сафи куффор андохт ва ба андохтани санг ва зарбзан ва туфак бисёр аз абнияи аҷсоми куфорро мунҳадим сохт. Туфакандозони ғули подшоҳӣ ҳасабул-фармон аз ароба ба миёни маъракa омада хар яки аз эшон бисъёре аз куффорро заҳри мамот чашониданд ва ниёда дар маҳалли мухотаран азим даромада, номи худро дар миёни шерони беша ва далирони маъракаи ҷавонмардӣ зоҳир гардониданд.

Ва мукорини ин ҳолат фармони ҳазрати ҳоконӣ ба пеш рондани аробаҳои ғул ва нафоз расид ва нафси нафиси подшоҳӣ фатҳ ва давлат аз ямину иқбол ва нусрат аз ясор ба ҷаноби сипоҳи куффор мутаҳоррик гардид ва аз атроф ва ҷавониб асокири

зафар манокиб ин маъниро мушоҳада намуда тамомии баҳри заххори лашкари нусратшиор тамаввуҷи азим баровард ва шуҷоати ҳамаи наҳонгони он баҳрро аз қувват ба феъл даровард ва зиломи ғуборн ғимомкирдор чун саҳоби музлик дар тамомии маърака мутароким гашт ва бариқи ламаоти суюф дар он аз ламаони барк дар гузашт. тахайюҷи гард рӯи у хуршидро чун пушти оина аз нур орӣ кард. зориб ба мазруб. ғолиб ба мағлуб омехта самти имтиёз аз назар мутаворӣ шуд. Соҳири замона чунон шабе дар назар овард ки сайёра дар он ғайри тир набуд ва кавокиби савобиташ чуз мавокиби собитул акдом наменамуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард.
Нами хун ба моҳию бар моҳ гард.
Зи сумми сутурон дар он пахн дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Муҷоҳидони ғози ки дар айни сарандозӣ ва ҷонбозӣ буданд. аз хотири ғайбӣ навид: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва антум аълавна» мешуниданд ва аз мунҳии лорайбӣ муждаи «Насрун миналлоҳи ва фатҳун қариб ва башширил-мӯминин» истимоъ менамуданд. Чунон ба шавқ муҳораба мекарданд. ки аз қудсиёни «Малаи аъло» нидои таҳсин ба-дешон мерасид ва малоики мукарраб парвонасифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнассалотайн ноираи китол чунон иштиол ёфт ки машоили он алам бар афлок меафрошт ва маймана ва майсараи лашкари ислом майсара ва майманаи куффори нофарҷомро бо қалбашон дар як маҳал муҷтамеъ гардонид.

Чун осори ғолибияти муҷоҳидони номӣ ва иртифои ливои исломий зоҳир шудан гирифт. соате он куффори лаин ва он ашрори бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз ҷон барканда бар ҷониби рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар ҷониби чап бештар ҳуҷум карда худро наздик расониданд. аммо ғуззоти шуҷоат симот самари савобро манзур дошта пиҳоли тир дар замини синаи ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёхи эшон баргардониданд. Карини ин ҳол насоими нусрат ва иқбол бар чамани давлати наввобии хуҷаста маолии мо варзид ва муждаи «Инно фатоҳно лака фатҳан мубинан» расониданд. шоҳиди фаҳҳ. ки ҷамоли олам ороян ба турраи «янсуракаллоҳу насран азизан» музайян гашта саодати иқбол ки дар ситри ихфо буд. ёрӣ намуда қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли худро мушкил дониста «кал-ихнил-манфуш» мутафарриқ шуданд ва: «кал фарошил-мабсус» муталошӣ гаштанд. бисъёре кушта гашта дар маърака афтоданд ва касире аз сари худ дар гузашта сар дар биёбони оворагӣ ниҳоданд ва тӯъман зоғу заған гардиданд ва аз кушта пуштаҳо афрохта шуд ва аз сарҳо манораҳо пардохта гардид. Хасанхони Мевотӣи ба зарби туфак дар силки амвот даромада ва хамҷунин бештари аз он саркашони залолат нишонро ки саромадони қавм буданд. тиир ва туфак расида рӯзи ҳаёт саромад.

Аз ҷумла Ровал Удй Синг Богарй, ки волии вилояти Удайпур[1] буда ва дувоздах ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарюн Чуҳонки чаҳор ҳазор сувор дошта ва Пупат Рон валади Салоҳиддини мазкур ки ҳокими хиттаи Чандрй буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Мникчанд Чуҳон ва Дилпат Рон ки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу ва Кармсинг ва Дангуси ки сй ҳазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳе ва сардори котибаи зи шавкат ва шукуҳе буданд, роҳи дӯзаҳ паймуданд ва аз ин дори ваҳал ба дарки асфал интиқол намуданд. Роҳи дорулҳарб аз захмиёни дар роҳ мурда монанди ҷаҳаннам пур шуд ва даркул асфал аз мунофиқон ҷои ба молики дӯзах супурда мамлу гардид.

Аз асокири исломй ҳар кас ба ҳар ҷониб ки шитофй дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфтй ва ӯрдуи номй аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кӯч намудй ҳеч қадам аз фарсудаи муҳташам холй наёфтй.

Ҳамма ҳиндувон кушта зору залил,
Ба санги туфак ҳамчу асҳоби фил.
Зи танҳо басе кӯҳҳо шуд аён,
Ба ҳар кӯҳ аз он чашмаи хун равон.
Зи саҳми сиҳоми сафи пуршукуҳ,
Гузорон гурезон ба ҳар дашту кӯҳ.

Вал лав ало абдориҳим нуфуран ва кона амруллоҳи кадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳас-самиул-алим. Ва ман насара илло мин индиллоҳил-азизил ҳаким.

Таҳриран фи бист панҷуми шаҳри ҷумодил охир сана 933.

* * *

Бу фатҳдин сўнгра «туғро»да «гозий» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни битидим:

Ислом учун онораи ёзи бўлдум,
Куффору ҳунуд ҳарбсози бўлдум,
Жазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи подшоҳи ислом»[2] лафзини тарих топиб, рубоий айтиб йибориб эди,— таворуд[3] воқе бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисунинг рубоийларидин топқонлари

---

[1] *Л. б* — Дунгарпур.

[2] Бу жумладаги (فتح پادشاه اسلام) ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

[3] Таворуд — икки шеър ичида бирор байт ёки мисранинг мазмуни ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши

яхширок учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир катла Диболпурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал»'ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Егийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки куруҳ бўлғай эди, ўрдусиға етиб, Муҳаммадий ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейниға кувғунчи йиборилди. Бир нима коҳиллиқ бўлди. Киши умидиға қўймай, ўзум ўқ бормоқ керак эдим. Бир куруҳча куффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлғон жиҳатидин ёниб, намози хуфтанда ўрдуға келилди.

Муҳаммад *Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар* суруб эди, филҳол муборакбодға келди. Ғалаба сўкуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қидамий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Гўранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илёсхоннинг устига йиборилдиким. Миёни дуобда хуруж қилиб, Кўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон бўлурлар. Мен Огра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдим. Кўҳбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Кўҳбаччанинг олида воқе бўлди, куффорнинг бошилдин ушбу Кўҳбаччанинг устида калла манора фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевотқача ахли куффор ва аҳли иртидоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуға келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жиҳатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқе бўлубтур, Деҳлининг ёвугида, тақрийбан уч-тўрт курурча жамиъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз икки юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Деҳли салотиниға нимкора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кенглигидин ё фурсатларининг торлиғидин, ё Мевот вилояти кўҳистон жиҳатидин эврушмай, бу вилоятнинг забтининг пайига тушмай, ушмунча итоат била аларга ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам *Ҳинд фатҳидин сўнг салотини* собиқ дастури била Ҳасанхонга риоятни маръий туттук. Бу ҳақ ношунос, кофирваш, мулҳид бизнинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарга ул муҳрик ва жамъи ёмонликларга ул боис эди, — нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди. Мевот тасхириға мутаважжиҳ бўлдук. Ора тўрт қўнуб, Алвор қўрғонинким, Мевотнинг ҳокимнишини, бу эди, олти куруҳида Монас суйининг ёқасиға тушулди.

Бу жумладаги (وسط ربيع الاول) ҳарфлар «абжад» ҳисобида 930 чиқади (милодий 1524).

ҳарфлар «абжад» ҳисо-

Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтурурлар эмиш. Мен Ҳиндустонга эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Дибалпурни олғон йили менинг тараддудимдин дур андешлик қилиб, бу қўрғонинг иморатига машғул бўлғондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлиқ муътабар кишиси ўғли Оградa эканда ҳам келиб эди, ўғлининг қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдураҳим шиғовулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик парғана важҳига берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак килиб, Алвории айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдиким, ишни Чин Темур Султон қилғон экандур. Жулду Султон отиға бўлуб, Тижора шаҳрининким, Мевотнинг пойтахтидур, иноят қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилилди.

Турдиғаким, Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга бока яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвор қўрғонини иноят қилилди. Алвор қўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юртдин чаҳоршанба куни ражаб ойининг ғуррасида кўчуб, Алворнинг икки куруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор қўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуға келдим.

Кофир ғазитидин бурунроқ, нечукким мазкур бўлди, улуг-кичикка онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнра таклифе йўқтур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик тортқон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатликлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқе бўлдиким, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор топтиким, Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўққузида кўчуб, тўрт-беш куруҳ келиб Монас суйининг ёқасиға тушулди. Маҳди Хожанинг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Биёнанинг шақдорлиғини Дўст эшик оқаға берилди. Бурун чун Атовани Маҳди Хожаға аталиб эди. Қунбхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқди, Маҳди Хожанинг ўрниға ўғли Жаъфар Хожани Атоваға йиборилди. Ҳумоюнға рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юртдин Муъмин Али табочини фатҳнома била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурнинг чашмасининг ва Кутиланинг улуғ кўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қила якшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрдудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада гамом капир гуллари очилибтур, ҳоли аз сафо, эмас, агарчи таърифқилғонча эмас. Ушбу даранинг ичида ҳар ердаким, сув кенграк бўлуб эди, букордумким, тошларни тарош қилиб, даҳи дардаҳ қилғайлар.

Ул кеча ўшул дарада бўлуб, тонгласиб отланиб бориб, Кутила кўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқе бўлубтур. Монас суйи бу кўлға кирар эмиш, хейли улуғ кўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Кўлнинг ўртасида бир баланде воқе бўлубтур. Кўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидағи кентлик эл шўру ғавғода бу кемаларга кириб ўзларини кутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, кўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусиға тушулди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзоға ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видоъ қилиб, отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отқонда Кухрий паргансидан ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдуғаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўғли Ноҳирхонким, Абдираҳимга топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусовар била Жўсанинг[1] оралиғидаги тоғнинг тумшуғида воқе бўлғон чашмаға тушуб, шомиёналар тиктуруб, маъжун иртикоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди, тавр чашма воқе бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Аҳёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим тегирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқадур, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман ҳавз қилғайлар. Чашма ёқасида маъжунноқликда Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладур эдиким: «Чун чое хуш кардаам номе мебояд монд»[2] Абдулло дедиким, «Чашман подшоҳийи Турдибек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳк ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Биёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулған боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба саҳари ражаб ойининг йигирма учида Ограға келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди, мухолифлар бу ғавғода мутасарриф бўлуб эдилар. Муҳаммад Али жанг жангни, Турдибек Қўчбекни, Абдулмалик кўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворға ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб Робирийға ўтарлар. Ҳусайнхон Нуҳонийнинг кишилари кўча бандта оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтай олмаслар, қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёға кирар. Бунда ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Хожаға аталиб эди, ўғли Жаъфар

---

[1] *Қ. б.* — Хушанинг.

[2] «Бу жойни ёктирган эканман, пом қўйиш керак».

Хожани Маҳди Хожа ўрнига Атоваға йиборилди. Санғойи кофирнинг хуружида, нечукким, мазкур бўлди, аксари Ҳиндустоний ва афғон эвруладилар, тамомий парғана вилоятга мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Қанужни ташлаб келиб эди, қўрқунчдин ё номусдин Қанужга бормокни қабул қилмай. Қанужнинг ўттуз лакини Сиҳриндинг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзоға иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилилди. Бадоунни Қосим Ҳусайн Султонға бериб, Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад пайзабозни ва Муайядни отаси ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна ҳинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға қўшуб, Бибаннинг устигаким, Санғойи кофирнинг ғавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатта Бибан хабар тониб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайрободқа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парғанотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир газвидин фориғ бўлғоч, вилоят ва парғанотни қисмат қилилди. Чун пашкол ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар ким парғанасиға бориб, яроғин қилиб, пашкол ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Деҳлиға бориб, Деҳлидаги хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубтур. Мен андин ҳаргиз мундоқ кўз тутмас эдим. Кўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба куни шаъбон ойининг ўн бешида Хожагий Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб, эди, яна Сулаймонға қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, синоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлиқ дағдағаси ғолиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронға элчи йўсунлуқ йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронға йиборилди. Ўтган йил борғонларнинг ҳасби ҳолиға биргина қитъа айтилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонға йиборилди. Ул қитъа будур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордингиз англаб ўзға ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Кўрдингиз, тонтингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам
Биз даги ўлмадук, биҳамдиллоҳ,
Гарчи кўп ранж эдию беҳад ғам

Хазан[1] нафсиқ машаққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт бихишт» боғида ўткарилди. Ҳар таровиҳни ғусл била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини паёпай бир ерда қилғон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Оградa бўлуб эди. Бу қоида халал топмасун деб, якшанба салх оқшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солғон «Боғи фатҳ»нинг ғарбишимол тарафидағи тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Оградин отлангон охшоми Мир Али кўрчини Шоҳ Ҳасанға Таттаға йиборилди. Канжафаға хейли майли бор эди, тилаб эди. Канжафа[1] йиборилди.

Якшанба куни зилқаъда бешида соҳиби узр бўлдум, ўн етти кунга тортти.

Одина мазкур ойнинг йигирма тўртида Дуллур сайриға борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандига келиб туштум. Бандтин қуйироқ тоғнинг туганишида қизил иморат топидин якпора тоше тушубтур. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошни келтуруб, букордумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилғон тошда якпора ҳавз қозғайлар.

Дулпурдин Борий сайриға борилди. Тонгласи Борийдин отланиб, Борий била Чанбал орасидағи тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралиғдағи тоғда обнус йиғочини кўрдук. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни ушбу ойнинг йигирма тўққузида Оградa келдук.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма куплук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина куни зил-ҳижа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўкур вирдни буйёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Қаду хадду сочу белиниму де —
Қаду хадду сочу белиниму де —

беш юз тўрт вазнда тақте қилдим. Бу жихатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиби узр бўлдум, тўққуз кунга тортти.

Панжшанба куни зил-ҳижжа ойининг йигирма тўққузида Кўл ва Санбал сайриға отланилди.

---

[1] *Қ. б.* — Хатари.

[1] Қ. б. — Катжафа.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Кўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қуюб эди. Кутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Кўлда эканда келтурдилар. Икки кун Кўлни сайр килиб, Шайх Гўран истидъо қилғон учун, анинг уйиға туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар тортти. Андин отланиб, Ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ганг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалға туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб Огранинг бир курухиғача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Оградa тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат навбат бўлди. Йигирма беш йигирма олти кунга тортти. Доруйи кор ичтим. Охир басит яраишти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Кўздин ўчадур уйқу, чу охшом бўладур.
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фахр Жаҳонбегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Скандарободдин юққорок мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуғ қозон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамэни бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Кўлнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр

---

[1] Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқеалари.

бўлуб эди. Кема била бориб, шомиёна тиктуруб, маъжун ихтиёр қилдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшоми рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч куруҳча йўл келиб, Жалисирға тушулди. Икки кун эл ярок ва истеъдод қилур учун туруб, панжшанба куни кўчуб, Анворға тушулди. Анвордин кемаға кириб, Чандвордин чиктук. Андин кўч бар кўч юруб, душанба куни ойнинг йигирма секкизида Канор гузарида тушулди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг иккисида мен дарёдин ўттум. Тўрт беш кун ул юзда бу юзда черик эли ўтгунча макс бўлди. Бу неча кунда паёпай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки курух юккорроктур, одина куни Чамбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ мухолафат воқе бўлмайдур эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, мухолафат доияси бор. Бу маслаҳатқа Муҳаммад Али жанг жангни черикдин айириб йиборилдиким, Қануждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидаги салотин ва умаро мисли, Қосим Ҳусайн Султон, Биҳуб Султон, Малик Қосим Қўлий[1], Абул Муҳаммад найзабоз, Миңучеҳрхон оға иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сирвордаги мухолиф афгонлар устига юруғайлар. Шайх Боязидин тилағайлар, агар эътиқод била келиб қўшулса, била юруғайлар. Агар келмаса, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға рухсат берғандин сўнг Бобочўҳраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Қанордин бир кўч кема била келилди.

Чаҳоршанба куни рабиул-охир ойининг секкизида Колпийнинг бир куруҳида тушулди. Бобо Султон Султон Сандхоннинг туққон иниси Султон Халил Султоннинг ўғли бу юртта келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб ҳадидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Кошғарнинг ёвуғиға етганда хон Ҳайдар мирзони ўтрусиға йиборибй, ёндурубтур.

Тонгласи Колпийда Оламхоннинг уйиға тушулди. Ҳиндустон тарийқи била ош ва таом тортиб, пешкаш қилди.

Душанба куни ойнинг ўн учида Колпийдин кўчулди. Одина куни Эрижға туштук. Шанба куни Боязидға тушулди.

Якшанба куни ойнинг ўн тўққизида олти-етти минг кишини Чин Темур Султонға бошлатиб, Чандирий устиға ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Борғон илғор беклари: Боқи мингбеги, Турдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Муҳсин дўлдой, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гўран.

Одина куни ойнинг йигирма тўртида Качванинг яқиниға тушулди. Качва элиға истимолат бериб, Качвани Бадриддиннинг ўғлиға берилди.

Качва таврғина ердур. Атрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар

---

[1] Қ. б. — Темур Биҳиб

[2] Қ. б. — Кўкий

тушубтур. Качванинг шарқ жанубидаги тоғининг орасида банд солибтурлар, улуғ кўл бўлубтур, гирдо-гирди беш-олти куруҳ бўлғай. Бу кўл Качванинг уч тарафини иҳота килибтур. Ғарби шимол тарафида андак ер қуруқтурким, дарвозаси ушул тарафдур. Бу кўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч тўрт киши сиккунча, ҳар қачон қочарлари бўлса кемаларга кириб, сувнинг ичига кирарлар. Качваға етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, кўллар килибтурлар. Качва кўлидан кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қалин белдорларни тайин килилдиким, йўлнинг чакир-чуқурини рост килиб, жанғалларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвиш ўтгай. Качва била Чандирий ораси жанғаллиқ ер воқе бўлубтур.

Качвадин ора қўнуб, Чандирийнинг уч куруҳида Бурҳоннур суйини ўтуб туштук. Чандирийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғони ва шаҳри тоғ орасида воқе бўлубтур. Ҳамвор йўликим, ароба юрур, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурҳоннурдин кўчуб, ароба маслаҳатиға бир куруҳ Чандирийдин қуйироқдин юрулди.

Орада қўнуб, сешанба куни ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёкасида банд устида туштум. Тонгласиға отланиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг гул ва буронғор ва жувонғорга қисмат килилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр килди. Муҳассиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қурари учун булжор қўпарғайлар. Жамиъ черик элига фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навкари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр килғайлар.

Чандирий бурун Мандов подшоҳларига тааллуқ экандур, Султон Носириддин ўлганидин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, ҳоло Мандовдадур, Мандовға ва ул навоҳига мутасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлиқ Чандирийни иликлаб, Султон Искандарға илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, анинг ҳомиси бўлур, Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонида Муҳаммадшоҳўар. Аҳмадшоҳ отлиқ кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни чикариб, ўз кишисини қўяр. Роно Санго Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлнур келганда беклари мухолафат килурлар. Ўшуб фурсатта Чандирий Сангонинг илигига тушар. Миндний Ров отлиқ улуғ муътабар кофирға берур. Бу фурсатта тўрт беш минг кофир била Миндний Ров Чандирий қўрғонида эди. Оройишхоннинг ошполиғи бор экондур. Оройишхон била Шайх Гўранни йибориб, иноят ва шафқат сўзлари айтилди. Чандирийнинг мубодаласига Шамсободни ваъда килилди. Бир-икки эътиборлик кишиси чикти. Билмон, эътимод килмадиму, ё қўрғониға ишондиму, — ислоҳ иши сомон топмади.

Чандирий қўрғониға зўрламоқ азимати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойнинг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин кўчуб, қўрғоннинг яқинидаги ўрта ҳавзанинг ёкосида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмуни буким,

---

Л. б. Муҳаммадшоҳ

Нурабға тайин бўлғон черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар. Лакнавни ташлаб, Қанужға келибтурлар. Кўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддид ва пурдағдағ.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдағға беважҳ аст, харчи тақдири худост, ғайри он намеяшавад. Чуи ин кор дар пеш аст, азин мақула дам намебояд зад фардо ба қалъа зўр аварем. Баъд аз он харчи рўй дихад бубинем».[2]

Булар худ аркни беркитган экандурлар. Тош қўрғонда баройи маслаҳат бирин иккин кишн юрур экандур. Бу охшом хар тарафдин черик эли тош қўрғонига чиқтилар. Оз-оглоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг еттисида черик элига фармон бўлдиким, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ансиан қилғайлар. Мен пакора ва алам била отланғоч, тўшлук-тўшидин зўр келтургайлар. Уруш кизигунча пакора ва аламни мавқуф килиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери богдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандирийнинг арки тоғ устида воке бўлубтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи килибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтурур ер бу ердур. Ғулининг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобиға бу ер булжар тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор хар неча тош оттилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йигитлар ёнмадилар. Охир тош қўрғонинг фасили бу дутаҳининг фасилиға етган ердин Шоҳим кизбети чиқти, яна иккиуч ердин хам йигитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидаги кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юққоридаги қўрғонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба кишн тормошиб, юққориги қўрғонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопқулаб, зое қилдилар. Фасилнинг устидан бот борғонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотинларини[1] тамом чопқулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни кўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир туш-тушдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Миядний Ровнинг ҳаволисиға кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоққким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар раъбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дўзаҳқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор кўрғон алам ва пакорани

Л. б Нуран.

[2] Тапшнрланнш ҳокимнни важеладир. Худонинг тақдири нима бўлса шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида хеч нарса демаслик керак. Индиға келъага зўр уриб кўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, кўрармиз.

[1] Лондон босмасида «хотинларини» сўзидан кейин (ص) сўзи бор, бу аниқланмади.

келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ кирийда фатҳ бўлди. Чандирийнинг ғарби шимол тарафидаги тоғнинг устида куффорнинг бошидин калла манора қўюрилди. Бу фатҳнинг тарихига «фатҳи дорул-харб» лафзини тарих қилиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Бул чанде мақоми Чандирий
Пур зи куффору дорул-ҳарб.
Фатҳ кардам ба ҳарб калъан ў.
Гашт тарих «Фатҳи дорул-ҳарб».

Чандирий тавре вилоят воқе бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арқи тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуғ ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуғ ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ўшул ердин эўрлаб олилди. Вале ва шарифининг иморати тамом тошдин, улуғларининг иморатларини такаллуф била тарошида тошдин қилибтурлар. Резапой элининг иморати ҳам тошдин, ноятаи тарошида эмас. Шўшини сафол ўрнига тахта санглар била қилибтурлар. Кўргонининг олида уч улуғ ҳавздур. Атроф ва жавонибида бурунги ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқе бўлубтур. Битвий деб бир дарёчаси бор. Чандирийдин уч куруҳ бўлғай. Ҳиндустонда Битвий суйи хўблуқ ва хуш таъмлиқ била машҳурдур, тавр дарёғина воқе бўлубтур. Ўртасида парча парча киёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубға бока тўқсон куруҳ йўлдур. Чандирийда жудайнинг иртифои йигирма беш даражадур.

Тонгласи панжшанба куни кўргон гирдидин кўчуб, Маллухонининг ҳавзининг ёқасиға тушулди. Бу ишт била келилиб эдиким, Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Бихилетон ва Соранғпур устигаким, куффор вилоятидур, Салоҳиддин кофирға тааллуқ эди, юрулгай. Буларни олиб, Санғонинг устига Четурға юрулгай. Чун мундоқ паришон хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғийларнинг шўр ва фитнасининг дафъиға мутаважжиҳ бўлмоқ ансаб ва авло кўрунди.

Чандирийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носириддиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандирийдин эллик лак холиса қилиб, шаҳдорлиғини Мулло Оноқға уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа кўмак қўюлди.

Бу ишларға сомон бериб, якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азимати била Маллухонининг ҳавзидин кўчуб, Бурҳонпур суйининг ёқасиға тушдук.

Якшанбеҳийға Бондирдин Якка Хожа била Жаъфархожани йиборилдиким, Колвий кемаларини Канор ғузариға келтургайлар.

Якшанба куни ойининг йигирма тўртида Канор ғузариға тушуб,

Мазмуни: «Чандирий қўрғон бўйи кофирлар билан тўлган «дорул-харб» эди. Унинг қалъасини уруштириб қўлга киритдим. «Фатҳи дорул-харб» бунга тарих бўлди». (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 ҳ. й. бўлади, милодий билан 1527 йил).

Қ. б. — шанба.

фармон бўлдиким, черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдиким, илғор борғонлар Қануждин ҳам ташлаб, Робирийға келибтурлар. Шамсобод қўрғонини Абул Муҳаммад пайзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобод қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кўчбаркўч Қануж сори юруб, қазоқ йигитларни мухолифлардин хабар олғали илгари айирдук. Қанужга икки уч кўч қола хабар келтурдиларким, бу тил тута борғонларнинг қорасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўгли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Қануж тўгриси Гангнинг шаркий тарафига гузарбандлиқ хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжшанба куни жумодил-охир ойининг олтисида Қануждин ўтуб, Ганг ёқасида ғарбий тарафида тушулди. Бизнинг йигитлар бориб, мухолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин қуйидин улуғ-кичик ўттуз-қирқ кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдиким, кўпрук солмоқға муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилғай. Ўрду тушгандин бир курухча қуйироқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қилилди. Кўпрук солур ернинг ёвуғида Устод Алиқули қозон қуруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйироқ Мустафо Румий зарбзанлиқ арабаларини бир аролга кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар кўпорилиб эди. Туфакандозлар мўлжар устидин яхши туфаклар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз оз киши яхшилар урушгилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлиқ била беҳисоб бир намози шом кема била ўтуб, уруш йўқ, нима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасиға уруб отқулаб, сиғиндурди. Муҳолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебраттилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушта ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалги кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Ғозий қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким, Сангойи кофирнинг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозийға мавсум бўлуб эди. Яна бир улуғроқ қозон қуюб эди, бир ўқ тош отти, қозон синди. Туфакандозлар ҳам қалин туфак оттилар. Ғалаба кишини ва отни туфак била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳрав киши ва от оттилар.

Кўпрук иши ёвуг етгач, чаҳоршанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққизида кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибъод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панж-

---

Л. б. да: (نفر قوللاردین هم کارکا بیله رمردوا کشی و آت اتیلار)

Қ. б. да: (نفر قوللاردین هم کارکر بیله رمردوا کشی و آت اسلار)

(Бу жумланинг мазмуни очилмагани учун ҳар икки нусханинг шакли берилди).

шанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва Лоҳурий ўтуб, озроқча уруш бўлди.

Одина куни ғулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва туфакандозлар яёқ ўттилар. Афғонлар тамом яроғланиб отланиб филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебраттилар. Ғул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чонтилар. Бирисини ўшонда-ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти туйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ўшул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигарғача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўткарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хотирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврўз куни Секрийдин Санго уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғийни бостук. Бу йил чаҳоршанба куни наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ганимға зафар топсоқ ғаройиб воксотединдур. Бу жиҳатдин киши ўткарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўткарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб[1], ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Кўки Бобо қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо қашқа, Боқи Тошкандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилилдиким. Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмагайлар. Суннат вақти мен ҳам ўттум. Тевани ҳукм бўлди, қуйироқ кўрулган ғузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармовнинг бир куруҳида Қорасув ёқасига тушулди. Қовғунчига тайин бўлгонлар яхши юрумайдурлар. Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармовдин тебратурлар. Тонгласи Бангармовнинг олидаги кўлнинг ёқасига тушулди.

Ушбу кун Тўхта Буга султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил охир ойининг йигирма тўққузида Лакпавни сайр қилиб келиб, Кўй суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Кўй суйида ғусл қилдим. Билмон, қулоғимға сув кирдиму, ё ҳаво таъсиридин бўлдиму, ўнг қулоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Удға бир икки кўч кола Чин Темур Султондин киши келдиким, ганим Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, кўмак йиборсунлар. Қазоқ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни ғул кишисидин кўмак айирдук.

---

[1] Л. б. — ташлаб.

Шанба куни ражаб ойининг еттисида Удтин икки-уч курух юккорок Гагар била Сарунинг қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Сарунинг нари юзида Шайх Боязид бор экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг ниялини Султон маълум қилиб, намози пешин Қарочаға киши йибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонға қўшулғоч бета-ваққуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил била бор экандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, бош кесиб йибордилар. Беҳуб Султон ва Турдибек ва Бобочўхра, Қўчбек, Боқи шиговол Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бу-рунроқ бурно кечганлар. Шайх Боязидни намози шомғача ковлар-лар. Шайх Боязид ўзини жангалға солиб қутулур. Чин Темур Султон кеча Қора сув ёқасиға тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий кейинича сурарлар. Қирк курухча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси бўлғон ерга етарлар. Алар қочкон экандурлар. Бу ердин чопқунчи қар тарафга айрилур. Боқи шиговул бир неча йигит била ёғийнинг кейинича суруб, кўч ва сабиҳисиға етиб, афғонларнинг ясирини келтурдилар.

Бир неча кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу ортта таваккуф бўлди. Удтин етти саккиз курух юккори Сару да-рёсининг ёқасини овлоқ ер, деб таъриф қилдилар. Мир Мухаммад жолабонни йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини кўруб келди. Панжшанба куни ойнинг ўн иккисида овламоқ хаёли била отландим.

Л. б. басҳи.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Одина куни муҳаррам ойининг учида Аскарийниким, Чандирий орушидин бурунроқ Мултон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хилватхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавлоно Шиҳоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг қаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доираси била Хиндийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намози дигари ойининг бешида Гувалёр сайри доираси билаким, китобларда Голюр[2] битирлар, Жўндин кечиб, Огра қалъасиға кириб Фахрижаҳонбегим била Хадича султонбегим билаким, ушул икки уч кунда Кобулға азимат қилмоқчи эдилар, ҳайрбод қилиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Оградa қолди. Ушул кеча уч-тўрт куруҳ йўл юруб, улуғ бир кўл ёқасида тушуб, уй қувладук. Намозни эртарак ўтаб, отландук. Гамбир суйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб йўлда Мулло Рафе ясаған сафуфин кайфият учун толқон била чолиб ичтук. Бисёр бадҳўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир куруҳида ғарб сори боғ ва иморатиғаким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюрған бир тоғнинг тумшуғининг туганиши воқе бўлубтур. Бу тоғ туганиши тумшуқ якпора қизил иморат тошидиндур. Мени буюруб, эдимким, бу тоғни қазиб, ерга ер текургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, ҳуд иморат тарош қилғайлар. Агар онча баланд қолмаса, буякпора тошдин ҳамвор бўлған саҳида ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдурким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир калладор муғамман ҳавз бу якпора ғаҳи бўлған тошнинг устида тарҳ қилди. Ҳукм бўлди: сангтарошлар важид машғул бўлғайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюрған ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи дардаҳ чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг ғарбишимолида Султон Искандар банде солибтур. Бандниг устида

---

[1] Тўққиз юз ўттиз бешинчи (1528) йил воқеалари.

[2] Қ. б. – Колпур.

иморатлар қилибтур. Бандтин юққори пашкол сувлари йиғилиб, улуқ кўл бўлур, бу кўлнинг шарқ атрофи боғдур. Кўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якиора тошдин суфанамолар тарош қилғайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Дўлпурда турулди.

Панжшанба куни отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каворий суйидин ўтуб туштук. Ёғин жиҳатидин сув улуғ бўлуб, отни уздурур эди, кема била ўттук.

Тонгласи одина куниким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентта тушланиб, намози хуфтан Гувалёрдин бир гуруҳ шимол сари бир чорбоғдаким, мен ўтган йил буюруб эдим, келиб туштум.

Тонгласи намози пешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Ҳотипул отлиқ дарвозасидинким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозаға найвасттур, кириб, Рожа Бикраможитнинг иморатлариғаким, Раҳимдод анда ўлтуруб, эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қулоғимнинг ташвиши жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди Хейли қай қилдим[1]. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини тамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук бўлук ва беснёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Мон Синг иморатининг томининг бир зилъи шарқ соридур. Бу зилъни ўзга зилъларға боқа кўпрак такаллуф қилибтур. Баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, тамом санги тарошидадин, юзини гач била оқортибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур. Икки қуйиги табақаси хейли қоронгудур, андак ёруглуги муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур. Буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зилъида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улуқ гунбазларнинг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил коши била кошикорлиқ қилибтурлар. Яшил коши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиги зилъининг буржида Ҳотийпулдур. Филни «ҳотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар: биайниҳи фил, хейли мушобиҳ қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиги табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориги мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйларидур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқе бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, валс беҳавороқ ерлардур.

---

[1] Л. б. «қилдим» ўрнида «кардам».

Монг Синг ўғли Бикраможитнинг иморатлари кўргошнинг шимоли сори ўртача[1] вокс бўлубтур. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас. Бир улуқ гунбаз қилибтур, хейли қорошғу, муддате турғондин сўнгра равшанлиқ зохор бўладур. Бу улуқ гунбазнинг остидаги бир кичикрак иморатдур, анга ҳуд ҳеч тарафдин ёруглуқ кирмас.

Ушбу улуқ гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толорга қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўлє қилибтурларким, отасининг иморатларига борур. Тошқоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер кўрунмас, баъзи ердин ёруглиқ кирар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солєон мадрасани кезиб, кўргошнинг жанубий тарафида бир улуқ ҳавзнинг ёкасида Раҳимдод солєон боғчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбоғка келдук.

Бу боғчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил қанир хейли бор. Бу ерларнинг қанири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг қанири қип қизил хушранг қанирлардур. Бир пора қизил қанири Гувалёрдин Отра боғларига келтуруб эктурдум.

Бу боғ жанубида бир улуқ кўлдур. Пашкол сувлари бу кўлда йиғилур. Бу кўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин Илтамиш[2] бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жоме солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўргонда мундин баланд роқ иморат йўқтур ва Дўлиурнинг тоғидин Гувалёр қўргони ва бутхона мушаххас кўринур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улуқ кўлдин қозиб олибтурлар. Бу боғчада бир йигоч толор қилибтур, пастроқ, беандомроқ. Боғчанинг эшигида Ҳиндустоний назлиқ бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гувалёрнинг кўрмаган ерларининг сайри дояси била отланиб, Мон Сингнинг қўргонидин тошқориги Бодалгар отлиқ иморатини кўруб, Ҳотийпул дарвозасидин кириб, Удво деган ерга бордук. Бу Удво деган ер қўргонинг ғарбий тарафида бир кўл вокс бўлубтур. Агарчи бу кўл бир фасилдинким, тог устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу кўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. Бу фасил кўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги кўргон фасилига пайваст бўлубтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин пастроқ яна бир фасил игибтурлар. Бу фасил сар тосар эмас, обрўд маслаҳатига бу фасилни игиргандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун войнис қилибтурлар. Ўн-ўнбеш зийна била сувга етар. Бу улуқ фасилнинг войнилиқ фасилига чиқар эшигининг

Қ. б.— ўртарда

Таржималарда Илтутмиш

устида Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда қазиб, битибтурлар, тарихи: «санаи салосина ва ситта миадур».

Бу тошқориғи фаслнинг тубида кўргондин тошқори улуқ кўл тушубтур, қолибоким, кам бўлур кўл эмас, обрўдға бу кўл суви борур. Бу Удвошинг ичида яна икки улуқ кўлдур. Кўргон эли бу кўлларнинг суйини ўзга сувларға таржиҳ қилурлар. Бу Удвошинг уч тарафи якпора тоғ воқе бўлубтур. Тошининг ранги Бисна тошларидек қизил эмастур, бир нима берангроктур.

Бу Удвошинг[3] атрофидаги якпора қиёларни қозиб, улуқ-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улуқ буттур, баландлиғи тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом ялангоч, бесатри аврат кўрсатибтурлар.

Удвошинг ичидаги икки улуқ кўлининг атрофида йигирма-йигирма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзикорлиқлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удво ёмон ер эмас, тавр ердур. Айби атрофидаги бутлардур. Бутларни ҳам бувордумким бузғайлар. Удвошни яна кўргонға чиқиб, Султоний пулининг ўзбаликим, кофирлар замонидин бери бу дарвоза маъдуд экондур, тафаррўж қилиб, намози шом Раҳимдод солғон боғчага келиб туштум, ул оҳшом ўшул боғчада ўқ бўлдум.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Роно Санғошинг Бикраможит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рантанпур қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайрига отланғондин бурун ҳам Бикраможитнинг улуқ эътиборлиқ Асук отлиқ ҳиндустошидин кишилар келиб, қуллуқ ва хизматторлик изҳорини қилиб, ўзига етмиш лаклик важҳи истикомат истидъо қилиб эди. Индоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантанурни тошпургай. Муддаосидек, парғаналар инъоят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гувалёр сайрига бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук. Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асук ҳинду Бикраможитнинг онаси Падмоватиға якин урук бўлур эмиш. Бу кайфиятни оналик-ўғуллуққа ҳам изҳор қилибтур. Улар ҳам бу Асук била муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлик ва хизматторлик қабул қилибтурлар.

Тож, кулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни босиб Султон Маҳмуд кофирнинг қайдига тушганда бу таърифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни кўюб эди. Ўшул тож ва кулоҳ ва зар камар Бикраможитта экандур, онаси Ратансинким, ҳоло онаси ўрнига роно бўлуб, Читурга қобиладур тож, кулоҳ била зар камарни инисидин талабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож, кулоҳ ва зар камарни манга сўзла-

---

[3] Олти юз ўттуз (ҳижрий) йил демак бўлиб, милодий йил ҳисобича 1232/33 йилга тўғри келади.

[4] Таржималарда — Урво.

[5] Бу сўз ҳар иккала нусхада турлича, яъни Лондон босмасида текстда «Рантабаҳур», кўрсаткичида «Рантанбаҳур», Қозон босмасида эса «Рантанпур» шаклида ёзилган.

нибтур. Рантабурнинг мубодаласиға Биёнани тилабтур. Биёна сўзидин аларни ўткариб, Шамсободни Рантабур мубодаласиға ваъда қилдук. Ўшул куни-ўқ бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўққуз кунда Биёнаға келмоқ мийоди била рухсат берилди.

Бу боғчадин отланиб, Гувалёрнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастроқ, қадимий вазълиқ, изорасида тамом мужассам суратлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ пешгоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса ҳужраларидек ҳужраларикам бор, ҳар ҳужранинг устида танг танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қуйиғи ҳужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўрғонининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб, Раҳимдод солғон чаҳорбоғқаким, Ҳотийпулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин пешкашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак пешкаш эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимға келдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорникам. Гувалёрдин олти курух йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилғон экондур. Обшорғаким, кеч намози пешин етиштук. Бир арғамчи баланд қиёдин бир тегирмон суйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қуйироқ улуг йўл бўлубтур. Бу обшордин юққори бу сув якпора қиёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якпора тошдур. Ҳар ерда ҳар ерда тушуб кўл бўлубтур. Бу сувнинг ёкаларида якпора парча парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юққори бориб, сувнинг бидоятиғача сайр қилиб, ёниб, бир баланде устиға чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар, соз чолдилар ва гўяндалар нима айттилар. Обнус йиғочникам, ҳинд эли тинду дерлар, кўрмаганларга кўрсатилади.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтанинг орасида андин отландук. Икки посга ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳри бўла чорбоғка келиб тушулди.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Сўҳжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин юққори тоғ орасидаги ва кўл ичидаги лиму ва садофал[1] боғини сайр қилиб, бир паҳрда келиб, чорбоғка туштум.

Якшанба куни — ойнинг ўн тўққузида тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори суйидин ўтуб, тушландук. Намози пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал суйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлнур қўрғониға кириб, чароғ била Абулфатҳ солғон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солғон ерга банд бошиға келиб тушулди.

Тонгласиға буюрулғон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулғон калладор ҳавзнинг юзини бир мартаба тамом кўтармайдурлар эди, буюрулдиким, санг тарошлар кўпрак келиб, бир

---

[1] *Қ. б.* Савоқал

мартаба, ҳавзнинг гўбини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзнинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрдумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдумким, ерини яхпора тошдин тароқ қилғайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам яхпора тошдин қолғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, нима еб. Секрийга бормоқ азимати била отланилди. Икки пахрға ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимга, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир пахрда Секрийда солғон боққа етиб тушулди. Боғнинг томи ва чохнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмағон жиҳатидин ани устидагиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳокурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир пахр бўла Оградга келиб, қалъада Ҳадича султонбегимниким, Фахрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун[1] қолибтурлар, кўруб, Жўндин ўтуб, Ҳашт биҳишт[2] боғиға келдим.

Шанба куни сафар ойининг учида улуқ амма бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим, Бадиул-Жамолбегим, Окбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд Мирзонинг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб, Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё киргоида тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била ўқ келдим.

Душанба сафар ойининг бешида Бикраможитнинг бурунги элчиси ва сўнгғи элчисига бойри Бехрадик ҳиндулардин Деванинг ўғли Хомусини қўшуб йиборилдиким, Рантабурни тошнурмоқ учун, хизматгорликни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган кишн кўруб, билиб, шошиб келгай. Ул бу айтғонларнинг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрниға роно қилиб, Четурда ўл турғузай.

Ушбу фурсатларда Деҳлидаги ва Оградаги Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черикёяровиға ва тўп ва тўфакчининг дору ва жидовиға панжшанба куни сафар ойининг секкизида жамиъ важҳдорнинг важҳидин саду сий фармон бўлдиким, девонға тушуруб, бу асбоб ва алотқа сарфи ва харж қилғайлар.

Шанба куни ойининг ўнида Султон Муҳаммад бахшининг Шоҳ Қосим отлиқ шиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлиға истимолат фармонлари элитиб эди, яна Ҳиндға йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким: «Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб ёғиларидин ва кофирларидин тенгри шоёти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса, албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб етқурғумиздур». Аҳмад Афшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг

---

[1] *Л. б.* — тушган

[2] *Л. б.* — «Гуҳаршодбегим» йўқ

хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун қубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб емакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма бирида бир ҳиндустоний почи Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадоштларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойнинг ўнида Кобулға бориб, Ҳумоюн қошиға тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожаға борурким: «Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлубтур, еткурсунлар, сўз унни сўзлашиб борсунлар».

Комрон зилҳижжа ойнинг ўн етисида Кобулға келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойнинг йигирма секкизида Қалъаи Зафарға узотур.

Бу келган арзадоштларда яхши хабарлар эди. Шаҳзода Таҳмосб ўзбакнинг дафъиға азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Хирий гирдидин қўпуб, Марвға бориб, Самарқанд ва ул навоҳийдаги султонларни Марвға тилар. Мовароуннахрдаги султонлар тамом Марвға кўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почи келтурдиким, Ҳумоюннинг ўгли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин, Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш.

Ушбу кун Сайид Дакний Шерозий жибагарға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралиқ чоҳни буюрдукким, билурича итмомға тегургай.

Одина куни ойнинг йигирма учида харорате баданимда зоҳир бўлди. Андоққим, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим. Намози пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини якшанба куни иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрати Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримға кечти. Ҳазратнинг руҳиға илтижо қилиб, кўнглумга кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, худ нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин қутулуб, назмимнинг қабулиға далиле бўлғусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси маҳбуни аруз» ва «зарбгоҳи маҳбуни маҳфуз» вазнидаким, мавлоно Абдуррахмон Жомийнинг «Сухба»си ҳам бу вазидадур, рисола назмиға шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди. Ғолибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри иноятн била, ҳазратнинг ҳиматидин, панжшанба куни ойнинг йигирма тўққузида андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба куни рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтимомиға етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба куни ойнинг йигирма секкизида атроф ва жавонибқа черикларга фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, тенгри еткурса, черик отланғумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни рабиул-аввал ойининг тўққузида Бек Муҳаммад ғаъликчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Ҳумоюнға хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойнинг ўнида Беккина Вайс лоғарий била Баёншайх отлиқ Ҳумоюннинг бир навкари Ҳумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Ҳумоюннинг ўғлининг севинчисиға келибтур. Отини Алъамон қўюбтур. Шайх Абулважд валодатиға тарих: Шаҳи саодатманд топибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сўнгра чиқибтур. Одина куни сафар ойининг тўққузида Кишмнинг оёғида Душанба деган ердин Ҳумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиул аввал ойининг ўнида Оғраға келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъаи Зафардин Қандаҳорға ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келгонининг ва ўзбакнинг шикаст топқонининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсили будурким, шаҳзода Таҳмосб Проқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Ренин ўзбакни олиб, эли била қириб, тез-ўқ ўтар. Кенак бийнинг ўғл Қамбур Алини ҳам қизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошиға келур. Убайдхон Ҳирий навоҳийсида туруш ярогини топмай, жамиъ Балх ва Ҳисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларға қадаға била кишилар чоптуруб, ўзи Марвға келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошканддин Суюнчакхоннинг улуғидин кичикроқ ўғли Бароқ[1] султон Самарқанд ва Миёнколдин Кўчумхон ва Абусаид султон ва Пўлод султон ва Жонибек султон ўғлонлари била ва Ҳисордин Ҳамза султон била Маҳди султоннинг ўғлонлари ва Балхдин, Кетин каро султон[2] ва жамиъ султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳақ бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонни Ҳирийнинг навоҳийсида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Ҳоло бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон[3] ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарни топиб, ғанимни кўзга илмай, кенгашни мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадда ўлтурурбиз, бир неча султонни йиғирма минг киши била тайин қилурбизким, қизил бошнинг ўрдусининг навоҳийсида юруб, бошини чиқорғали қўймас. Ақраб бўлғоч, ядачиларға буюрурбизким, яда қилғайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз деб, Марвдин кўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навоҳийсида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сори воқе бўлур. Қалин султон гирифтор бўлуб, қатлға борур.

Бир хатта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч султоннинг таҳқиқ чиккани мушаххас эмас. Черик била бўлғон кишилардин ҳануз киши келмайдур. Ҳисордаги султонлар Ҳисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим-

---

[1] Бу икки сўздаги ҳарфларни «абжад» ҳисоби билан сонга айлантирилса, 934 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

[2] *Л. б.* Борон

[3] *Қ. б.* тушган.

[4] *Қ. б.* Зодгон.

хонийнинг ўғли Ҳисор қўрғонида экандур. Ушул Баёншайхдин-ўк Ҳумоюнға, Комронға хатлар битиб, тез-ўк ёндурулди.

Одина куни ойнинг ўн тўртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхка топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешида Оградин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи:

Ҳумоюнга муштоқликлар била соғиниб салом дегач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга ҳак фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омин ё раббал-оламин. Отини Алъамон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале бовужудким, ўзунг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, каърати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф-лом огга кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фарҳунда ва муборак қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр кунлар Алъамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри *таоло ўз фазлу карами била бизнинг ишимизни ясайдур*. Мундоқ қопу қарилларда топилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким, Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа киюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдаги бекларга фармон бўлдиким, борибб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориғаким салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилғайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилич чопмоқ маҳалларингиздур. Қопуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била коҳиллик подшоҳлик била рост келмас.

Жаҳонгире тавоққуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў бех шитобад.
Ҳама чизи зи рўи кадхудой,
Сукун меёбад илло подшоҳй[1].

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандга сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, холиса[2] қилғумдур. Агар Комрон Балхни озпрғанса,

---

[1] «Жаҳонгирлик тўхтаб турмайди, ким яхши тиришса, жаҳон ўзиники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо подшоҳлик [иши] тўхтамайди».

[2] К. б. — хосса.

арзадошт қилинг, иншооллоҳ анинг қусурини ўшал вилоятлардин ўқ рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди: олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронға бўлур эди. Ҳамиша бу қоидани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна ининг била яхши маош қилғайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим борки, сен ҳам яхши ихтилот қилғайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва яхши йиғит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатлиқта тақсир қилмағай.

Яна сендин озроқ гинам бор, бу икки уч йилдин бери бир кишинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлуқ, ёлғузлуқким, деб сен, подшоҳликта айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар ной банди ризо пеш гир,
Ва гар яксувори сари хеш гир.[1]

Ҳеч қайде подшоҳлиқ қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғузлуқ рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур хаёл қилсанг эди, ўқуйолмас эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши кўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли рост эмас, илтифотни «То (طا) била битибсен. Қулунжни «ё» (يا) била битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. Ғолибо хат битирда коҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакалуф ва равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға.

Яна улуқ иш устига борасен, иш кўрган, рай ва тадбирлиқ беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилғайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била кам ихтилотлиқни бартараф қилгил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрлариға қўймай, кошингға чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз унга қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб эди, сен доғи, нечукким Хожа Калон била ихтилот қилур эдим, ўшундоқ ихтилот қилғайсен. Тенгри инояти била ул сорилар иш озроқ бўлса, Комронға эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимға келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Кобулда эканда бўлди, Кобулни шугун

---

[1] Агар оғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг, ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсага рози бўл, агар ҳеч нарсага боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кета бер

тутубтурмен, ани холиса[1] қилдим. Хеч кайсиңиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайснинг кўнглини олибсен, ани қошингга келтуруб, анинг раъйи била амал қилғайсенким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баёншайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштоқликлар била салом.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн учида битилди.

Комронға ва Хожа Калонға даги ушбу мазмун била ўа илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн тўққузида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдиким, бу йил ҳуд, албатта, бир сори черик юрумак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарий Нўрубқа мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро черикларн била Аскарийга келиб қўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойнинг йигирма иккисида ўн олти қунлик булжор била Ғиёсиддин кўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Нўруб умаросиға чопторулди. Оғиз сўзлари бу бўлдиким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олотидур, булар тайёр бўлғунча, ўзумиздин илгаррак Аскарийни йиборилди. Ганг нинг нари[2] юзидаги жамиъ салотин ва умароға фармон бўлдиким, Аскарий кошиға йиғилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била *боргон киши келгач-ўқ бетаваққуф иншооллоҳу таоло*, отланғумдур. Агар Банолий якжиҳатлик ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлғудек иш бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Бокиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилғумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарийни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.

Шанба куни рабиул аввал ойининг йигирма тўққузида Аскарийга мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, *алам* ва *туғ* ва *пакора* ва *тавила* тўнчоқ ва ўн фил ва *қатор* тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олот инъом бўлди. Ҳукм бўлдиким, девон бошида ўлтургай. Муллосиға ва икки аткасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойнинг салхида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочик киюрди. Накд ва жинсдин икки лакдин кўпрак нима пешкаш қилди. Ош ва пешкаш тортилгондин сўнг яна бир ҳужрасига бориб, ўлтуриб маъжун ёдук. Андин уч паҳра чиқиб сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундоқ мукаррар бўлдики, Оградин Кобулғача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиғи била таноб урғай. Ҳар тўққуз курухда манор кўпоргайларким, маворнинг баландлиги ўн икки кари бўлғай. Устида бир чордара кўпоргайлар. Ҳар ўн секкиз курухда олти ём оти боғла-

---

[1] *Қ. б* хосса.

[2] *Л. б* пори.

ғайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларга алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдиким, бу ём оти боғлатур ер агар бир холиса ға ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлғонларни андин саранжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқе бўлса, анинг уҳдасида қилсунлар. Ушбу куи Чақмоқ била Шоҳий Оградин чиқтилар. Бу куруҳларин мил била мувофиқ тайин қилилди. Нечукким, «Мубаййин да[1] мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил,
Бир куруҳ они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти тутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билик.

Наймойиш танобини бу мазкур бўлғон бир ярим қари билаким, тўққуз тутам бўлғай, қирқ қари тайин қилилдиким, юз танобы бир қуруҳ бўлғай.

Шанба куни ойнинг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбак ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчилари ни ўнг қўлда, етмиш сексон қари йироқроқ шомиёна барпой қилиб, ўлтурғузулди. Фармон бўлдиким, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбак элчила ри ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдиким, булар била ўлтурғай. Мен янги солғон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум, ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Буға султон ва Аскарий ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушша ҳид ва Хожа Калон ва Хожа Хусайний[2] ва Халифа яна Самар қандлин келган хожаларнинг тавобеи ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафе ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шиҳобиддин араб ва Сайид Дакиий ўлтурдилар. Жамиъ салотин ва ҳавонини ва акобир ва ума ро ондин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар кюрдилар. Буюрдумким, олимда зайлуча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлуча устига тўқтилар. Рахт ва оқ парча ва бадралар ни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ондин бурунроқ сочиқ кюрур асносида маст теваларни ва филларни ўтрудағи оролда урушқа солдилар. Бир неча кўчқор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг куштигирлар кушти тутдилар.

Улуғ ош тортилғондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Калонға ўрмак[3] абралиқ кюи жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурулди. Мулло Фаррух ва Ҳофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурулди. Кўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабий-

---

[1] Мубаййин — Бобурнинг бир асари

Л. б. Хожа Чоший.

[3] *Қ. б.* Ўзбак.

нинг инисига ҳам кумош бошлиқ, тугмалик киш жуббалар фарохўрий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Меҳрибон хонимнинг ва ўғлининг, Пўлод султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожаға ва икки улуғ элчигаким, Кўчумхоннинг навкари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, кумуш тоши била олтун ва олтун тоши била кумуш тортилиб, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Кобул тоши била бир сер бўлғай, кумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Кобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонға ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларға ҳам олтундин, кумушдин таркаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирга камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабошға Ганг дарёсиға яхши кўприк боғлагони учун муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадға ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Порсчийға якка ханжар иноят бўлди. Устод Алиқулининг икки ўғлига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Сайид Довуд Гармсерийга қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навкарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Хушёрдин келганларга чакманлар ва кумош хилъатлар ва олтундин ва кумушдин, рахтдин, жиндин инъомлар бўлди. Қурбон била Шайхнинг навкарларига ва Коҳмард раоёсиға ҳам ушбу дастур била иноятлар бўлди.

Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозгар лари келиб, ўюнларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти халкани пешонасиға ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт халкани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч халкани тез ва бедаранг эврадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб «пойи чўбин» қи либ, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлуқ муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини ту тушуб, уч, тўрт турлуқ муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуғ лўлининг бошиға чиқиб, тик турадур, қўлиға лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Калин мотулар[1] ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намози шомға яқин кизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочилди.

[1] *Қ. б.*— потирлар

Ғариб ғавго ва издиҳоме бўлди. *Намози шом била намози хуфтан* орасида беш-олти махсусларни қошимға ўлтурғуздум. Бир паҳрдин кўпроқ ўлтурулди. Тонгласи икки паҳрда кемага ўлтуруб. Ҳашт биҳишт ға келилди.

Душанба куни Аскарийким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда рухсат олиб, Шаркка кўчди. Сешанба куни Дўлпурда буюрғон ҳавз ва чоҳ иморатларини кўра бордим. Бир паҳр ва бир ғирида боғдин отландим. Кечанинг аввалғи посидин беш ғирий бўлуб эдиким, *Дўлпур боғиға борилди.*

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сутун ва якпора қиёдин қазилғон арғилар тайёр бўлиб, ушбу куннинг уч паҳридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Дўлпурда иш қиладурғон санғтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларға Оградаги устодкорлар, муздурлар дастури била иньомлар бўлди. Чоҳ суйи иди учун эхтиётқа буюрулдиким, ўн беш кечакундуз тинмай чархин эвуруб, сув торткайлар.

Одина куни аввалғи паҳрға бир ғирий қолиб эдиким, Дўлпурдин отланилди. Офтоб ҳануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтисида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султоннинг навкари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг мағофи воқе бўлур. Фарз вақтидин намози пешингача урушурлар. Ўзбак кишисини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирк-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишисини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфакандоз тартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфакандоз бор экандур. Шаҳзода ва Жўҳа[1] султон йигирма минг ўбдон йигит била аробанинг ичида турар, ўзга бекларни аробадин ташқари буронғор ва жувонғор ягар, ўзбаклар етган била ташқариги кишини босиб, тушура-тушура олиб ўқ тебрарлар. Орқага эврулуб, тева ва нартол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар занжирни очиб чиқарлар. Мунда ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндура солур. Тенгри таоло иноятн бўлуб, ўзбакни босарлар. Кўчумхон, Убайдхон, Абусаид султон бошлиқ тўққуз султон ғирифтор бўлур. Бир Абусаид султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини тонмаслар, танасини топарлар, ўзбактин эллик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатлға борур.

Ҳам ушбу кун Ғиёсиддин кўрчиким, ўн олти кунлук булжор била Жуннурға бориб эди, келди. Султон Жунайд алар Харидка черик борғондурлар. Бу Харидка борғон жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жунайд огиз сўзи муни дебтурким, шукр-шукр тенгри иноятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжиҳ бўлғунча иш кўрунмайдур. Мирзо келсалар, бу навоҳийдаги салотин ва хавонин ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжиҳ бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

---

[1] Ҳ. б. Шаҳзода ва Хожа

Агарчи Султон Жунайдтин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаққибиким, Санғойи кофирнинг газвидин сўнг Банголаға элчиликка йиборилиб эди, букун тонгла келур дейдурлар эрди, анинг хабарига ҳам боқилди.

Одина куни ойнинг ўн тўққизида маъжун еб, бир неча махсуслар била Хилватхона да ўлтуруб эдим. Мулло Муҳаммад музаққиб охиномиғаким, шанба кечаси бўлғай, келиб мулозамат қилди. Ул тарафдағи кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш.

Якшанба куни турк ва ҳинд умароснин «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар ораға тушгиким, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжиҳатлиқ мақомида эмиш. Банголаға бормоқ ҳуд бесураттур. Агар Банғола борилмаса, ул авоҳийда бир хизоналиқ ер йўқтурким, черик элига мададе бўлғай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвуқдур ва хизонаси бордур.

Мали вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор тоштиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуқтур, бир неча кун тавақкуф қилиб, шарқ тарафидин хотирни жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин кўрчини йигирма кунлук мийод била Пўруб умароснга фармонлар битиб чоптурулдиким, бори салотин ва ҳавонин ва умароким, Ганг суйининг нари юзидатурлар. Аскарийнинг қошига йиғилиб, бу ёғий ларининг устига юргайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлғон хабарни топиб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий кўкалтошнин арзадошт келдиким, Балуж яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонни тайин қилилдиким, Сиҳринд ва Сомонавидин нарига беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав кўкалтош, Муҳаммад Али жанг жанг, Абдулазиз морохўр, Сайид Али, Вали Қизил, Кароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Алий Катта, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон қошига йиғилиб, олти ойлиқ ярок била Балуж устига юргайлар. Султоннинг жор ва нсоғига ҳозир бўлуб, йўллуқ, тўралиқ сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткургали Абдулғаффор тавочи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал Чин Темир Султонга бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлғон бекларга фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темир Султон булжор қилғон бўлса, борчани черигн била анда ҳозир қилғай. Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлғай. Ҳар кимдин суствлуқ ва беиҳтимомлик зоҳир бўлса, арзадошт қилғай. Ушал тақсир қилғонни муча чаргасидин узатиб, вилоят ва парганисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни топшуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорга рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма секкизида уч пахр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дулпурда Нилуфар боғига мутаважжих

бўлдук. Якшанба кунидин уч шаҳр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар тайин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солғайлар.

Панжшанба куни жумодил аввал ойининг ўнида боғнинг шарқи жанубий тарафида ҳаммомға ер тайин қилиб, ҳаммом ерини ўзат тилар. Буюрдумким, бу ўзалган ерда ҳаммомнинг курсисини қўпорғондин сўнг, ҳаммом тарҳини солғайлар. Бу ҳаммомнинг бир уйида дахидардах ҳавз буюрдум.

Ушбу куни Қози Жиёнинг ва Бир Сиғ Девнинг арзадоштларини Оградин Халифа йиборибтур. Бихорни Искандарнинг ўғли Маҳмуд олғон эмиш. Бу хабар келгач, черик отланмоқини жазм қилиб, тонгласи одина куни олти гирийда Нилуфар боғидин отланиб, намози шом Оградға келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дулдурга бора дур экандур, йўлда учради. Чин Темир Султон ҳам ушбу кун Оградға келиб экандур.

Тонгласи шанба куни кенгаш бекларини тилаб, панжшанба куни ойининг ўнида Пўруб сари отланмоққа сўзни қарор берилди.

Ҳам ушбу шанба куни Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йиғиб, Султон Вайсни ўзига қўшуб, қирқ-эллик мингча киши била Самарқанд устига азимат қилибтур. Ҳисорға Султон Вайснинг иниси Шоҳқули бориб кирибтур. Туреун Муҳаммад султон Тирмизни юруб, Қабодиённи олиб, кўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак кўкалтошни ва Мир Ҳурдни қалин киши била ва бўлғон мўғуллар била Туреун Султонға кўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшанба куни жумодил аввал ойининг ўнида уч гирийдин сўнг Пўруб азимати била сафар қилиб, Жалисар кентидин оқ қорироқ кема била Жўндин кечиб. Зарафшон боғиға келдим. Андоқ фармон бўлдиким, туғ ва пақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрусида сувнинг ул юзига тушғай. Кўринишға келур киши кема била кечиб келгайлар.

Шанба куни Исмоил Матоким, Бангола элчиси эди, Банголийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури била мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муътодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур била уч юкунуб келиб, Нусратшоҳнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларни ўткариб, мурожаат қилди.

Душанба куни Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема била сувдин кечиб, Хожанинг чодирларига бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба куни Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдугининг маслаҳатиға неча кун Чорбогда таваққуф қилилди.

Панжшанба куни ойининг ўн еттисида уч гирийдин кейин андин кўчулди. Мен кемага кириб бордим. Анвор кентигаким, Оградин етти курухдур, тушулди.

Якшанба ўабак элчиларига рухсат берилди. Кўчумхонининг элчиси Амин мирзога камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаид султонининг навкари Мулло Тағойига ва Мехрихоним била ўғли Пўлод султонининг навкарларига тугмалик

чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди. Буларнинг ҳам фарохўр ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға Хожа Абдулҳаққа Оградa турмоққа ва Хожа Калон *Хожа Яҳёнинг набирасиғаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат* тариқи била келиб эдилар. Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Ҳумоюннинг ўғли бўлғонининг таҳниятиға ва Комронининг кад худолиғининг таҳниятиға Мирзойи Табрезийни ва Мирзобек тағойи ни ўн минг шоҳрухий сочиқ била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлағон камар ҳар икки мирзоға йиборилди. Мулло Биҳиштийдин Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давот ва садаф корлиқ сандали ва кийган нимча ва тагбанд ва «Бобурий хат» нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган китъа лар йиборилди. Ҳумоюнға таржимашким. Ҳиндустонға келгали айтқон ашъорни йиборилди.[1] Ҳиндолға ва Хожа Калонға ҳам таржи ма ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронға таржи ма ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулға борур кишиларға хатлар битиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шоҳ Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шоҳ Бобойи белдорға Оградa ва Дўлпурда қилур иморатларни хотиришон қилиб, буларнинг ўхда сиға қилиб, рухсат берилди.

Бир пахр ёвушуб эдиким, Аивордин отланилди. Охир намози пешин Чандворнинг бир куруҳида Обпур отлиқ кентга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулук қўрчини Ҳасан Чалабийға қўшуб, шоҳға ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларға йиборилди.

Кечадин тўрт гирий қолиб эди. *Обопурдин кўчуб, мен тонг* бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтанда Робирийнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатҳ пурда тушуб эди. Фатҳпурда бир кун туруб, шанба саҳари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офтоб тулуи да Робирийнинг улуғ тўқайининг қуйисидин кемага кирилди. «Тар киб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлиқ мистар боғладим. Ушбу кун аҳлуллонинг сўзларидин кўнглумға танбиҳе бўлди.

Робирий парганаларидан Жокин отлиқ пargана тўғрисида ке маларни ёқаға тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кема да эдимким, Султон Муҳаммад бахши Хожа Калоннинг навкари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдаги кайфият ва ҳолот мушаххас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар.

Эрта намози пешин Атованинг олидаги сувнинг пари юзидаги боғқа чиқиб, Жўнда ғусл қилиб, зуҳр адо қилдим. Намоз ўтаган ердин Атова *сарироқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг сояси*

---

[1] *Л. б.* — тушган.

да бир баландий устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йиғитларни шўхлуққа солдук. Маҳди Хожа буюрғон таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози хуфтан ўрдуға келдим. Черикнинг йиғилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Кобулдагиларға хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртта таваққуф бўлди.

Чаҳоршанба куни жумодил аввал ойининг салхида Атовадин кўчуб, секкиз куруҳ келиб. Мўрий ва Адусаға тушуб, Кобулға борур баъзи қолғон хатларни бу юртта битилди. Ҳумоюнға бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолағача муътаддун биҳ ише бўлмайдур, худ ўғри била қароқни манъ қилғил, ораға тушган сулҳ ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Кобул вилоятини холиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмагайсиз. Яна Ҳиндолни тилаб эдим. Яна Комронға Шаҳзода била яхши омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Кобул вилоятининг холиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ўшал хатнинг саводини бетафовут битилди:

«Хожа Калонға салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Атоваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормоққа бехад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келадур. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинг иши тенгри таоло иноятн била бот саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетаваққуф, тенгри еткурса, мутаважжиҳ бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлғонда қовун ва узумдек машруъ ҳазин киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатта бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб таъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим. Кобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятта бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу важҳдин эгачимни ва ҳарамларни Ҳиндустонға тиладим. Жамиъ Қобул вилоят ва қуроётини холиса қилдим. Ҳумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтсун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб йиборибэдим, шояд маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўн агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулкнинг бемуҳосиллигиға ҳамл бўлғусидир. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўнлағаси, яна масжиди жумъанинг иморати ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар.

Яна корвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қилгон пишиқ хишт била нимкора иморатнинг итмоми; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буйрулсун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунғи

тарҳ бордур, худ ўшандоқ-ўқ тамом қилсун, йўқ эрса, иттифоқ била бир ширин тарҳлиқ иморат солсун. Андоқким, сахн девонхона сахни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тангининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутҳак суйиға боғлағулуктур. Яна Ғазнининг бандининг марраммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни сотқун[1] олиб, келтурмак керак.

Яна Хожа Бастанинг ғарби жануб тарафида Тутўм дара сувини бир пушта устига келтуруб ҳавз қилиб, иҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг мукобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун. Назаргоҳ-ға мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши иҳоллар тикмак керак. Тарҳ била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Сайид Қосим ҳам кўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибачининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўқ эгачимни ва харамларни бот чиқариб, Нилобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ушул хафтада ҳар неча кеч қолсалар, албатта, чиқсунлар. Не учунким, Хиндустондин борғон черик тор ерда таиқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубоий андакў моне бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимни-ю ҳайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлуру тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Биноийнинг зарофат қилғони хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Биноий зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Наға зарофате карди, чакманро медодам, вале тугмаҳо наменонд ва монеаст». Биноий дерким: «Тугмаҳо чи монеаст, бодигиҳо монеаст».[2] (Вал уҳдату аларровий). Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун, хотирингизға кечурманг.

Яна ул рубоий ўтган йил айтилиб эди. Филвоқе бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йиғламоқ сарҳадиға етар эдим. Бу йил, алҳамду лиллоҳ, ул дағдағa тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимаци назм қилмоғининг юмну баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Суҳбат ва чоғир ҳамсуҳбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичгайсиз. Агар ҳамсуҳбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашколи йўқтур, деб орзумандлиқ била салом.

Пажшанба куни жумодил-охир ойининг ғуррасида битилди».

---

[1] *Қ. б.* – сотқун.

[2] *Л. б.* – тушган.

Бу насихат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одина кечаси рухсат берилди.

Одина куни секкиз куруҳ келиб, Жувомандиоға тушулди. Кетин Қаро султонинг навкариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навкарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятидин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келган кишини мунда йибориб эди. Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одина куни ойнинг иккисида рухсат берилди.

Шанба куни секкиз куруҳ келиб, Қолний парганаларидин Какуро ва Чачовалийда[1] тушулди.

Якшанба куни ойнинг тўртида тўққуз куруҳ келиб, Қолний парганаларидин Дийдапур отлиқ парганада бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида ғусл қилдим.

Душанба куни ойнинг ўнида ўн тўрт куруҳ келиб, Қолний парганаларидин Чаркадада тушулди.

Тонгласи сешанба куни ойнинг олтисида Қарочанинг Ҳиндустоний чокари, Моҳимнинг Қарочаға битилган фармонини олиб келди келадур эмиш. Менинг юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Беҳра ва ул навоҳидагиларни бадраға тилабтур. Жумодил-аввал ойининг еттисида Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба куни етти куруҳ келиб, Одампур парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлғуз тушлаб келиб, Жўн дарёсида еттим. Жўнни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одампур тўрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвугида шомиёналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содиқ била Кулолни куштига солдук. Кулол даъво била келиб эди. Оғрада кушти тутмоққа йўл кўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Кирқ эллик кун муҳлатидин ўтти. Букун зарур бўлди — кушти тутти. Содиқ яхши куштти тутти, хейли осон йиқти. Содиққа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Кулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлд. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба куни ойнинг ўн иккисида ўн икки куруҳ келиб, Каррага тушулди. Букун тахтиравон била келдим. Каррадин ўн икки куруҳ келиб, Карра парганаларидин Куриға туштук. Куря-

---

К. б.— Ҳамовалийда

дин секкиз куруҳ юруб, Фатҳпур Асвага туштук. Фатҳпурдин секкиз куруҳ юруб.[1] Сарой Мандоға тушулди. Ушмунда тушганда намози хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўғлини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн еттисида секкиз куруҳ келиб, Карра парганаларидин Дугдугийға Ганг ёқасиға тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо ва Қосим Ҳусайн Султон ва Биҳуб Султон ва Турдика ушбу юртта келдилар. Душанба куни Аскарий ҳам ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдиким, Аскарий била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, агар даҳи рубарўда ўл юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадур эдиким, Султон Маҳмудға бир лак афғон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарвор тарафи йибориб, ўзи ва Фатҳхон Сарвонй Ганг ёқалаб, Чунор устиға келадур. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин парғана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларға кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўткарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чикибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басҳийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдин кўчуб, олти куруҳ келиб, Карранинг уч-тўрт куруҳида Кусора тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртта Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом тортти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яктойи, ома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидъосидек улуғ ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Каррадин отланиб, бир куруҳча йўл келиб, Ганг ёқасиға тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртта келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин рухсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган воқоени тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдим, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрт куруҳ келиб, Кўҳ туштук. Мен кема била ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшаҳид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясинхайрға буюрулдиким, паҳлавон Содиқ била тутмай, ўзглар била минёгирлик қилғай. Хилофи қоида буюрулдиким, аввал зўр рокларни миёнгирлик қилғай. Секкиз кишини яхши миёнгирлик қилди.

Намози дийгарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намози пешин мундин боргон жосус бу ёғийларнинг бузулғонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожихон Сорангхо-

[1] Л. б. тушган.

нийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига мувофиқ келур. Бу кайфиятларни Султон Муҳаммад[1] келиб арзға еткурди. Чупорни келиб муҳосара қилғон экандур. Озроқча уруш ҳам солғондур. Бизнинг келганимизнинг таҳқиқи хабарини тонқоч, бузулғон йўсунлуқ андин қўпар. Банораска ўтган афғонлар ҳам изтироб била ёниб, сув кечарда икки кема ғарқ бўлуб, бир нора киши сувга борур.

Тонгласи олти куруҳ келиб, Пиёг парганаларидин Серовалийға келилди. Мен кема била ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға султон ярим йўлда кўрунишга тушуб, туруб эдилар, султонларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға султон яда қилғон экандур. Тун ел қўпуб, ёмғур ёғакиришти. Тавр хавое бўлди. Бу хаво маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун ейилиб эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртта таваккуф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалик орол бор экандур, кема била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳрда келиб, кемага кирдим. Отлиқ сайр қилурда даре ёқасида гофил борилгон жарнинг усти била ўттум. От дарз қилгон жарнинг устига чиққач, жар учти, мен филҳол секраб, ўзумни ёқаға солдим, от ҳам учмади. Агар мен отнинг устида бўлсам эди, ғолиб бу эдиким, от била ўқ учгай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўттим. Бир қўлни санадим, ўттуз уч қўл била ўттум, яна тинмай узуб, бу юзга ҳам ўттум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим, Ганг дарёси қолиб эди, намози шом Ганг суйи Жўн суйининг қотилишига етиб, Пиёг тарафи била кемани торттуруб, бир паҳр тўрт гирида ўрдуға келдим.

Чоршанба куни икки паҳрдин черик Жўн дарёсидин ўта киришти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни ражаб ойининг ғуррасида мен сувдин ўттум.

Душанба куни ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азимати била кўчулди. Беш куруҳ юруб, Лавойинға туштук. Мен кема билаўқ келдим. Ушбу кунгача черик эл сувдин кечадур эди. Зарбзанлиқ аробаларниким, Одампурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон бўлдиким, Пиёгтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртта куштигирларни куштига солдук. Паҳлавон Лоҳурий киштибон била Дўст Ясинхайр кушти тутти. Қалин ғалашти, ташвиш била Дўст йиқитти. Иккаласига саруно ниъом бўлди.

Илгари ботқоқлиқ, болчиқлиқ ёмон сув бор эмиш, Тўс суйи дер эмишлар,[2] гузар кўрарга ва йўл ясарга икки кун бу юртта таваккуф бўлди. От ва тевага гузар юққорроқ топилди. Юклуқ ароба ул гузарнинг нохамвор тошлари бор жиҳатидин чиқа олмас эмиш, юклуқ аробаларни фармон бўлдиким, андин-ўқ ўтқаргайлар.

Панжшанба куни андин кўчуб, мен Тўс суйининг қотилишигача кема била келдим. Қотилишидан кемадин чиқиб отланиб, Тўс суйи юққори юруб, намози дийгар ўрдугаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар, келилди. Букун олти куруҳ келилди. Тонгласи ул юртта мақом бўлди.

---

[1] К. б. — Султон Маҳмуд.

[2] Б. б. — бу катта текст тушган.

Шанба кўчуб, ўн икки куруҳ юруб, Нилобға яна Ганг ёқасиға келилди. Андин кўчуб, ўн икки куруҳ юруб.[1] Ушбу юртта Чунордин Тожихон ўғлонлари билан келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад баҳшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруғ таҳқиқ келадур эмиш.

Чоршанба куни ул юртдин кўчуб, Чунор кўрғонини сайр қилиб, Чунордин бир куруҳча ўтуб тушулди. Пиёдгин кўчган айёмда вужудумда обила жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир Румий Румда эмди пайдо бўлғон муолажани қилди. Мурчини сафол қозонда қайнатти, жароҳатни аниинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви била юдум, икки соати нужумийғача даранг бўлди.

Ушбу юртта бир кишни айттиким, ўрдунинг ёнидағи оролда шер ва карк кўрубтурлар. Сабоҳи ул оролни чаргаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарға учидин бир саҳройи говмиш чиқибтур. Букун тунд ел қўчти. Гард ва ғубор кўп ташвиш берди. Кемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки куруҳ юққорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидағи жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юртдин бориб, фил овлар ҳаёлим бор эди. Тожихон ҳабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун суйининг қошидадур. Бекларни чарлаб, ғаним устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоқ кўчуб, бедаранг ўқ юрулгай. Андин кўчуб, тўққуз юруб, Балва гузариға тушулди.

Ушбу юртдин душанба охшоми ойнинг ўн секкизида Тохирни Оғрага йиборилди. Кобулдин келадурганларга қўполға йўсунлуқ инъом бўлғон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема била келдим, тонгдин бурунроқ кемага кирилиб эдиким, Гўй сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема била озроқча Гўй суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, валс гузари йўқ эди. Ул юздаги черик эли кема била ва сол била ва от уздуруб ўтадур эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир куруҳ қуйироқ келиб, билтурғи, юртиким, андин Жўнпурға борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Банголий кеманинг елканини торттуруб, улуғ кемани ул кемага боғладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир куруҳ юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки тирий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намози хуфтанда келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиш таноб била тўғри йўлни таноб урғай. Ҳар қачонким, мен кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини таноб урғай. Тўғри йўл ўн бир куруҳ экандур. Сув ёқаси ўн секкиз куруҳ. Тонгласи ул юртта тавақкуф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема била келиб, Ғозипурдин бир куруҳ қуйироқ тушулди. Пажшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нуҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон

[1] *Л. б.* — тушган.

Баҳорийнинг, Фаридхон Насирхоннинг, Шерхон сур яна Алоуддинхон сур ва яна бир неча афғон умароларининг арзадоштлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохўрнинг арзадошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йиғирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган куни Колиий навоҳисидин йиборган Қарочанинг Ҳиндустоний чокари етар. Абдуллазизнинг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлғонлар жумодил-охир ойининг тўққузида Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб, Чонобтин айрилиб, Лоҳурға илгаррак келиб, бу арзадоштни йиборгандур.

Одина куни кўчулди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чўса тўғрисидаги офтоб тутулғон ва рўза тутулғон юртни чиқиб сайр қилдим. Келиб кемага кирдим. Муҳаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзонинг ангизи била маъжун ейилди. Ўрду Кармнос суйининг ёқасида тушуб эди, бу Кармнос суйидин ҳиндулар кўп парҳез қилурлар эрмиш. Парҳезкор ҳиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Ганг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зое қилур. Важҳи тасмиясини ҳам ушмунга муносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Кармнос суйи юққори бориб, яна ёниб, Гангнинг шимолий тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларни турғуздук.

Йиғитлар бир нора шўхлук қилдилар, бир нора куштигирлик қилдилар. Соқий Муҳсин даъво қилдиким, тўрт-беш кишини миёнгирлик қилурмен. Бир киши била тутти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди, Муҳсинни йиқти. Хижил ва мунфаил бўлди. Куштигирлар ҳам келиб, кушти туттилар.

Тонгласи шанба куни Кармнос суйининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир паҳрға ёвуқ кўчулди. Мен отланиб, гузар сори бир куруҳча Кармнос суйи юққори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир куруҳ илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим...

Илгари ботқоқлиқ кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тонгласи ул юртта турулди. Душанба охшоми Абдулазиз йиборган Ҳиндустоний яёқнинг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларни тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидаги юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайр қилилди. Дарё ёқасиға инарга зиналар қилилиб эди, голибо, кирқдин кўпрак, элликдин озроқ эди. Икки юққориги зина қолибтур, ўзга барча зинани сув бузубтур. Кемага кириб, маъжунейилди. Ўрдудин юққорироқ бир оролда кемани турғузуб паҳлавонларни куштига солдук. Намози хуфтан ўрдуга келилди.

Бултур ушбу ўрду тушган юртни Ганг суйидин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афюн еб эдим.

Тонгласи сешанба куни Каримберди ва Муҳаммад Али Ҳайдар

рикобдор ва Бобо шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухолифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба куни Юнус Алини Муҳаммад Замон мирзоға йиборилдиким, Баҳор тарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустроқ жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзодашт била Баҳорни ташлаб чикканларнинг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба куни Турди Мухаммад ва Муҳаммад Али жанг жангға турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғилиқ киши қўшуб, Баҳор элига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркориға девон қилиб, Турди Муҳаммадға қўшуб йиборилди.

Тонгласи Муҳаммад Замон мирзо Баҳор бормоқни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини кўмак йўсунлуқ тилабтур. Баъзи йигитларни Муҳаммад Замон мирзоға кўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба куни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч тўрт кун ўлтурулгон юрттин кўчулди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Биҳияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Муҳаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтургон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулнинг хабарини топиб, бузулуб, икки пилини ўлтуруб кўчар. Бир пилини қоровул йўсунлуқ қўйғон экандур, бу йигитлардин йигирма чоглиқ киши етар, туруш бермай кочар. Неча кишисини тушуруб, бирини бош кесиб, бир икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчуб, кема била келдим. Бу юртта Муҳаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўтари ва кетари учун икки-уч кун бу юртта ўлтурулди.

Сешанба куни ойнинг тўртида Муҳаммад Замон мирзоға хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчоқ ва чатр иноят қилиб, Баҳор вилоятиға юкундурулди. Баҳор саркоридин бир куруру йигирма беш лак холиса қилиб, девонлиғи Муршид Ироқийға уҳда бўлди.

Панжшанба куни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларни турғузуб, мен етгач, буюрдумким, кемаларни юрутуб, чарга била бир-бирига боғлагайлар. Дарёнинг арзидин ҳам кўп ортти. Бовужудким, тамом кема йиғилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсунлуқ ғалаба юрутуб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл кўрунур. Бир балиқ кирёлнинг қўрқунчидин андок баланд сачрарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутуб келтурдилар.

Юртқа етганда кемаларга от қўюлди. Бурунги бойри улуғ кемагаким, Оградa Санго ғазвидин бурунрок тамом бўлуб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунрок Оройишхон бир кема ясатиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анга ҳам толор боғлаттим. Бу кемага «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолид-

дин тортқон кемага улуғроқ толор қилдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, унга «Гунжойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавкандилик завраккаким, ҳар иш куч учун ани йиборулур эди, бу завраққа «Фармойиш» от қўюлди.

Тонгласи одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш-кучи саранжом бўлуб, Баҳор азимати била бир икки курух ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олди.

Икки жосус Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил қўпорадурлар. Султон Махмуд бошлиқ афғонларким, куч ва урукларини ўткарадурлар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш эҳтимоли бўлди. Муҳаммад Замон мирзони манъ қилдук. Шоҳ Искандарни уч-тўрт юз киши била Баҳорға йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз боғи йўсунлук сахлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисиға етиб, мулозаматқа мутаважжиҳ эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдиким, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва якжиҳатлик мақомидадурлар, худ ботроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шаъбон ойининг бешида бу тарафдин бу ларнинг қоровули етар, нариғи дарвозадин Баҳор шиқдори кочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий парганасиға тушулди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема била Сару била Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзида ўлтурғон эмиш. Чун Банголий била сулҳгуна бор эди, ҳамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулубтур. Агарчи беодоблик қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимғи қоидани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни қўшуб, ушул бурунғи уч сўзни айтиб, муқаррар бўлдиким, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдиким, ғаним дафъиға ул сари бу сари мутаважжиҳ бўлғумиздур. Сизларга тааллуқ ер ва сувға зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзнинг бири бу эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини қўюб, Харидқа келсун. Турқдин бир неча киши анга қўшалинг, Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар ғузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлиқ бошиға етса, ўзидин: ва ҳар ношойист қошиға келса, сўзидин кўрсун.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду била ўғли Жалолхонға

истимолат фармонлар ва шоят сўзлари била йиборилди. Ушбу кун Мохимнинг павкари келдди. Боғи Сафодин пари Волийдин айрилғон экандур. Хатлар келтурди.

Шанба куни Ирок элчиси Мурод кўрчи кажарни кўрулди.

Якшанба куни Мулло Муҳаммад музаҳҳибқа муътодий ёдгорийларни топшуруб, рухсат берилди.

Душанба куни Халифани ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилғайлар. Чоршанба куни яна Халифани икки сувнинг оралиғи кўра йиборилди.

Жануб тарафи Орий парганасининг ёвуғидаги нилуфарзор сайр қила отландим. Нилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гўран нилуфарнинг янги тухум боғлағонини келтурди. Бу нистага филжумла шабоҳати бор. Яхшиғина нима гуликим, нилуфар бўлғай. Ҳиндустоний кавал кикрий дер, тухмини дуда. Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн суйи қуйи қалин дарахтлар кўрунди, дедиларким, Мунирдур. Шайх Шарафиддин Мунирийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ етилиб эди, Сувдин ўтуб, Сўн қуйи икки-уч куруҳ келиб, Мунирни сайр қилиб, боғоти била ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасиға келиб, ғусл қилиб, намози пешинни эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжиҳ бўлдум.

Отлар семиз учун бир неча от қолди. Яна бир неча отлар олдараб эди, бир неча кишини қўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йиғиб, отларини суғориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зое бўлур эди.

Буюруб эдимким, Мунирдин ёнғонда бир киши Сўннинг ёқасидин отининг ҳар қадамини ўрдуғача санасун,— йигирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим куруҳдур. Мунирдин Сўнгача ярим куруҳ ёвушур. Ёниш ўн икки куруҳ. Борурда ул ён бул ён сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти куруҳ ва ўттуз куруҳга ёвук букун сайр қилилди. Кечанинг аввалги паҳридин олти гирий бўлуб эдиким, ўрдуга келилди.

Тонгласи панжшанба куни Жўнпурдин Султон Жунайд барлос ва Жўнпурдаги йигитлар келдилар. Кеч қолғонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жиёни чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва ҳинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор топтиким, Ганг била Сару сувининг оралиғи баланд кўрарда Истод Алиқули қозон ва фаранги зарбзанни қуруб, қалин туфакандозлар била бу ердин уруш ангизи қилғай. Икки сув қотилишидин жузвий қуйироқ жазирадаким, Банголийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўйида Ганг сувининг Баҳор тарафидин Мустафо олот ва адавотини мукаммал ва муҳайё қилиб, урушга машғул бўлғай. Қалин туфакандозлар даги мунинг била бўлғай. Муҳаммад Замон мирзо ва бу битил-

---

К. 6 — Вароедин

ганлар Мустафоға орқасиға тушуб, кўмак бўлғайлар. Устод Аликули била Мустафога зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор қўлориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қаҳорға муҳассиллар тайин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топмоққа ва йиғмоққа машғул бўлдилар. Салотим ва умарю ва хавонин илдам бориб, Ҳалдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилғон вақт ул юздин мукаммал ва мустаид бўлуб, ғаним устиға келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жиё арз қилдиларким, секкиз куруҳ юққоррок гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қози Жиёнинг кишиларидин олиб бориб, гузарни кўргайлар. Агар гузар бўлса аниинг била-ўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банголий Ҳалдий гузариға ҳам киши тайин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Искандарпурдаги шиқдорининг арзадошти келдиким, Ҳалдий гузарида эллиқча кема йиғиб, киштибонларға муздберибмен, вале киштибонлар Банголийнинг келур овозасидин бисёр мутаваҳҳимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилмоғи вақти эди, гузар кўра борғон кишиға таваққуф қилмай, шанба куни бекларни машваратқа чарлаб дедимким, Искандарпур Чатурмукдин Уд ва Баҳройижгача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтурғунча, қалин фавжини тайин қилурбизиким, Ҳалдий гузаридин кемалар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Аликули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чиқгайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Аликулиға кўмак тайин қилиб, мустаид ва мукаммал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлғонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлғайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидаги черикни тўрт фавж қилиб, Аскарийға бошлатиб Ҳалдий гузариға йибориллди. Бир фавж Аскарий ўз навкари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий яна бир фавж ўзбак султонлари Қосим Ҳусайн султон ва Биҳўб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Пуҳошй Ғозийпурий ва Кўки Бобо Қашқа, ва Тўламиш ўзбак ва Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайдким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар тайин қилилдиким, ушбу кеча-ўққим, якшанба кечаси бўлгай, ул черикни отлантурғайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта кириштн. Мен бир поста кемага кириб ўттум. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар ҳуд топмайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлғон фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишиға бир куруҳ ёвуқ келиб тушулди. Ўзум бориб, Устод Аликулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод

К. 6 — еттавлар.

Алиқули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, ғарқ қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, ғарқ қилди. Улуқ қозонни жанг жойиға элтиб, ерини ясамоққа Мулло Ғуломни муҳассил қўюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга кўмак тайин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжунпок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада ўқ такя қилдум. Бу охшом ғариб воқеа даст берди: Кечанинг уч посиға ёвуқ кемада сурон ва ғавго чиқти. Чўҳралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ур-ур деб қичқиришадурлар «Фармойиш» кемаси мен такя қилгон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб кўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошиға чопар; озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавго бу жиҳаттин экандур. Мунирдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар теги олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то пахоҳад худой.[2]

Тонгласи чаҳоршанба куни «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўғонберди мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч куруҳ юққорроқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскарийнинг ўрдуси тўғрисидин йиғирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чикиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қулурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочуруб, уч кема кишиси сувға ғарқ бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг қошимға келтурдилар. Мунда Бобочўҳра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдиким, Ўғонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожа, Юнус Али, Ўғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка муқаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронгуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскарийдин киши келиб дедиким, сувдин бебоқий ўттилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба куни бўлгай, ёгий устига келурлар. Фармон бўлдиким, бу ўтганлар Аскарийга қўшулуб, ғаним устиға юругайлар. Намози пешин устод қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдиким, бу тошни отсун, яна мен борғунча яна бир тошни тайёр қилсун.

---

[1] *Л. б.* — тушган.

[2] «Агар олам тиги ўз жойидан қўзголса, худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам кирқолмайди».

Намози дийгарда кичкина Банголий завраққа кириб мулжор қўпорғон ерга бордим. Устод бир навбат улуғ тош отти, яна бир неча фарангий отти. Банголийларнинг оташбозлиқ била шуҳрати бор эрди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дийгар буюрдукким, Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бенаноҳ бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тухта Буга Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гўран бу кемалар ўтган ерда туруб, кемани муҳофазат қилғайлар.

Андин ёниб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечаға ёвуқ юқори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлғон фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғиға тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққориғи кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйиға мутаважжиҳ бўлдилар. Мен даги илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устиға келдим. Киши чоптурулдиким, Муҳаммд Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлғонлар бетаваққуф ўтуб, Аскарийға қўшулсунлар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдумким, ўтмакка машғул бўлсунлар. Бобо Султон муқаррар бўлғон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўттуз қирқча навкари била отларини кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёқ буларга мутаважжиҳ бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-секкиз навкари отланиб, бу яёқларнинг ўтрусиға бориб, султон отланғунча торткулашиб, отқулашиб, яёқларни султон сариға торттилар. Мунгача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёққа чониб, яхши қочурди. Хейли намоён иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устиға оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лоҳурий ва Ҳиндустоний йўсунлуқ тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб, мўлжор тўғрисидаги қалин Банголий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар.

Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларга киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йигиб, ул ўтрудаги фавжға ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ғаним сари мутаважжиҳ бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишиси яёғини олиға солиб, ясолини бузмай юруй берур.

Аскарий била муқаррар бўлкон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик қўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, отлиқ тебрарлар. Басанг Ров отлиқ муътабар кофирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн ўн беш кишиси анинг устига тушар, ўшанда ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғанимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулваҳҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, банголийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юққори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққорроқдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларғаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси ғарқ бўлуб, Якка Хожа тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намози пешинда ғусл асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди. Ул оқшом чун ҳануз ўрду кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида тақя қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Харид тавобеи Пирҳун парганасининг Кундба[1] отлиқ кентида тушулди.

Якшанба куни Кўкининг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳ Муҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуғ риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларға қотилиб эди бу фурсатта ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарий Ҳалдий гузаридин ўттач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, Аскарий била банголийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мутавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатта Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлуқ табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматиға борурлар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтиға борғай, Одина куни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалға рухсат берилди.

Чин Темур Султонининг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким,

---

[1] *Қ. б.*— Кундана.

муқаррар бўлғон бекларидин Кобулдин кўч келадурган жихатидин султонға қўшула олмайдурлар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон била юз курухча ер илғаб бориб, балужни яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонға ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлдиким, Чин Темур Султон била Оградa йиғилиб, тайёр бўлуб турғайлар. Мухолифлар ҳар сари юзлансалар, ул сари мутаважжих бўлғайлар.

Душанба куни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг набирасигаким, Шайх Жамолий бориб эди, бўлғон муътабар умароси била келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яҳё Нуҳонийким, бурунроқ инисини йиборибтур, куллуқ изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти секкиз минг нуҳоний ва афғон умидворлиқ била келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Баҳордин бир курур холиса қилиб, эллик лак Маҳмудхон нуҳонийға иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонға мусаллам тутулди. Бир курур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг тахсилиға Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзоға Жўнпур вилоятини берилди.

Панжшанба куни охшоми Халифанинг Ғулом Али отлиқ навкари ким, Исмоил Митодин бурунроқ Шоҳзода Мунгирнинг Абулфатҳ отлиқ навкари била ул уч фасл сўзни элтиб эди, ушбу Абулфатҳ отлиқ била ҳамроҳ Шоҳзода Мунгирнинг ва Ҳасанхон лангар вазирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, иелоҳ сўзини ораға солибтур.

Чун бу юруш боғи афғонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элттилар, баъзиси келиб, чокарлик ва қуллуқни қабул эттилар. Оз-оғлоқким, қолиб эди, Банголийнинг дастгири эди. Ани Банголий ўзига олди. Пашкол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз даҳи анинг мукобаласида мазкур бўлғон шароит била иелоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нуҳоний, Авлиёхон Ишроқий, беш-олти умаро била келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонға жулду камар шамшир ва камар ханжар жибалар ва хилъатлар ва тўнчоқ отлар ва Эсан Темур Султонға Норнул парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўға Султонға[1] Шамсобод парганасидин ўттуз лак инояг қилиб, юкундурулди.

Душанба куни ойнинг ўн бешида Баҳор ва Бангола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидаги ва Кўндба[2] навоҳий даҳи юртини Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шарриға азм жазм қилиб кўчтук. Ора икки кўнуб, чаҳоршанба Чатурмук, Искандарпурнинг Чўпора отлиқ сузари устига тушулди. Ушбу куни

---

[1] *Л. б.*— тушган.

[2] *Қ. б.* — Кундана.

дин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким. Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжиҳдурлар. Буларнинг ғузар бандлиғиға турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолиддин Шарқий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Биёний, Туламиш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб панжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровиҳдин сўнгра бир пос ва беш ғирий бўлуб эдиким, пашкол булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, каттиқ ел қўптиким, йиқилмағон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, коғаз ва ажзони йиғиштурғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била ўқ менинг бошимға йиқти. Хиргоҳ тунглуги реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо ғарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасиға чирмаб, кат остиға қўюб, устига гилемларни ёптук. Икки ғирийдин сўнг таскин тонти. Тўшакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёктурди. Машаққат била ўт ёндуруб, тонг отғунча уюхламай, аврoқ ва ажзонинг қурутмоғиға машғул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харид ва Искандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Боқий Лакнавнинг олилғонини битиб эдилар. Шанба куни Кўкини жамоати била илгаррак йиборилдиким, Боқийға бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Боқийға қўшулуб, мен етгунча иликдин келурларини тақсир қилмағайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурги дастур била Соранни важҳиға ва Кундлани таркашбанд сақламоғиға иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийға Сарвордин етмиш икки лак важҳ иноят қилиб, хосса хилъат ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарвордин важҳ тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Оградa ҳамиша мулозаматта бўлғай. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларға уҳда қилилдиким, Тирмуҳоний била Ғозипурға элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юққори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмукнинг Чўпора ғузаридин Уд тарафи Сару ёкалай кўчилди. Ўн куруҳча йўл келиб, Фатҳпурнинг тавобиидин Килира[2] деган кентнинг ёнида Саару ёқасида тушулди. Эрта кўчганлар озиқиб, Фатҳпурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чонту-

---

[1] *Қ. б.*— Ҳусайнхон.

[2] *Л. б.* — Калпуҳра [illegible]

рулдиким, якиндаги элни ёндурғайлар. Кичик Хожани йиборилдиким, кўл ёқасида қўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кемасига кирдим. Юққори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шох Муҳаммад девонанинг ўғликим, Боқи қошидин келиб эди, Халифа келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учида уруш солурлар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурғон хас ва капа ва жариға якбора ўт туташур, андоққим, қўрғон ичи тапурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрғонни олурлар. Икки ўч кундин сўнг бизнинг қайтғон[1] хабаримизни топиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн куруҳча йўл келиб, Секрий парганасининг Жалисир отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасиға тушулди.

Чаҳоршанба отнинг осойиши учун ул юртта мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси била ўзларини басҳимиларига[2] торта хаёллари бор эмиш. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Муҳаммад Замон мирзо ва Султон Жунайд барлоским, Жўнпур ивазиға Чунорни ва яна баъзи парганотни топиб эдилар. Маҳмудхон Нуҳоний, Қози Жиё, Тожихон Сорангхоний бориб, Чунорда мухолифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир куруҳ йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Муҳаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Бихўб Султон, Музафар Ҳусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳид Хожа, Жонбек, Аскарий навкарлари била, Кичик Хожа, ҳинд умаросидин Оламхон Колпий, Маликдод Кароний, Родуйи Сарвоний бошликларни тайин қилилдиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмут тарафи черикдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғиға қалин баликлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр топмағай деб, юққорисини бўғдуруб, бир даҳи дардаҳ бўлғон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум[3] кечаси ушбу юртта бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тус сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ушбу сув ёқасиға туштук.

Душанба куни ойнинг йигирма тўққузида ушбу Тус сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлиқ бердилар, ой боши собит бўлди.

---

[1] *Қ. б.*— қолгон.

[2] *Қ. б.*— била юзлати синоҳиларига.

[3] Бисту ҳафтум — йигирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуғ ҳисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида қайд этган).

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўтаб, отланилди. Ўн куруҳ йўл келиб. Тойикнинг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида туштук. Намози пешинга ёвуқ маъжун иртикоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шиҳоб ва Ҳонд Амирға буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шиҳобу Хонд Амир,
Келинг уч-уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дийгар куштигирлар кушти туттилар. Чахоршанба куни ул юртта мақом эди. Чоштқа ёвуқ маъжун ейилди. Малик Шарққим, Тожихонни Чупордин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун куштигирлар кушти туттилар. Паҳлавон Удийким, бури келиб эди, бу фурсатга келган Ҳиндустоний куштигир била курашиб йиқти. Яҳё Нуҳонийға ўн беш лаклик ер Сарвордин важҳиға бериб, сарупо кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир куруҳ йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илғор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиким, Далмудға бориб, ҳанўз Ганг дарёсидин ўтмайдур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жўндин ҳам ўтуб; Оламхонни[1] ўзингизга қўшуб, жаҳд қилиб ёғийға илик қўша кўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўткариб, гузардин қуйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жополиғон[2] жиҳатидин сувдин ўтуб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Уд черики била ушул кун келиб, мулозамат қилди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасиға тушулди. Далмуддин Гувора йигирма икки куруҳ чиқти.

Панжшанба куни ул юрттин эрта кўчуб, Одамнур парганасининг олига тушулди. Мухолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурун роқдин жолабоплардин бир-иккини Колний йиборилиб эдиким, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ўшунда тушган охшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг нурғардлигидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Мухолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Уддағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дийгари Боқибекнинг навкари келди. Шайх Боязид ва Бибаннинг қоровулини босиб, Муборакхон Жилвоний отлиқ ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборибтур. Сабоҳи Шоҳ Ҳусайн бахшиким, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз қилди.

Ушбу охшомким, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жўн дарёси кирди, андоққим, сабоҳи бу оролни дуруст сув бости.

---

[1] Қ. б. — Алихон.

[2] Қ. б. — жоновиган.

Бир ўқ отими қуюроқ яна бир оролға бориб, чодир тиқиб ўлтурдум.

Душанба куни илғор борғон султонлар ва беклар қошидин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Бибан Маҳуба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашкол етишиб эди ва беш-олти ой черик чериклаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларға ва бекларга фармон бўлдиким. Огра ва ул навоҳидин тоза илғор келгунча етган ерда таваккуф қилғайлар.

Ушбу намози дийгар Боқи шиғовул била Уд черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амраҳордин важҳиға тайин қилиб, хосса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амраҳорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гирийдин сўнг илғор тарийқи била Ограга мутаважжиқ бўлдук. Тонгласи ўн олти куруҳ йўл келиб, тушга ёвуқ Колпий тавобеидин Балодар деган парганада тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч куруҳ йўл юруб, уч поста Колпий парганаларидин Сўгандпурға Баҳодурхон Сарвонийнинг гўрхонасиға тушуб уюхлаб, намози бомдодни ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти куруҳ келиб, кун тушга Атоваға еттук. Маҳди Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посида андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти куруҳ йўл келиб, Робирийнинг Фатҳпуриға туш тушулди. Эрта намози пешин Фатҳпурдин отланиб, ўн етти куруҳ йўл юруб, кечанинг икки посида Огранинг «Ҳашт биҳишт» боғиға тушулди.

Тонгласи одина куни Муҳаммад бахши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинга ёвуқ Жўндин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни кўрдум.

Балхий полизкорни қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун сақлағон экандур, келтурди. Хейли яхшиғина қовунлар эди. Бир икки бута ток «Ҳашт беҳишт» боғида эктуруб эдим, анинг ҳам яхшиғина узумлари бўлуб эди. Шайх Гўран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ямон эмас эди. Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиге бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз черикка жумодил-аввал ойининг ўнида отланиб эдук, ғариб умури иттифоқий воқе бўлубтурким, булар ҳам Коболдун ушбу кунда чиққан экандурлар. Панжшанба куни зилқаъда ойининг ғуррасида улуғ девонхонада девон ўлтурғонда Ҳумоюннинг ва Моҳим пешкашларин торттилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навкарин юз эллик каҳорға[1] музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба куни ойнинг учида Ҳиндубекким, Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди. Али Юсуф ўлган учун. Санбалға йиборган экан-

[1] *Қ. б.* — корбор.

дурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвордин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳонийдин Али Юсуф ўлган жиҳатидин Санбалга йиборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробоғий Абдулазизнинг игвосидин поҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур аиммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз даги неча ҳукмни эшитмай, анвои нощойист аквол ва нобойист афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али арғунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур аиммасини ва савдарийларини ва Абдулазизни дарғоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содиқ била Улуг Удий куштигир кушти туттилар. Содиқ имкора йиқти. Хейли ташвиш тортти.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида қизилбош элчиси Мурод кўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайид Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоднинг ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навкари Шоҳ Муҳаммад муҳрдорни йиборилди. Ғалаба насиҳат омиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳҳуми учун Нурбекни сешанба куни зилҳижжа ойнинг бешида Гувалёрга йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоднинг қилғон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар буткариб йиборур ҳолатта бир навкари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзға еткурдиким, яна бир навбат мен насиҳат омиз хат битиб йиборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шиҳобиддин Хисравни йиборилди.

Панжанба куни мазкур ойнинг еттисида Атоватдин Маҳди Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алигаким, туркман орасида Чиғатойға машҳурдур, бош оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик паргана иноят бўлди.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА[1]

Сешанба куни муҳаррам ойининг ўн учида Гувалёрдин Шиҳобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларга бағишлаб, Шайх Гўран[2] била Нурбекни Гувалёрга йиборилдиким. Гувалёрни буларга топшуруб.[3]

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг жангни йиборилди. Илгари тайин бўлғон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, *Абдулазиз аларни тебратиб*, тугини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Оноқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳид Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ушланда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалон дин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир куруҳгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг жангни қароси пайдо бўлғач, турарлар. Бизга пай-пай хабар келдиким, *ғаним кишиси* ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларга кечим солиб, яроғланиб чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир куруҳ келдук. Ғаним кишиси ёнғон экандур.

Дарё (йи) Хўрда улуғ кўл эди, сув маслаҳатига ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук ва Рано Санго бениҳоятлик қул ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким. Ҳиндустон қоидаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар, анинг қул ва қўшини минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, *вилояти ўн курурга етиб эрдиким*, бир лак отлиғнинг жойи ва анқот гузари бўлғай. Ва кўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

---

[1] Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

[2] *Қ б* — «Гўран» йўқ.

[3] *Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу* «топшуруб» *сўзига келиб уланиб кетади. Бундан кейинги парчаларни эса, Қозон босмасидан олиб илова қилинди. Бу парчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу парчалар Л б да йўқ.*

Аининг черикининг тафсили будурким, Салҳдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиғи анда эди, ўттуз минг отликка ер ва суйи бор эрди Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлик ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотин ҳокимлиғи анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Хамлойдарий тўрт минг ва Сатирди Каҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокимни тўрт минг ва Бир Синг Дев Жуҳон тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Маҳмудхон агарчи вилояти йўқ эрди, сардорлиғ ҳавасиға ўн икки минг отлиғ ўзи била сахлар эрди. Ҳосил будурким, мухолиф минг икки лак кишига тортар эрди.

Ва мухолифларнинг келури бизни масомимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, ғулга мавкиби хоссимиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик ока ўзга умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳоуддин Бахлул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдибекким, Кўчбекни иниси эрди ва Шер Афганким, Кўчбекни ўғли эрди ва Оройишхон ва Хожа Хусайн ва ўзга халкимиз била тузадук ва буронғорға ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихонон ва Диловархон ва Маликдод Кароний ва Шайх Гўрандек кишиларни хизматимизга сахладук. Ўнгга Қосим Хусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав кўкалтош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали Хозин ва Қароқўзи ва Миркули Сийстоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қашкани, иниси ни ўзга мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий кўкалтош ва Хожағий Асар бир неча йигитлар билан комаад бўлдилар ва Жувонғори майманат осорға Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Кутлуққадам қаровул ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Муъмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзга баҳодирлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани ғазоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъндозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва тавочиларга буюргайким, бошлиғларга еткузгайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиғлар улуси билан бориб, ўрунларига турдилар. Андин сўнгра фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва кундин бир поси ўтуб эрдиким, жувонғор ва буронғор андок уруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти.

Ва ёв бизни буронғор тарафидин тербаниб, Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим ва Бобо Қашқаға ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдукким, аларнинг кўмакиға етсун. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, ғулини якинига еткузди. Ва бу фатҳнинг жулдуси анинг отига муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдукким, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбан билан андоқ мухолифни лашкарини дархам урдиким, баҳодирларнинг кўнгулларидин каронғу кўтарилди. Ва кўп ёвнинг танаси мазаллат тупроғиға тушуб, фано бодиға йиборилди.

Ва лекин вокеа андоқ эдиким. Роно Санғонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб териб бир бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Кивомбекни буюрдум. Андин сўнг Хиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалтош ва Хожагий Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни буронғори неча қатла бизни жувонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барқи билан қуллайин жаҳаннамга йиборур эрдилар. Ва Муъмун атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлуққадам коровул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Мўғул Ғончи кўл урушга кўюб, собит қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узаттилар. Нечукким, ғанимни кўплигидин уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердайин занжирда эрдилар, буюрдумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада қўюб, икки тарафдин корзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне кўлларидин келди — қилдилар. Ва ходурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдукким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буқоруллдиким, ғул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумуз ҳам қуруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жувонғордин кўруб, тербаниб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кунглидин юб ва умр памғуни куйдуруб, бизни буронғорға ва жувонғорға чопиб, ўзларини якин ҳам тегуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, мухолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр коча бердилар. Ва кўпроғи ўшул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайин бу саҳроға еттилар. Ва Ҳасанхон Мевотийга милтиқ тегиб, гарди фаноға кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Далбас рой ва Канган ва Гаримсингдек бош-

лиғлар ғанимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг поралиқ бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Муҳаммад кўкалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдиким, Роно Сангони кейиндин таоқуб қилсунлар. Ва мен ўзум ҳам бир неча куруҳча қавладимким, Роно Сангога қоронғу кун тушти.

Тоинки неча бўлди, ғанимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайттук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир қўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқни умидига бўлмай, ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайниддинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳға тарих «подшоҳи ислом» тонти ва Миргису ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дибалпурни фатҳ қилдук, икки киши «васати рабиул-аввал» тонти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятиға таоқуб қилмокни сабаби йўқ эрди, мавқуф қилиб, Мевот тасҳириға ҳиммат боғладук. Ва Муҳаммад Али жанг жанг ва Шайх Гўран ва Абдулмалик қўрчини қалин киши билан Илёсхоннинг бошиға йибордукким, Икки сувни орасиға бош кўтариб. Кўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Кўл қасабасини ҳокими эрди, тутуб бандға солғон экандур. Ўшал йиборган черикким, биз йибориб эрдук, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Ограга еттук, дохил бўлғон куни ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосиға етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафиға бормоғ керак. Чаҳоршанба куни ражаб ойини олтисиға Алворким, Мевот ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонлиғ билан қўлға олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Муҳаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонға рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз.

Тўққуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиғи нурул айний Муҳаммад Ҳумоюнға бериб эрдук, ўшул иллинг[1] ражаб ойининг тўққузида Муҳаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рухсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Муҳаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Муҳаммад пайзадор ва Ҳусайнхон ва Ҳиндустон умароларидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзоға йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўлубтур, бошини қўлиға олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохирида Фатҳпур ва Борийни сайр қилиб, Ограга келдук. Тўққуз юз ўттуз тўртта Кўл сайриға бориб, андин Санбал шикориға борилди. Кўҳистонни сайр қилиб, дорулхилофаға[2] келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизида Фах-

---

[1] Йилнинг.

[2] Пойтахт — демак.

ражаконбегим ва Хадича султонбегим ўғлон-ушоғи билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемаға кириб, аларни истиқболиға бориб, яхши соатта дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким. Медни рой Чандирий хокими ва Роно черик йиғиштурмоққа машғул бўлубтурлар. Ўшул хабарларким, бизға етти, олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонға йўлдош қилиб, Колпий худудидин Чандирийга йиборилди.

Чаҳоршанба куни жумодил аввал ойининг еттисида Чандирий фатҳ бўлди ва фатхи дорул-харб аниинг тарихини топиб эрдилар. Ва Чандирий қўлға келгандин сўнг Ахмадшоҳғаким, Султон Носириддинни набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни жумодил аввал ойининг ўн бирида қайтиб дорулхилофаға дохил бўлдук. Андин илгарроққим, Чандирийға борғаймиз, Роно черики билан тербониб, Ироҳғаким, бизни хизматгорлардин анда эди, келиб қабал қилғон бўлғай. Бир кеча юқусида бузургворлардин бириси аниинг тушиға кириб, қўркутурларким, ўшул юқудин титраниб сесканиб уйғона тушар, иситма тутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсунлар. Андоқ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлуб, жонини олиб, жаҳаннамға йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳонпур суйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қануждин қочиб, Ироҳға келиб, Шамсобод қалъасини Абул Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Аниинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин қочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлиға ўлтурарлар.

Ва тўққуз юз ўттуз бешида жумъа куни муҳаррам ойининг учидаким. Мирзо Аскарийни Кобулдин Мултон маслаҳатиға тилатиб эрдуғ, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ўшул куни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорулхилофаға мутаважжих бўлдуғ. Пайшанба куни ўшул ойининг йигирма бешида дохил бўлдуғ.

Душанба куни рабиул аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва арзаа ҳам келтурдиларким, анда битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, аниинг отини Алъамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, жашн бердук. Ушбу жашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятларига тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарий оғир черик билан мутаважжих бўлсун. Ва умароларким, Ганг суйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлуб, бу маслаҳатиға жахд қилсунлар. Ва душанба куни рабиул охир ойининг еттисида Мирзо Аскарий(га) рухсат бўлуб, мутаважжих бўлди.

Ва ўзимиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-

аввал ойининг учида хабар келдиким, Маҳмуд Искандарни ўғли Баҳорни олиб, шўриш хаёли бошига бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Муҳаммад Ҳумоюн қосидлар йиборибтурким, кирк-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошти жанобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормизким, ўшул якинда Ҳиндустон вилояти қўлга киргай. Хавохоҳ ва яхши фарох ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз мавруснй вилоятимизга борғаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда. Ҳумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва пайшанба куни ўшул ойнинг ўн еттисида Жўн суйидин ўтуб, шарк рўя тарафига мутаважжих бўлдуг. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўққузида Мирзо Аскарий келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг суйини нари ёнида тушунг. Ва Огра якинида Искандар Султонни ўғлини Маҳмудхонни бузулғондин хабар етти. Ғозипур ҳудудигача бориб, Баҳучнур ва Баҳага тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Муҳаммад Замонга берилди.

Пайшанба куни рамазон ойининг еттисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарво тарафига Бибан ва Боязид дафъи учун юрий бердук. Ва ул мухолифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарнурни сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илғор билан дорил-хилофага мутаважжих бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгра бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг қуёви эрди, топшуруб, бир кунда Кобулга келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулга келган экандур. Йиғноҳта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжух сабабини сўрабтур. Ва Муҳаммад Ҳумоюн бизни ништиёқимизни айтиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизни тарафга юра берур. Бир неча кунда дорул хилофа Ограга етиб, ўшул соатким, биз анинг онаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета ўк келди. Кўнгуллар гул янглиғ очилиб, кўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашн эди, лекин анинг ўзига тўй бериб, ҳушҳолликлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусоҳибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсонни комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Муҳаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди. Султон Саидхонким, Кошғар хонларидан эрди ва хешлиги ҳам бизга бор эрди, Рашидхонни Ёркандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафига мутаважжих бўлубтур ва андин илгарироқким, ул Бадахшонга етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарга кириб экандур. Султон Саидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизга андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонға бориб, нечукким, салоҳдийд бўлса, қилсун. Ул иофаҳмлиғдин қабул қилмади? Ва Муҳаммад Ҳумоюнға айттукким, сени борғонинг нечук бўлғай? Ул жавоб бердиким, фармонға чора йўқтур, лекин аҳд килғонменким, ўз ихтиёрим, билан дийдордин айрилмағаймен. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонға рухсат берилди. Ва Султон Саидға битидукким, бовужудким, биздин неча ҳукук сиздадур, ажаб келдиким, сиз мундоқ килдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордик. Агар ҳукукни манзур килиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, бурсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздан соқит қилиб, мероснн мероехўрға топшурдук, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Кобулға етгай, Бадахшонни душман илгидин қўюб, амонлиғ бўлғон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонға борғонидин сўнг, Мирха Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонға топшуруб, Хиндустонға мутаважжих бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран, аш ер ва сўйи хушёкмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. Тоноки биз эшиттук, фармон берилдиким, Деҳлиға келтуруб, Деҳлидин кемаға солиб келтурсунларким, ҳакими ҳозиқлар кўруб, дардиға даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуғ киши эрди, арзга еткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоиики тенгри таоло сиҳҳат бергай. Менинг кўнглумга келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға тегурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дунё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак, Бас ўпал олмоеким, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнға иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилга келдиким, дунё моли анинг иваэиға нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушкил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтурғаймен. Ўпал ҳолатта кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим харне дардинг бор. Ўпал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳат бўлуб қўнди. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аъёин давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлига бериб, жойнишинлиғига ва валиаҳдлигиға насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойихда бор эрдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди аврок[1] айтадурким, тўққуз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойининг олтисида чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб, эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони надруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва мвросий ва қасойид ва тарокиб айттилар, аз он жумла Мавлоно Шиҳоб муаммойи бу мисраъни тарих тонти: «Ҳумоюн буд вориси мулки вай».[2]

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан туганғай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, ҳиммати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўртумчиси, вилоят сахламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олтимчиси, рафоҳият нияти тенгри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни кўнгли(ни) қўлға олмоқ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилат бобида камлиги йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Алал хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлғай. Ул подшоҳ мусиқий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубоийни форсий айтиб эрдилар.

Дарвешонро агар на аз хешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст магўй шоҳи аз дарвешй,
Шоҳем, воле бандаи дарвешонем.[3]

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фурқати ту донистам,
Вагарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.[4]

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

---

[1] «Варақларни қоралювчи — кўчирувчи, котиб (кимлиги номаълум.)

[2] «Ҳумоюн — унинг мулкининг меросхўри».

[3] Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз уларга жону дил билан мухлисмиз. Шоҳликни дарвешлиқдан узок дема, биз шоҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

[4] «Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим: Бўлмаса бу шаҳардан кета олардим».

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз парешонии олам растам[1]

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул жумладин, «Муфассал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳға тўрт ўғул ва уч қиз тенгри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарий ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулранғбегим ва Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимул-авқот суҳбатидин айру қўймас эрди, булардур: Абулбақоким, илми ҳикмат бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофийни набираси эрди, ҳиддати табъи бор эрди, назм ва иншодин саликалиғ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Форияйким, Шайх Зайн Хавофийни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсаким, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлуб эрди. Ва мавлоно Шиҳоб Муаммойиким, «Фақирий» тахаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табибким, анинг Хуросондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғидин ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди. Ва Сурх Вадоийким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақоийни саликаси кўп эрди ва «Махзанул-асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавий айтиб эрди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва Маҳрамият ва вазоратка ақл ва тадбири бр эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули табъ бўлур эрди ва тибдин ҳам саликаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сорбониким, Хожа Аҳрорнинг яхши муридларидин эрди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилатдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эрди. Ва Хонд Амир муаррихким, турфа киши эрди. Тасонифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Хулосатул ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга тасниф лари ҳам бор. Ва Хожа Калонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва сахийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улуғ умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоҳу бикулли шайин алим».

---

[1] «Унинг қора сочига дил боғлаганимдан бери, оламнинг бетартиблигидан қутулдим».

ТАРЖИМАЛАР

ХИНДУСТОНДАН ҒОЛИБ ПОДШОҲНИНГ ҚЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ[1]

Сатлуж сувининг у томони, Бехра, Лохур, Сиёлкут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққиз юз саксон тўққиз (33 315 989) танга.

Сиҳринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш (12 931 985) танга.

Ҳисори Фируза саркори: бир курур ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт (13 075 174) танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт (36 956 254) танга.

Мевот саркори (бу — Искандар замонида қўшилмаган): бир курур олтмиш тўққиз лак саксон бир минг (16 981 000) танга.

Биёна саркори: бир курур қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз (14 414 930) танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919) танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўқсон бир лак ўн тўққиз (29 100 019) танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 450) танга.

Колпий, Сиҳанда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик (42 855 950) танга.

Кануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз (13 633 338) танга.

Самбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг (13 844 000) танга.

Лакнур ва Бакасар саркори: бир курур (касри билан) ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч (13 982 433) танга.

Хайбород саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг (1 265 000) танга.

Уд ва Баҳрож саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз (11 701 369) танга.

Жунпур саркори: тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч (40 088 333) танга.

Карра ва Мошикпур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг юз саксон икки (16 327 282) танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмиш минг (40 560 000) танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим (15 517 506 1/ 2)танга.

Сорон саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч (11 018 373) танга.

Чапоран саркори: бир курур ўн тўқсон лак саксон олти минг олтмиш (19 086 060) танга.

Кандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз (4 330 300) танга.

Рожа Рул Нарин чегараси ўрталигидаги Тирҳут саркори:

---

[1] Форсча текстнинг таржимаси.

икки лак эллик беш минг (255 000) кумуш танга, йигирма етти лак эллик минг (2 750 000) кора танга.

Чортсу, Моланадаги Рантанбур Бўли саркори: йигирма лак (2 000 000) танга.

Ногур саркори. Рожа Бикраможит (Рантанбурдан) саркори. Каланжарий саркори. Рожа Синг Дев саркори. Рожа Бикам Дев саркори. Рожа Бикан Чанд саркори.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОНИ[1]

Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садоқат, тўғрилик инжулари нақшининг ҳазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш ҳудонинг тавфиқ беришига на осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл этишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундан қайтиш бағишловчи маликнинг лутф-марҳамагидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг иҳсонидир, кимга хоҳласа баҳш этади, Оллоҳ катта иҳсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан гараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм русми подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шоҳдан тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинарди. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюги бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмуни эшитилиб, гуноҳ ва саркашлик асбобини илдизидан кўпориб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилик курсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қилдик» ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Кўнгил хазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

---

[1] 287—290 бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гўзал мажлисни безаб турган олтин ва кумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлари ва бошқа асбобларни ерга уруб, худо хоҳласа, якшида синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқарраблари дан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлиснинг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлгай ва бу саодат баракатидан олга босиш ва ғалаба кундан кунга орта боргай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўкис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниши лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг баҳиш дарёси жўш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўйи бўлган карам тўлқинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳадлан ортиқ кўп бўлган т а м ғ а н и, ўзи ҳам шариат қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Кимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига маңгул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътимод қилсинлар.

Амри олий билан 932 йили 24 жумодил аввалда ёзилди.[1]

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҒОЗИЙ ФАРМОНИ[2]

Тангри неъматларининг кетма кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўпайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано

[1] 932 — ҳижрий ҳозирги ҳисобда 1525 бўлади.

[2] 290 298 — бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

айтишнинг кўпайиши тангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир *неъмат муқобилида бўлгаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ* ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдики, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят нигандир ва ақл эгаларининг ўткир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худога шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хотир ва тўғрилик истар кўнгилнинг асл матлаби ва туб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахтиш бу муборак кунларда буюк тангрининг лутфкарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шоҳимизнинг умид чеҳраларига очди, севинчга тўлган қўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди, ва *ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиб* ва юксалиш авжига етди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом таянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома»ларда баён қилинганидек, мунаффакият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Огра, Жунпур, Харид, Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўпчилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қуллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқрор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча *тоифаларнинг бирикишига* сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари мургадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлик ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари чунончи, Деҳли султони, Гужарот султони, Монду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай у бузуқи бил

қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулойимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик *туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан* эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқиий ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳиндда қарор топган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн куррага етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўнгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқ табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кирпан ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар каршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кенг вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медни Ров ўн икки минг суворали. Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, *Бормал Эдрий тўрт минг суворали, Нарват Хора етти минг суво*рали, Сатрвий Қачи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг сувори жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга каршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукмни ҳулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «кимики дин учун уруш қилса, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукмни амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) *йил 13 жумодис-соний ойининг шанба куни Биёна* музофотининг Конво мавзуидаги тоғ атрофида душмандан икки қуруҳ масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислом суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лаинларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат мухолифлари, аҳли ислом каъбасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жой бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга солдилар.

(Назм:) Залил ҳиндилар, асҳоби фил каби, ўз пилларига мағрур бўлдилар. Ҳаммалари ажал туридай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош тортган эдилар.

Отлиқма-яёв, худди чумолидай минг-миғлаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган ғазотчи ислом аскарлари сунубардай саф тортиб сунубар шаклли пўлат қалпоқларининг қуёшдай порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчиларнинг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар саддидай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариатининг йўллари каби, тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг маъноси «Гўёки тубдан бир-бирига чирмашиб кетган : нажот ва бахтиёрлик улар худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Китъа) Шаҳаншоҳнинг раъйкаби ва барқарор диндай кишилар да кўркув йўқликдан сафлар рахнасиз. Унинг байроқлари ҳамма ёқ ка ёйилган, ҳаммаси «Инна фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Ҳушёрлик ва эҳтиётқорликни кўзда тутиб, қўшиннинг олд томонига қўйилган туфекчилар ва раъдандозларни Рум жангчилари тарикасида наналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком найдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истеҳкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг суянчиғи Низомиддин Али Халифадодининг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг ғулда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўн томонида: Мададга худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур султон ва худо назарига мазур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлоси Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос, хослар таянчи, итҳос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шиҳобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо ўз ўринларида қарор тондилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюги, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Қуч Ахмадбек биродарининг ўғли, асилзода ва аъёнлар буюги, улуғ хон Ороишшоҳ мазкур

Қучбек марҳумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Ҳусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳар бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Буронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъзозлиси Муҳаммад Ҳумоюн Баходир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Ҳусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳинд бек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав кўкалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хожи Қоракўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар эътимодлиси Низомиддин Абдушукур ва аъёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Ҳусайн оқо қарор топди. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Муртазога нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий кўкалтош ва Низомиддин Хожагий Асад хондор тайинландилар. Буронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловорхон, аъёнлар таянчи Маликдод Кароний ва аъёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Ғўран – ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жувонғорида олий даражали пайғамбарнинг энг зубда авлоди Сайид Маҳди Хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муизиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлуққадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Ҳусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар хулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аъёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аъёнлар ишончлиси Низомхони Биёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончли комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан буронғор томонида: хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмин атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жувонғор томонда юмзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисослиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Муҳаммад *бахши ислом ғозийлари аъён ва арконларини* тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва иловулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак яроғи барю ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига *бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли*

фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимирламасин ва рухсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон ғули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, буронғор ва жувонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига эилзила ва юксак осмонга ғулғула тушди. Кофирларнинг бузуқи жувонғори исломнинг муборак аскари буронғори томон йўналиб, Хисрав кўкалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва Улуғ биродар Чин Темур султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетгача дирдир силжитиб юборди. Жулду (ғалаба нишоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона подири Мустафо Румий улуғ ҳратувчининг иноят назарига мазур бўлган, қайтарувчи ва буқорувчи маликнинг лутф карамлари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг ғулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбзан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш пайтида азиз ва улуғ биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Ахмад Юсуф ва қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалтош ва Хожагий Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг буронғори неча мартабадан ислом қўшинин жувонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари ғозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат ғозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамугга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атка ва Рустам туркман бадкирдор кофирларнинг зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи тўғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атка ва ҳазрати султонининг яқини ҳоконий давлатининг ишончи Низомиддин Али Халифани ўнлалар кўматига юборди. Азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муизиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Кутлуққадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шоҳ Ҳусайн Боракий муғул гончи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Ҳусайнини девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбордик. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?— деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришни қилиб, жон олиш байрогини кўтардилар.

Уруш ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, ланжирланган шердай аробa кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жанговор йигитлар, якдиллик ўрмонида ётган арслонлар ғулнинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилишлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, аробa кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Маҳкус кофирларнинг шафақ тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўкиб, қўпчилик саркашларнинг бошларини тан фалагидан юлдуздай маҳв қилдилар.

Замона подири Устод Алиқули ўз қипиларн билан ғулнинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, темир кўрғондек кофирлар сафига шундай катта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» гиж-жит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан қўпчилик кофирлар жисмининг биноларини қулатди.

Подшоҳ ғулининг туфакандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг борлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Ҳоқондан, ғулнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар қўшини томон қўзғалди. Теварак-атрофдан зафар пиноҳли қўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр қўшин денгизида даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Ғубор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишидаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, юлиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдики, унда тийр (ўқ) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган сувориллардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Назм:) Уруш куни қонинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёклари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ғозий жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб видочисидан: «Қайтирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — ғалаба сизларда — деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ якиндир, мўминларга башорат қил» деган муждани тингладилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гуруллдики, у машъаллардан фалакларга байроқ кўтариларди. Ислом лаш-

карларининг буронгор ва жувонгорлари кофирларнинг буронгор ва жувонгорларини ғул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юқори кўтарилиши эҳтир бўла берган сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, ғулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шужаотли юзийлар, савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтказдилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора бахтлари каби, орқага қайтардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шободаларини қутлуқ наввоблик давлатимиз чаманига эстирди. Ва «Ҳақиқатан биз сенга ёркин ғалаба эшигини очдик» муждасини етказди. Фатҳ гўзалининг оламга оро берувчи жамоли «Оллоҳ сенга улуғ нусрат билан кўмак беради» кокили билан безалиб, парда остида яширинib турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ ҳиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «тиғилган йигдек» сочилиб ва «тўзиган палоседек» нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маъраке майдонида қолдилар, бир мунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қузғунларга емиш бўлдилар. Ўлганлардан тепалар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Мевотий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди. Шунингдек ҳалойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари тийр ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар.

Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими 12 минг суворили Ровал Уди Синг Богарий; тўрт минг суворили Рой Чандарбон Чуҳон; олти минг суворили Чандирий ўлкасининг ҳокими Пупат Ров мазкур Салоҳиддин ўғли; тўрт минг суворили Моникчинд Чуҳон ва Дилпат Ров; ўттиз минг суворили Гангу ва Карм синг ва Дангуси ва яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шукуҳ эгаси бўлган бошқалари тамуғга йўлландилар ва бу ботқоқлик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлакати мажруҳ ва ўлганлардан жаҳаннамдек тўлди ва жаҳаннамнинг энг туби дўзох посбонига жон топширган мунофиқлардан лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрду қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

Ҳама ҳиндулар ўлдирилган хор зор,
Туфак тошн билан «асҳоби фил» дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён,
Ҳар бир тоғда у чашмадан оқарди қон.
Зўр шукуҳли саф ўкининг кўркинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.

933 (ҳижрий) йил, 25-шаъбон ойида ёзилди.

МУНДАРИЖА

Нашр ҳақида. *(Порсо Шамсиев)* 3
Саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил воқеалари *(1493)* 5
Вақоеи санаи тисъа миа *(1494-1495)* 25
Вақоеи санаи ихдо ва тисъа миа *(1495-1496)* 33
Вақоеи санаи исно ва тисъа миа *(1496—1497)* 38
Вақоеи санаи салоса ва тисъа миа *(1497—1498)* 42
Вақоеи санаи арбаа ва тисъа миа *(1498-1499)* 56
Вақоеи санаи хамса ва тисъа миа *(1499-1500)* 62
Вақоеи санаи ситта ва тисъа миа *(1500-1501)* 72
Вақоеи санаи сабъ ва тисъа миа *(1501-1502)* 85
Вақоеи санаи самон ва тисъа миа *(1502-1503)* 92
Вақоеи санаи тисъа ва тисъа миа *(1503—1504)* 109
Вақоеи санаи ихдо ашара ва тисъа миа *(1505—1506)* 141
Вақоеи санаи исно ашара ва тисъа миа *(1506—1507)* 166
Вақоеи санаи салоса ашара ва тисъа миа *(1507-1508)* 183
Вақоеи санаи арбаа ашара ва тисъа миа *(1508-1509)* 196
Вақоеи бисту панҷум *(1519-1520)* 197
Вақоеи санаи ситта ва ишрина ва тисъа миа *(1519)* 228
Вақоеи санаи исно ва салосина ва тисъа миа *(1525)* 239
Вақоеи санаи салоса ва салосина ва тисъа миа *(1526)* 278
Вақоеи санаи арбаа ва салосина ва тисъа миа *(1527)* 304
Вақоеи санаи хамса ва салосина ва тисъа миа *(1528)* 312
Вақоеи санаи ситта ва салосина ва тисъа миа *(1529)* 349
Таржималар 358

На узбекском языке

Захириддин Мухаммад Бабур

БАБУРНАМЕ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг 1964 йил нашридан қайта босилди.

Мусаввир *Э. Нурмонов*
Расмлар муҳаррири *А. Шоалимов*
Техн. муҳаррир *М. Мирражабов*
Корректор *Ш. Соатова*

ИБ №0271

Босмахонага берилди 14.06.89. Босишга рухсат этилди. 01.12.89. Формати 60×90 1/16. Босм. қоғози № 1. Тип Бодони гарнитура. Офсет босма. Шартли босма л. 23,0+0,5 вкл. Шартли кр-оттиск. 25,0. Нашр л. 25,85+0,83 вкл. Буюртма № 4082. Шартнома 29—89. Тиражи 200 000. Баҳоси 2 с. 80 т. «Юлдузча» нашриети. Тошкент 83, ГСП «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент 700129, Навоий кўчаси, 30.